

**Донецький національний університет
імені Василя Стуса**

Історичний факультет

**ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

**Спеціальний випуск:
*доповіді на міжнародній науково-практичній
конференції «Трансформації історичної пам'яті»***

Вінниця 2018

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку

Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 7 від 26.01.2018 р.)

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418 – 4890 ПР від 01.12.2009 р.

Адреса редакції:

Історичний факультет,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія – <http://jhpr.donnu.edu.ua/index>

Зміст

Фактори формування історичної пам'яті

- Avaliani E., Machitidze I.* FACTORS OF THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY: ATHENS AS AN EXAMPLE OF MALE GENERALIZED DEMOCRACY7
- Добржанський О.* ВПЛИВ СУЧАСНИХ ЗМІ НА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ.....16
- Орлова Т.* ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: КАЗУС СУЧАСНОЇ РОСІЇ.....23
- Городня Н.* ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ28
- Маховська С.* АНТРОПОЛОГІЯ КАТАСТРОФИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСЛЯЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ.....33
- Маргулов А.* ТЕАТРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ МЕНШИН (НА ПРИКЛАДІ АССИРІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОМАДИ У 1920–1930-х РР.)39

Політики пам'яті

- Киридон А.* «ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ» У ПРОСТОРІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ.....45
- Бабка В.* «ВІЙНИ ПАМ'ЯТЕЙ» ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ53
- Смоленчук А.* КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТИ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ58
- Ганаба С.* ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА.....67
- Богінська І.* ВПЛИВ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ76
- Гордієнко М.* КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ МАЙДАНУ ЯК ВІЗІЯ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....81

Вплив історичної пам'яті на культурну та національну ідентичність

Усатенко І. ІСТОРИЧНА ТРАВМА: СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ ЧИ НОВИЙ МЕТАНАРАТИВ?..... 89

Гонтарська О. ІСТОРИЧНЕ КІНО В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ЧАСІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ 97

Кондратюк О. МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ РАДЯНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У 1920–1940-х РР. НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ..... 103

Шульга С. ВОЛИНСЬКІ ЧЕХИ: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ..... 109

Васянович О. НИЩЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ЕТНІЧНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЗА УСНОІСТОРИЧНИМИ СВДЧЕННЯМИ..... 116

Історична пам'ять в Україні

Надтока О. РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА У СПРИЙНЯТТІ ЇЇ СУЧАСНИКІВ-УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛИСТІВОК 1917–1921-х РР.)... 122

Отземко О. РАДЯНСЬКА МЕМУАРИСТИКА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ МІФУ ПРО ЖОВТНЕВУ РЕВОЛЮЦІЮ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНЕЧЧИНИ) 128

Скакальська І. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРІ (КРІЗЬ ПРИЗМУ МИНУЛОГО КРЕМЕНЕЧЧИНИ У 1921–1939-му РР.) 134

Кучеренко С. РОДИННИЙ АРХІВ НАЩАДКІВ ІВАНА І ЮРІЯ ЛИП ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ..... 140

Богуненко В. ФОРМУВАННЯ МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ДОНБАСУ: ЧАСОВО-ЯРСЬКИЙ АРЕАЛ..... 145

Останчук О. «ЖИТТЯ ЖИТТЯМ ЗАВОДУ»: НОСТАЛЬГІЯ В ІНДИВІДУАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ РОБІТНИКІВ..... 153

Петрович В. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У СФЕРІ РЕСТИТУЦІЇ І ПОВЕРНЕННЯ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ156

Історична пам'ять на пострадянському просторі та в країнах Центральної Європи

Троян С. КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ В ПОТРАКТУВАННІ МИНУЛОГО: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ ТА ПОЛЬЩІ162

Стрільчук Л. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПРИМИРЕННЯ ЧИ ПРИВІД ДО КОНФЛІКТУ?176

Зубко О. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ПРАЗЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1918–1939 РР.)183

Петренко А. ВОССТАНОВЛЕННЯ ТРАВМИРОВАНОЇ ПАМ'ЯТИ (НА ОСНОВЕ УСТНОЇ ІСТОРІЇ ДЕПОРТИРОВАННИХ ЛЮДЕЙ ИЗ МОЛДАВСЬКОЇ ССР, 1941, 1949, 1951 ГГ.)192

Слесаренко А. МОДЕЛЮВАННЯ МЕМОРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ РЕЖИМУ «НОРМАЛІЗАЦІЇ» В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ НА ПРИКЛАДІ ТЕЛЕВІЗІЙНОГО СЕРІАЛУ «30 ВИПАДКІВ МАЙОРА ЗЕМАНА».....198

Історична наука та історична пам'ять

Курзенкова А. ПРО ЩО ПРОМОВЛЯЮТЬ ПЕЙЗАЖ І КАМЕНІ – НОСІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЕПОХИ ВІКІНГІВ202

Христан Н. КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ГАЛИЦЬКИХ РУСОФІЛІВ: КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ.....207

Литвиненко Р. ІСТОРІЯ СЕЛА ВЕСЕЛА ГОРА НА ЛУГАНЩИНІ: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ДОКУМЕНТОВАНА РЕАЛЬНІСТЬ.....211

Шандра І. ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМЦІВ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.: ЗМІНИ НАУКОВИХ ОБРАЗІВ.....218

Темірова Н. ІСТОРІЯ ДВОР'ЯН: МІЖ ПАМ'ЯТТЮ ТА БЕЗПАМ'ЯТСТВОМ.....224

Задунайський В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НА ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. 230

Бут О. ТРАГЕДІЯ ГРЕКІВ ДОНБАСУ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 237

Історична пам'ять в умовах гібридної війни

Докашенко В. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА «ФРОНТИР» ХІРОАКІ КУРОМІЇ В ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ДОНБАСУ 241

Дубяга А. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ 252

Теміров Ю. ФАКТОР «ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОЇ РОСІЇ 257

Медвідь Ф., Курчина Т., Твердохліб А. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ 266

Шкільний підручник як відбиток та інструмент історичної пам'яті

Безручко Л. ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ХОЛОКОСТА В УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ УКРАИНЫ И БЕЛАРУСИ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ..... 276

Струкевич О. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ПРОТИСТОЯННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ ТА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ..... 280

Мартинчук І. КОНЦЕПЦІЯ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ: ПОШУКИ І ДОСЯГНЕННЯ 286

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 291

ЗАПРОШЕННЯ ДО ПУБЛІКАЦІЇ 294

Фактори формування історичної пам'яті

FACTORS OF THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY: ATHENS AS AN EXAMPLE OF MALE GENERALIZED DEMOCRACY

Avaliani Eka, Machitidze Ivanna

Метою статті є аналіз факторів, які можуть впливати на формування історичної пам'яті (серед цих чинників називаються геополітичні фактори, політична пам'ять тощо). Історична пам'ять може бути сформована через взаємодію кількох основних чинників, тоді як автори цієї статті вважають, що окремі міста (як політичні центри) з їхньою державною системою та політикою, можна вважати чинниками, що зумовлюють культурну ідентичність і формування історичної пам'яті. Класичні Афіни можуть бути обрані як модель такої ситуації.

Ключові слова: історична пам'ять, політична пам'ять, місто, столиця, система управління, демократичний політичний порядок

The city is a multi-layer, composite, diverse container of social relations. The capital represents the city's special category, one of its variations, which is proportional or commensurable to such concepts as the state or the city-state (e.g., the Greek *polis* / plural *poleis*) [On the Greek Polis, see 19, 12]. The aspects related to economics, trade, art, education, governing system and politics are closely connected with the phenomenon. Not only social practice and the questions of power or power distribution but those related to human communication, creative (art-related) and technological achievements, self-expression, self-realisation in different forms of culture, and, at the same time, religion, faith are connected with the city-state. These capitals reassured the members of a certain society of their collective identity [For the city-ethnics, the city-community as evidence for the Polis identity see 18] (e.g., the Greek society *πόλις* (The classical Greek city was equal to the nucleus of a city-dwelling society. The social practice of the citizens of the classical Greek city was connected directly with the city.) – a polis, city, state (city-state), *πόλίτης* – a citizen, *πολίτεια* – related to citizenship) [For the polis and citizenship in general, Aristotle's political thought 8, 245–47] and supplied them with an awareness of their unity and singularity in time and space (i.e. historical consciousness – by creating a shared past) [For the understanding of memory and political identity in early civilizations/Mnemohistory 4, 30–34; 5, 26f. 31].

Athens as a polis and a capital as well, itself can be accepted as a distinct model (i.e., Athens as a distinct model of democracy) (Athens was the first, largest and most fully developed democracy of the classical period, around the fifth century BC), with its independent, autonomous characteristic features (i.e., the democratic political order and power distribution) as an immanent condition for the «model cultures» (For the understanding of an immanent condition for the Model cultures. The term comes from philosophy and means that something immanent is spread throughout something – it's innate, intrinsic and inborn and, in our case, a city, as immanent quality is an essential condition for the definition of model cultures.), it also comprehended as a mini «model» of the social and political organization.

This capital (i.e., Athens) stays as the hallmark of the statehood as well [On the capital cities as political centers see, 6]. Cities, similar to classical Athens, stay as an example to be imitated for «others», by the then contemporary poleis [For other Greek cities set up democracies, most following the Athenian model... 8, 73–74] or the modern societies.

In our perspective, historical knowledge about cities (similar to classical Athens) is well-collected. We have acquired historical knowledge of the city (through archaeological artefacts, historical monuments, documents etc.), one which is already known to others (through tradition, myths and legends, historical and literary texts, scholarly works etc.), thus, this «collection» is considered to be a cultural tradition. We are familiar with this «knowledge» since we have sufficiently experienced it through the historical materials. However, on the other hand, we accepted them as «well-known veracity» because «others» have sophisticatedly experienced them in the form of historical memory [For the understanding Cultural Memory 11, 144f; 17, 837–859], or else in a variety of cultural impacts, because a single cultural tradition has a significant influence on others. The single cultural tradition determines the outcome of something common and thus develops the general historical understanding of the given system (i.e., Athenian polis stands as a model for a new «democratic political order» between the then contemporary and the modern societies).

Therefore, we believe that the certain capitals making meaningful statements about the past, such as classical Athens. This *polis* was exclusively to denote the collective understanding of democracy (or to indicate some political construction).

Identical capitals serve as political models and their ideological values are then combined with political information to produce the specific «political concepts». In addition, they can be considered as factors provoking cultural identity and fostering historical memory.

The multifunctional role and main political designators of these cities are important in modelling the history of «democratic state» and reconstructing governmental lifestyles of other states, which are influenced and conditioned

by them. The cities similar to Athens according to their historical importance, political significance and values can be sorted into one broad system of «models of democracy» [On models of democracy, 20] (For the understanding of an immanent condition for the Model cultures. The term comes from philosophy and means that something immanent is spread throughout something – it's innate, intrinsic and inborn and, in our case, a city, as immanent quality is an essential condition for the definition of model cultures).

Construction of Athenian *polis*, as a symbol of democracy, requires specific methodological approach and research scope. These approaches are developed in the following directions, with some statements below:

1. Outlining *polis*' self-definition, self-evaluation, self-identification, and consideration of self-significance on the regional and transregional extensions.

2. Outlining how images of this *polis* remain in the then contemporary and later historical memory, and how did posterior societies perceive the city?

3. The evaluation of this polis given by the modern society, what impact this polis has on modern historical knowledge. One ought to determine what impetus for modernization or innovation this city gave to the modern world. One ought to learn what forms, models, and categories originated in the city and what values of the city were borrowed by the modern world.

Additionally to the above mentioned methodology, the second approach is based on «mnemohistory» introduced by Jan Assmann. «Mnemohistory» is manifested in its relation to the past – as it is remembered, and it «is reception theory applied to history». This is the «proper way of dealing with the working of cultural memory» and, thus, «mnemohistory investigates the history of cultural memory» [3, 9–19; 2, 87–114]. Assmann defines cultural memory as the «outer dimension of human memory» [4, 19], embracing two different concepts: «memory culture» (*Erinnerungskultur*) and «reference to the past» (*Vergangenheitsbezug*). «Memory culture is the way a society that ensures cultural continuity by preserving, with the help of cultural mnemonics, its collective knowledge from one generation to the next, rendering it possible for later generations to reconstruct their cultural identity. References to the past, on the other hand, reassure the members of a society of their collective identity and supply them with an awareness of their unity and singularity in time and space – i.e. historical consciousness-by creating a shared past» [4,30; 5, 26 f., 31]. This approach would be particularly essential for interpreting historical material related to the distinct features of Athenian democracy and its influence on modern theories on political memory.

The social practice of the citizens of the classical *polis* was connected directly with their city-state. The concept of citizenship born in the bosom of the classical *polis* is analysed through in its direct relation to the typology of society, politico-cultural directions, social practice and mentality. That complex entity represented the heterogeneous specificity and *modus vivendi* of

any *polis* and *polis* community. The *polis* was a power-oriented model, within which the power was distributed among all male citizens [For the origins of the 'open society' 1; 26], but not evenly balanced. Citizenship has been considered a major advantage, male citizens had the right to hold a «some» amount of political power. The political conflict would have occurred anyway, over the losing of power or gaining extra privileges. Initially, the king and the councils had the greatest degree of power. Later, power was distributed between oligarchs and democrats. The associations were represented by their agents. The space of political gathering was open to every adult male, where citizens went for elections or to discuss civil cases.

Based on early *polis* data, we assume about the degree of distribution and sharing of power among the male population. According to Homer's *Iliad* there were a military assemblies, whose power was restricted by the king. The general assembly of the full Spartan citizens was called the *Apella* and could only agree or disagree with the decisions of the council of elders (*gerusia*), but their support was needed in declaring war [15, For the limited rights of the assembly, see the text known as the *Great Rhetra*, preserved in Plutarch, *Life of Lycurgus* of Sparta 6]. The first male community which appears in the early stage of the *polis*, consists of groups of the capable male warriors and they more or less can restrict and reduce each other's freedom. In our point of view, this was a «masculine shared political and social space» that what was denoted as Greek *Andreia* (Manliness and Courage) [For the concept of *Andreia* 21; For Courage in Sparta, Politics of «Courage» 8, 37–41]. However, the question may arise, what share of power could remain to a man, those who had «a low rate» of *Courage*?

Athens and Sparta were two essential, contrast and competitive city-states in Greece in V c. BC. Athens was a metropolis, a maritime state with the keen allies, while Sparta was primarily a land based (was more of an agricultural type) in which rural settlements were integrated. The military society with little interest in commercial development. Its value system prioritized the collective over the individual, and discipline and tradition over innovation and self-expression [28, 22–23]. Sparta was a military based society, with coerced collective action based on shared interests linked to survival in vocation and combat, with purposes and values that are more defined and narrow than within civil society. Athens was a mixed community that, along with a military function, had a distinct trade orientation.

«Masculine, shared political and social space» in Sparta was represented by the *Gerusia* (a council of elders), two kings (the reign was hereditary), and by five *Ephor* (elected each year, elite militant representing the military council and controlling the power of the king) [28, 23].

«Masculine, shared political and social space» in Athens was represented by radical democracy. When all adult men took part in the elections. They all were directly involved in the management of the state, i.e., despite differences

in ability, they still may stayed in service of their state. Masculine «dignity» is a mixed notion and generally implies kindness, mercifulness, charity, courage, wisdom, but Greek concept of *Andreia* literally means manliness and courage. Taking the Greek concept of *Andreia* as its starting-point, it sheds new light on the construction of cultural and political identity, and the use of value terms in that process.

Andreia in Sparta was mainly associated with the ability to fight and to the military art. It was a brutal and expansive *Andreia*. It's obvious that all men would not have an equal 'extent and degree' of courage. Therefore, in the Spartan society «the masculine performance space» would have been barred for them. As there were «feeble performers» of Spartan *courage* [For the Semantics of Manliness 10, 25–58], this society immediately discarded them altogether.

Examples of Athenian symbolical «courage» were the Battle of Marathon (took place in 490 BC), the Battle of Salamis (a naval battle 480 BC) [For the impact of democracy on war 24, 65–88]. When the city was waiting for the danger, all the male population according to their capabilities defending Athens (as well as they were involved in other related activities). Some of them were the riders, other hoplites (a citizen-soldiers, armed with spears and shields), the envoys and the boat' rowers [For the understanding democratic elements of courage in Athens 9, 88–109]. The Athenian polis was more than a space for sharing political powers and military duties by a wide proportion of citizens. A defined high-status group operating in accordance with some pattern of law or custom [16, 434]. Athenian's courage was not «performed» only in the battle, their *Andreia* meant and has been extended to such important concepts as are *freedom*, *justice* and *braveness*, which became the core of democratic political ideology, based on a commitment to equality and freedom [8, 49; 7, 55].

The founder of «liberal-masculine democracy» in Athens was Themistocles (524–459 BC). Due to Themistocles' reasonable decision *polis* has started to build a fleet and made more use of civil law. Therefore, the civic participation had strengthened democratic institutions in Athens. Pericles, an eminent Athenian politician (495–429 BC) [22] was a worthy successor to Themistocles. With the support of Pericles the arts, literature and philosophy flourished in Athens.

Athenians endorsed the use of the principle of self-identification and self-evaluation. For consideration of certain issues such as the pattern of Athenian self-significance, we may appropriately begin with the most famous description of the Athenian character in Thucydides, Pericles' Funeral Oration. S. Forde concedes [16, 434], that «Pericles' speech is given over primarily to praising Athenian greatness, including the empire, and he rates the Athenian character as highly as such things as laws and institutions in attributing the cause of that greatness. Yet when it comes to describing the Athenian

character, «courage» is barely alluded to by Pericles, who speaks instead of the «virtue» of his countrymen, or, more pointedly, of their «daring» [16, n. 4.445]. (Pericles does speak of the «courage» of the Athenians once, when he is developing a specific contrast to the Spartans (2.39.4; cf. 2.39.1). Forde believes that is the sole instance of the direct application of this word to the Athenians in the History). The men who have died, Pericles says, showed a daring that should be the model for those who survive (Thucydides, *P.W.* 2.43.1). The Athenians as a race are characterized by a native daring that allows them, without toil, to be the equal of others who take great pains to cultivate virtue (Thucydides, *P.W.* 2.39.4).

This historical period was a combination of successful trends, on the one hand, there was a creative, genius leader, and on the other hand, the «recipient» was *demos*, capable of receiving and ready to cooperate fruitfully. The greatness of the empire, which made the city of Athens uniquely worth dying for, was built, according to Pericles, by the daring and dutifulness of the present Athenians' ancestors (Thucydides, *P.W.* 2.43.1). Pericles goes so far as to boast that the Athenians have «compelled» every sea and every land to yield access to their daring, enabling them to leave «immortal» monuments of themselves «everywhere» (Thucydides, *P.W.* 2.41.4).

During Pericles time, major democratic institutions have emerged in Athens [For the major democratic institutions in Athens 23; 30]. When the citizens were returning to an Athens ruined by the Persians, and were undertaking to rebuild its walls, the other city-states opposed it, fearing, Thucydides says (*P.W.* 1.90.1), not only the size of the newly enlarged Athenian navy, but the daring the Athenians had displayed in the war as well [16, 435, for Athenian polis how it remained in the then contemporary and later historical memory 16, 433–34] («The Athenians were not alone in viewing their own actions during that crisis as a great watershed in Athenian experience, and in the development of the Athenian character. The Athenian character – in particular its daring side – was formed, or at any rate came into its own, only at the time of the Persian Wars»).

Analyzing these and other historical sources, above mentioned criteria/ characteristics of the Athenian *polis* and citizens epitomize multilateralism of their Ideology, epitomize the vision of self-assessment, as well as, the assessment by the «others». Consequently this helps to universalize and exemplify concept of «Athenian democracy». Therefore, we may refer to the 5th century Athens as a model of «liberal-masculine democracy» [29, 133] (An important aspect was the rule in polis, which wasn't in the hands of an autocratic monarch or a small group of privileged individuals, but in the hands of the Athenian δῆμος (*demos* – «the people» – meaning adult male citizens). The system of government, applied both to domestic and foreign policy, was called δημοκρατία (*demokratia* → *demos* – «the people», *kratos* – «rule»). The main political institutions were that shared space, where Athenian men were

engaged in political and public activities (the main democratic body of Athens was the assembly/*ekklēsia* → a smaller body/the *boulē*, which decided or prioritized the topics which were discussed in the assembly → in tandem with all these political institutions were the law courts (*dikasteria*), which were composed of 6,000 jurors and a body of chief magistrates (*archai*) chosen annually by lot [13].

Plato does an interesting parallel between the Greek *Polis* and the man in the *Republic*, *Politeia*. Generally speaking, Plato discusses the problem of justice. He departs from the question of the nature of justice and injustice of a man to the question of the nature of justice and injustice of a polis (Plato, *Republic*, Book II 369d–435a, Book V, 449a–457d, 472d to Book VI, 503b, Book VIII and IX) and then returns to the justice and injustice of a man. He does a logical connection between the *polis* and man in regard with justice and injustice, as the justice of a man can be more easily understood when one observes the justice of a *polis* as a whole (Plato, the *Republic*, Book II 368d–369b) [14, 181–182]. It is considered that the nature of man in one way or another resembles the nature of the *polis*. What has been found or observed as a composite of elements of the *polis* is expected to be discovered in a man as well. It is expected to exist in the human soul [14, 182]. It is logical that the two should be considered together, thus, the Athenian *Polis* built by men was the same as the nature and character of men.

However, another way to define «masculine» and «daring» is to identify what it looks like (or how it can appear). The important element of masculinity that we will examine is that of sexuality. A man expressed in the Greek classical sculpture, without any kind of sexual shame, demonstrates male genitalia. This was the dignity of his nature and gender. As for women, their bodies only represent forms of ideal proportions, all the signs of eroticism and sensualism are discouraged in these sculptures. That is why the woman presented on Greek sculpture is slightly masculine and overly athletic, with their torso, pelvis and foot feet replicating exactly the men's body shapes. The absence (or concealment) of the female genital organ, which is not considered worthy of expression, completely violates the principle of equality in sexual visualization. A breakthrough of these laws is observed in the sculpture of Aphrodite in the later period (by Praxiteles of Athens, who was the most renowned of the Attic sculptors of the 4th century BC. He was the first to sculpt the nude female form in a life-size statue). In a shy pose, a naked goddess with her hand hides the female sexual organ. But Aphrodite is not a mortal woman, so she can be forgiven for a certain dose of «aggressive» sexuality (or unhidden sexuality), which is considered the honor of men.

Athenian mortal women were supposed to stay at home, barefoot (or in delicate slippers), pregnant, out of the public eye. They had to spend much of their time sequestered in the women's quarters in the home, did not exercise, were not allowed to inherit or do business, and were not formally educated.

Consequently, Greek Athens could not have official symbolic images oriented towards feminism (The ruler of Athens, the only goddess, was the virgin Athena, who, as a woman, had no sexual realization, and herself was the fruit of «artificial birth». Athena was believed to have been born from the head of her father Zeus. She was known as Athena Parthenos («Athena the Virgin»). The goddess leaped, wearing armor, from the head of her father, Zeus).

Through the historic memory and tradition Athens became an eternal city. In 1834, independent Greece declared Athens as its capital. The European emigrants, who migrated to the United States, transferred and relocated the Athenian model in different spaces and time, and thus, the second Athena appeared in the state of Alabama (1818), Michigan (1831), New York State (1890), Ohio (1797), Tennessee (1822). Modern world has developed a special attitude towards Athens, towards historic role of the city. This mysterious *Polis* stimulates and prompts the modern democracy.

REFERENCES

1. Andrewes A. Greek Society. Published by Penguin Books, Harmondsworth, 1971.
2. Assmann J. Stein und Zeit.' *Das «monumentale» Gedächtnis der altägyptischen Kultur.* (eds) J. Assmann and T. Hölscher. *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1988.
3. Assmann J. 'Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität'. (eds) J. Assmann and T. Hölscher. *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1988. P. 9–19.
4. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: Beck, 1992.
5. Assmann J. Ägypten. *Eine Sinngeschichte.* München: Hanser, 1996.
6. Avaliani E. Eternal Cities: Political and Cosmopolitan Centers, International Black Sea University, Tbilisi, 2017.
7. Balot R. K. 'The Freedom to Rule: Athenian Imperialism and Democratic Masculinity, in Enduring Empire: Ancient Lessons for Global Politics'. eds. D. E. Tabachnik and T. Koivukoski, Toronto, 2009.
8. Balot R. K. Greek Political Thought, Malden, MA and Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
9. Balot R. K. 'Democratizing Courage in Classical Athens'. In D. M. Pritchard (ed.) War, Democracy and Culture in Classical Athens, Cambridge University Press, Cambridge, 2010. P. 88–109.
10. Bassi K. The Semantics of Manliness in ancient Greece, in Andreia, *Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity*, R. Rosen and I. Sluiter (eds), Mnemosyne Supplements Online, Volumes 204–407, Volume: 238. Brill, Leiden Boston, 2002. P. 25–58.
11. Borofsky R. Making History. Pukapukan and Anthropological Construction of Knowledge. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

12. Brock R. and Hodkinson S. (eds.). *Alternatives to Athens, Varieties of political Organizations and Community in Ancient Greece*. Oxford University Press, Oxford, 2008.
13. Cartwright M. Athenian Democracy, in *Ancient History Encyclopedia*, 2014, accessed date 16.11.2017. URL: http://www.ancient.eu/Athenian_Democracy/
14. Chaiyaporn Ch. *Plato's Theory of Man in Relation to His Political Philosophy*, Ph.D. dissertation, The London School of Economics and Political Science, 1992.
15. Fitzardinge L. *The Spartans*. Thames and Hudson, London, 1980.
16. Forde S. 'Thucydides on the Causes of Athenian Imperialism'. *The American Political Science Review*, Vol. 80, No. 2, American Political Science Association, 1986. P. 433–448.
17. Friedman J. *The Past in the Future: History and the Politics of Identity*, *American Anthropologist*, 1992, 94 (4). P. 837–859.
18. Hansen M. H. City-ethnics as Evidence for the Polis Identity. In M. Hansen, and K. Raaflaub (eds.), *More Studies in Ancient Greek Polis*, Stuttgart, 1996.
19. Hansen M. H. *Polis, An introduction to the Ancient Greek City-States*. Oxford University Press, Oxford, 2006.
20. Held D. *Models of Democracy*, Stanford University Press, Stanford, California, 1996.
21. Jakimowitz S. *The Concept of Andraia, in Greek Literature from Homer through Aristotle*, Cornell University, Ithaca, 1946.
22. Lewis D. M. Pericles, Athenian Statesman, *Encyclopaedia Britannica*, 2016. Accessed date 16.11.2017. URL: <https://www.britannica.com/biography/Pericles-Athenian-statesman>
23. Ober J. *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, Princeton University Press, 1989.
24. Ober J. 'Thucydides on Athens' Democratic Advantage in the Archidamian War'. In D.M. Pritchard (ed.). *War, Democracy and Culture in Classical Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010. P. 65–88.
25. Plato-The Republic. Translated by D. Lee, second edition (revised), Harmondsworth, 1974.
26. Popper K. *The Open Society and Its Enemies: The Spell of Plato*, vol. 1, London, Routledge & Kegan Paul, 1980.
27. Rosen R. and. Sluiter, I (eds). *Andraia, Studies in Manliness and Courage in Classical Antiquity, Mnemosyne Supplements Online*, Volumes 204–407, Volume: 238. Brill, Leiden Boston, 2002.
28. Rubarth S. 'Competing Constructions of Masculinity in Ancient Greece'. *Athens Journal of Humanities and Arts*, Volume 1, Number 1, Published by The Arts & Humanities Research Division of The Athens Institute for Education and Research, Athens, 2014. P. 21–32.

29. Kubala L. The Distinctive Features and the Main Goals of Athenian imperialism. *Graeco-Latina Brunensia* vol.18, 1.Brno, 2013.
30. Stockton D. The Classical Athenian Democracy. Oxford University Press, 1990.
31. Thucydides. *Thucydides*. 4 vols. Charles Forster Smith, trans. Heinemann, London, 1980.

ВПЛИВ СУЧАСНИХ ЗМІ НА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ

Добржанський Олександр

Mass media is a powerful means of influence on the formation of the social stereotypes and historical memory in the society. The way the information is presented and the key points are highlighted directly depends on the awareness of the society and formation of the historical memory of the people. Modern social discourse between Ukraine and Republic of Poland on the issue of the historical past namely of the events connected with the opposition between Ukrainians and Poles on the territory of Volyn during the years the Second World war negatively influences on the historical memory.

Key words: *historical memory, international conflicts, social and historical stereotypes, Ukraine, Republic of Poland, mass media.*

Від подачі інформації, вираженості оцінок щодо історичних подій, міжнаціональних взаємин та протиріч, напряму залежить історична пам'ять нації, суспільний резонанс, який у свою чергу великою мірою здатен впливати на міждержавні взаємини. Тому роль засобів масової інформації (ЗМІ) у поглибленні добросусідських відносин України та Республіки Польща навряд чи може бути переоцінена. Головним завданням ЗМІ сьогодні є не лише інформування про державу-сусіда, але й сприяння нормалізації, розвитку та поглибленню міжнаціональних відносин. Даний напрям досліджень не став предметом окремої наукової розвідки, а досліджувався лише фрагментарно, найчастіше журналістами українських та польських часописів. Отож, запропонована стаття містить елементи наукової новизни.

ЗМІ, які сьогодні є поширеними та доступними для кожного, формують суспільну думку і здатні досить відчутно впливати на неї. Адже разом із фактами, ЗМІ пропонують читацькій (глядацькій) аудиторії свою оцінку події, розставляють на власний смак акценти на тому чи іншому її аспекті, додають певний контекст чи опускають деякі подробиці. Усі ці факти і формують ставлення суспільства до будь-якого явища, загалом, та у міжнародних відносинах, зокрема.

Налагодження та розширення міжлюдських відносин українців і поляків сприймається обома суспільствами як свідчення політичного порозуміння та запорука сталості економічних відносин, культурна інтеграція. Можна також стверджувати, що міжлюдські стосунки є відзеркаленням стану міжетнічних відносин. Поряд із цим безсумнівними є факти певної упередженості, негативних стереотипів, які існують в свідомості українського та польського народів, породжених частими конфліктами та драмами історичної минувшини. І хоча на сьогоднішній день можна впевнено стверджувати, що на шляху подолання цих стереотипів зроблено чимало успішних кроків, однак, їх існування та періодичне загострене акцентування на подіях минувшини перешкоджає повному примиренню і порозумінню двох націй, навіть, незважаючи на здійснюване на найвищому рівні налагодження міждержавних відносин.

Зокрема, негативний історично-суспільний стереотип українця прищеплювався переказами про Хмельниччину і гайдамаччину, підсилювався відносно свіжими подіями Другої світової війни та подіями на Волині середини 40-х років ХХ ст. А на західних теренах України образ сусіда-поляка викликає асоціації з утисками українців, коли на «східних кресах» другої Речі Посполитої закривалися українські школи, культурно-освітні заклади, руйнувалися православні церкви, нищилися селянські господарства під час пацифікації. У роки війни польське підпілля винищувало українську інтелігенцію, а нова повоєнна влада Польщі продемонструвала своє відношення до українців через акцію «Вісла» [14, 10].

У період тоталітаризму негативні стереотипи в обох народів за відношенням один до одного ще більше посилювалися через антипольську пропаганду в Україні і антиукраїнську в Польщі, зокрема шляхом фальсифікації та викривлення історії. У польській свідомості українці поставали «націоналістами» у найнегативнішому значенні цього слова, а отже, українці уявлялися найбільшими ворогами поляків і причиною усіх їх нещасть [6, 11; 4, 41]. Наприклад, за даними соціологічних опитувань станом на 1991 рік лише 9 % поляків із симпатією ставилися до українців, 38 % – відчували неприязнь, а 53 % – індиферентно [14, 11].

Аналізуючи відображення двосторонніх польсько-українських відносин у ЗМІ загалом, слід, перш за все, наголосити на тому факті, що польська тематика набагато ширше представлена на шпальтах газет та місцевих телеканалів у західних областях України, навіть ширше, аніж у центральних ЗМІ. Аналогічною є й ситуація з українською проблематикою у польських ЗМІ, де східні воєводства акумулюють інформацію про державу-сусіда. Цьому є ряд об'єктивних причин:

- безпосередня близькість;
- тісні історичні та культурні зв'язки;

– наявність на західних теренах України та східних теренах Польщі чисельної української та польської національних меншин [16, 356].

Щодо тем, які найчастіше обговорюються у прикордонних ЗМІ в 2010–2017 рр., слід у першу чергу назвати тему політики Польщі в ЄС зі сприяння євроінтеграційному поступу України. Це пов'язано, насамперед, з тим, що з липня по грудень 2011 р. Польща головувала у Євросоюзі [9].

Постійною за згадуванням у ЗМІ на Західній Україні та в Східній Польщі є тема транскордонного співробітництва, яка також впливає з фактору географічної близькості. Щодо даної тематики, то на українсько-польському прикордонні зустрічаються діаметрально різні репортажі: від викриття недоліків ТКС, критики, так і формування ЗМІ сталого позитивного стереотипу співробітництва за програмою «Україна – Польща – Білорусь». Одним із найчастіше згадуваних, протягом 2010–2012 рр., питань як в українських, так і в польських ЗМІ, причому рівною мірою регіонального та центрального рівнів, є питання пов'язані із футбольним чемпіонатом, який Польща й Україна мали приймати та прийняли у 2012 р. Відповідно, досить часто згадується тема співробітництва країн у контексті спільної підготовки до Євро-2012.

Дещо іншу інформаційну спрямованість мають видання, що організовані національними меншинами. Так, наприклад, на сторінках «Монітора Волинського» («Monitor Wołyński»), заснованого у 2009 р. польською меншиною Волині, найчастіше ведеться полеміка з приводу, злободенних питань життєдіяльності польської громади, звернення до пам'ятних подій польсько-українського сьогодення, спільного минулого, проблем співіснування польської меншини із місцевими органами влади: «Звернення до волинян Ради з питань етносоціальної політики при Волинській обласній державній адміністрації» [7, 2], «Ми зацікавлені у розвитку партнерських стосунків з Польщею» [2, 11], «Десяті Міжнародні Дні Полонії та поляків за кордоном» [1, 7] «Відкрито новий відділ польського товариства» [3, 12] та інші.

Однак, досить великою є різниця між регіональними та загальнодержавними ЗМІ в плані особливостей висвітлення польсько-українських взаємовідносин. Наприклад, центральні видання («Політика і час», «Дзеркало тижня», «День» – з українського боку, та «Polityka», «Gazeta Wyborcza», «Wprost» – польського) підходять до цього питання зважено, підтримуючи урядову лінію, вдаються до поглибленого аналізу, порівняльних оцінок тощо. А от регіональна преса доволі часто буває досить емоційною в оцінках, з помітними настроями місцевого населення і таке інше [15, 132].

Як зазначає з цього приводу О. Грищенко, кожне окреме видання обирає для себе пріоритетні для висвітлення теми, в той час, як інші – ігноруються. Крім цього, помітна певна ідеологічна спрямованість

видань, згідно з якою можна умовно розділити всі ресурси на 3 групи: перша група – проросійські; друга – проукраїнські з прихильним ставленням до Польщі; третя – видання, що дотримуються офіційної державної позиції щодо Польщі [5]. Аналіз тематики регіональних ЗМІ як заходу, так і сходу України переконливо свідчить, що головний лейтмотив інформаційних сюжетів – це міждержавне співробітництво. Не прослідковується особливої різниці і в тематиці польських ЗМІ, чи то регіональних, чи то загальнодержавних.

Однак, існують теми, які з періодичною постійністю порушуються, як українськими, так і польськими засобами масової інформації і досить відчутно впливають на суспільства сусідніх країн, маючи незмінно сильний резонанс. До таких тем належать сторінки спільної історії двох народів, що і є основними підвалинами сучасної історичної пам'яті обох суспільств. Серед них українсько-польські міжнаціональні відносини у роки Другої світової війни, причини, перебіг та наслідки так званої «Волинської трагедії», збройне протистояння між УПА та Армією Крайовою і т. ін. Інтерпретація тих подій має досить суб'єктивний характер, взаємне нищення українців і поляків у воєнні та повоєнні роки по-різному потрактовують історики по обидва боки кордону, а вслід за ними політики та журналісти у ЗМІ. До того ж, дана тема має сталу популярність рівною мірою регіональних та центральних газет і телеканалів. І на відміну від сучасних проблем євроінтеграції чи транскордонного співробітництва, про що йшлося вище, якраз саме ці теми і спосіб їх подачі у ЗМІ впливають на формування історичної пам'яті, навіть, тих поколінь українців і поляків, які щойно формуються.

Частина учасників волинської дискусії цілком виправдано звертає увагу на те, що волинські події є частиною гітлерівсько-сталінської теми конфлікту тоталітаризму [13, 400], котра логічно штовхала на злочини навіть найцивілізованіші народи, і таким чином виводить їх за межі звичних відносин.

Хоча українсько-польський діалог довкола складних проблем минувшини триває від моменту здобуття обома країнами незалежності і ще донедавна здавалося, що минуле дозволить порозумітися. Особливо обнадійливо ситуація виглядала в річницю 60-річчя волинської трагедії – у липні 2003 р., коли відбулося відкриття пам'ятника українсько-польському примиренню у с. Павлівка, що на Волині. ЗМІ України та Республіки Польща (як центральні, так і регіональні) одноставно резюмували узгоджене на державному рівні міжнаціональне примирення.

Проте, уже за кілька років по тому, у польських прикордонних ЗМІ (Перемишль, Люблін) знову з'являється низка публікацій з виразним акцентом на волинських подіях часів Другої світової війни, ведуться дискусії щодо кількості «замордованих поляків українськими націоналістами».

Чи не найяскравішим та найдискусійнішим елементом політичного складника 70-ї річниці волинської трагедії стало прийняття законодавчими інституціями Республіки Польща відповідних ухвал. Гострі дебати на цю тему ліберальні медіа назвали «голосуванням геноциду», оцінюючи їх як публічні торги на патріотизм, конкурс на найгарячіших оборонців Вітчизни, вибори апостолів правди [18, 97; 20]. У свою чергу праві видання трактували волинські події як «камуфлювання правди і масштабів злочину» [17, 3]. Попри жваві дискусії Сейм Республіки Польща фактично повторив термінологію свого рішення від 15 липня 2009 р. [11, 1], назвавши події на Волині 1943–1944 рр. «етнічними чистками з ознаками геноциду» [10, 12]. Частота обговорення проблеми польською владою та аналіз кількості газетних публікацій засвідчує черговий сплеск інтересу польського суспільства до подій на Волині часів Другої світової війни на рубежі першого десятиліття XXI ст. У період 2009–2013 рр. з'являється все більше публікацій, зокрема у прикордонних ЗМІ Польщі, з приводу причин та перебігу «волинської різанини», з помітним загостренням націоналістичних настроїв та усе різкішими антиукраїнськими випадками.

На підтвердження вищесказаного слід зазначити, що на регіональному рівні (уже на 2013 р.) події 1939–1947 рр. були визнані геноцидом (як наприклад, це зробив сеймик Люблінського воєводства 24 червня 2013 р. [19]). Дане рішення досить активно обговорювалося у польських центральних і регіональних ЗМІ. За таких обставин частина польського суспільства, особливо люди старшого покоління, сприймали єдино можливим і справедливим означенням для подій сімдесятилітньої давності як «ludobójstwo / геноцид» [8, 17]. Українські ж засоби масової інформації у цей час лише пасивно інформували читача про рішення польської влади.

Напередодні голосування у Сенаті група з України, очолювана експрезидентом Л. Кравчуком у складі І. Васюника, Є. Свестюка, А. Козицького та ін., намагалася переконати польських політиків не ухвалювати рішень, які б підривали подальший процес українсько-польського порозуміння. Однак, як зазначає О. Каліщук, знаючи недолугу позицію української влади, польська сторона могла робити різкі заяви, не остерігаючись гострої реакції офіційного Києва, що й було зроблено Сенатом РП у червні 2013 р. Не випадково українські журналісти звернули увагу на інтерв'ю голови сенату Б. Борусієвича, у якому він припустив тактику «непомічання» рішень польського парламенту з боку української влади [12, 6–7].

Шквал емоцій, який хвилею піднявся і в українському, і в польському суспільствах, тільки загострював проблему, втягуючи у свою орбіту все більшу кількість учасників, загострюючи міжнаціональні взаємини і таким чином зводячи на нуль усі попередні кроки у напрямку

примирення та порозуміння. Але справді зведено нанівець результати багаторічних українсько-польських кроків на зустріч ухвалою польського Сейму 22 липня 2016 р. У цей день Сейм Республіки Польща проголосував за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА», фактично підтвердивши і продовживши попередні заяви нової польської влади.

Цього разу ЗМІ обох країн як центральні, так регіональні, навипередки стали коментувати ухвалу Сейму РП. Щоправда, коментарі по обидва боки кордону діаметрально різнилися. До дискусії у ЗМІ долучилися політики, науковці, громадські та культурні діячі, жоден пересічний українець та поляк не залишилися осторонь дискусії, будучи прямо чи опосередковано втягнутими до неї. Даний приклад яскраво засвідчує і той факт, що не дивлячись на численні намагання центральних польських ЗМІ згладити прикрість ухвали, сам її зміст та суспільний резонанс завадили це зробити.

На прикладі неузгодженості трактування подій на Волині у роки Другої світової війни чітко прослідковується вплив суспільно-історичних стереотипів та дискусії у ЗМІ на історичну пам'ять двох суспільств. Як показує досвід сучасних українсько-польських взаємин саме історична пам'ять суспільств є тим лакмусовим папірцем, який здатен за лічені дні змінити колір міжнаціонального порозуміння, загострюючи суперечки на рівні політиків і пересічних українців та поляків. І навіть негативний досвід міжнаціональних суперечок із приводу історичної минувшини має свої плюси: зокрема, політично не виважені заяви польського істеблішменту продемонстрували і позитивні тенденції: інтелектуальні еліти України та Польщі проявили мудрість і об'єдналися у бажанні віднайти можливість ведення наукового беземоційного діалогу заради майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ваколюк В. Десяті Міжнародні Дні Полонії та поляків за кордоном. *Monitor Wolyński*. 2011. 12 травня. С. 7.
2. Ваколюк В. Олександр Курилюк: «Ми зацікавлені у розвитку партнерських стосунків з Польщею». *Monitor Wolyński*. 2011. 21 квітня. С. 11.
3. Відкрито новий відділ польського товариства. *Monitor Wolyński*. 2011. 26 травня. С. 12.
4. Горун Д. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. *Історія в школі*. 2002. № 5–6. С. 41.
5. Грищенко О. А. Образ Республіки Польща в ЗМІ донецької області. URL: <http://istfak.org.ua/tendensii-rozvyt...> – Назва з екрану.
6. Заброварний С. До повного примирення і щирого порозуміння. *Політика і час*. 1997. № 9. С. 5–11.

7. Звернення до волинян Ради з питань етносоціальної політики при Волинській обласній державній адміністрації. *Monitor Wolyński*. 2010. 1 квітня. С. 2.
8. Каліщук О. У тіні Волині? Історія vs пам'ять. Львів: Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2016. 162 с.
9. Польсько-українські відносини у висвітленні ЗМІ Львівської області. URL: <http://rusfil-mggu.at.ua/forum/29-88-1> – Назва з екрану.
10. Присташ Я. «Етнічні чистки з ознаками геноциду». *Наше слово*. 2013. 30 червня (№ 26). С. 12.
11. Присташ Я. Сейм вшанував жертв Волині 1943–44 рр. *Наше слово*. 2009. 26 липня (№ 30). С. 1.
12. Слисаренко І. Ревизионизм по-польски. 2000. 2013. 5–11 июля (№ 27). С. 6–7.
13. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном / пер. з англ. М. Климчука та П. Грицака. Київ: Грані-Т, 2011. 447 с.
14. Стрільчук Л. В., Стрільчук В. В. Інституційні складові українсько-польського гуманітарного співробітництва. Монографія. Луцьк, 2013. 258 с.
15. Стрільчук Л. В. Роль засобів масової інформації в налагодженні українсько-польських міждержавних відносин та подоланні історичних стереотипів. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 8. Луцьк, 2012. С. 128–134.
16. Стрільчук Л. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 608 с.
17. Austyn M. Wolyńskietabu: Sześćprojektów, rozbieżne definicje, kamuflującienickiedy prawdziwy charakter i skalęzbrodni – w sejmowej komisij i kultury ruszajądzisprace nad proektami uchwal upamiętnia jących ludobójstwo na polskich Kresach. *Nasz Dziennik*. 2013. 5 czerwca (Nr 128). S. 3.
18. Bujak P. Polityczny spory o upamiętnie niezbrodni na Wołyniu w polskim parlamencie. *Pogranicze: Polish Borderlands Studies*. 2014. No 1. S. 97
19. Stanowisko Sejmiку Województwa Lubelskiego z dnia 24 czerwca 2013 r. w sprawie uczczenia pamięci ludobójstwa dokonanego przez Organizację Ukraińskich Nacionalistów i Ukraińską Powstańczą Armię. URL: www.bip.lublin.pl
20. Wroński P. Głosowanie ludobójstwa. *Gazeta Wyborcza*. 2013. 131.

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: КАЗУС СУЧАСНОЇ РОСІЇ

Орлова Тетяна

У статті показується, що у сучасній Росії формується така історична пам'ять, яка не сприяє переведенню статички згадування і споглядання у динамічну форму передбачення і визначення мети. Влада і суспільство бояться модернізації і зацікавлені в архаїзації.

Ключові слова: *Росія, історична свідомість, історична пам'ять, модернізація, архаїзація.*

Останніми десятиріччями Україна повертається до вільного світу, в якому свобода виявляється і в різноманітності шляхів наукових розвідок. Вітчизняні історики дізнаються про існування й розвиток таких напрямів, які за радянських часів навіть неможливо було собі уявити. До них відноситься, зокрема, інтелектуальна історія, яка, виникнувши на Заході у ХІХ ст. у тісному зв'язку із історією філософії, надалі значно трансформувалася під впливом соціальної історії та історії ментальностей. Серед питань, над якими працюють науковці, важливе місце посідають питання історичної свідомості та історичної пам'яті. Дуже часто ці два терміни розглядаються як синоніми. На нашу думку, історична пам'ять є складовою історичної свідомості, її ментальним ядром. І те, і друге є надзвичайно важливим для ідентифікації і самоідентифікації окремої особистості і спільноти, суспільства в цілому. Також варто згадати слова М. Барга про те, що «історична свідомість у власному розумінні слова – це така форма суспільної свідомості, у якій поєднані всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє. Тільки їх сполучення (що можливе лише на ґрунті теперішнього) спроможне перевести статичку згадування і споглядання у динамічну форму передбачення і визначення мети» [3, 13].

Значущість історичної свідомості народу як одного із потужних регуляторів суспільного життя, необхідність її формування були усвідомлені ще на ранніх етапах розвитку суспільства, про що свідчать сказання та героїчні епоси кожного народу. На сучасному етапі соціокультурної кризи науковці усвідомлюють: історична свідомість має виступати в якості одного із факторів соціальної стабільності, що виконує функції інтеграції, консолідації різних поколінь, соціальних груп та індивідів [5, 4]. Сучасна Росія перебуває у стані не просто соціокультурної, а системної кризи.

Один із видатних російських філософів, який розробляв соціокультурну теорію історії Росії, О. Ахієзер [2] пояснював: як особа, так і суспільство можуть відповідати на кризову ситуацію або інноваційною

ідеєю, яка відкриває нові творчі можливості, або поверненням до старих ідей, які виправдали себе за часів минулих криз. Загальноісторичний сенс рішень першого типу – у прагненні людей підвищувати ефективність власної діяльності відповідно зростаючій складності проблем, що виникають. Сенс рішень другого типу полягає у тому, що ускладнення проблем відповідного суб'єкта не породжує адекватного творчого потенціалу. Суб'єкт перебуває у владі історичного досвіду, який склався за простіших умов, і, відповідно, спирається на неадекватні, а отже, і неефективні у новій ситуації рішення [1, 89]. Отже, як показав А. Ахієзер, архаїзація – це результат слідування суб'єкта культурним програмам, які історично склалися в пластах культури, сформувалися у більш простих умовах і не відповідають сьогодні зростаючій складності світу, характеру і масштабам небезпек. У теперішній Росії відбувається архаїзація всіх сфер життя. Саме цьому сприяє влада, а тому це сприймає (за рідкісним виключенням) суспільство. Свою роботу виконують професіонали широкого спектру фахів: від науковців до діячів культури і медійників. Формується суспільна свідомість, історична свідомість, історична пам'ять. Все спрямоване не до еволюції і модернізації, а до інволюції й архаїзації.

Чому так відбувається? Влада найбільше зацікавлена у самозбереженні. Її економічною основою є користування природною рентою, інакше кажучи, одержання зиску від продажу сировинних ресурсів країни. Вона не зацікавлена у будь-яких змінах. Зміни можуть ускладнити її існування і функціонування, в основі яких – цивілізаційна модель комунальної або общинної культурно-історичної російської спільноти. Цю модель можна схематично накреслити так: община та її лідер, який все розуміє, про всіх подбає, і все зробить, як треба. За це всі мають бути йому беззастережно відданими. Це пояснює стійкість авторитарних тенденцій в російській історії від давнини до сучасності. Тому нема чому дивуватися відродженню популярності Й. Сталіна серед значної частини громадян Російської Федерації нині. А також тому, що фактично на місце «Батька народів» претендує В. Путін.

До провідних ментальних характеристик російської людності слід віднести патерналізм. «Батько» має дбати про все, допомагати долати життєві складності, розв'язувати проблеми. Одна з них – когнітивний дисонанс. Наші сучасники в РФ відчують, що життя влаштоване якимось неправильно, що живуть вони убого (за виключенням мізерної купки можновладців). Багато хто сповнений ненависті. Взагалі то, людина потребує самоповаги і поваги з боку інших. Чим можна пишатися сучасним громадянам Російської Федерації? На кого спрямувати ненависть і агресію? Як це виправдати?

Особливістю авторитарного мислення є примітивізм, одномірність: «біле – чорне», «свої – чужі», ніяких складностей, компромісів. Як колись

за часів Й. Сталіна, так і зараз, транслюється така схема: ми – велика держава, яка єдина зберігає «справжню духовність» і має значні ресурси, інші, насамперед, Захід – збоченці, які прагнуть нас завоювати, однак бояться. Росія має ядерну зброю. І навіть без неї здобула перемогу у Другій світовій війні. Саме ця Перемога стала стрижнем всієї ідеологічної роботи, яка потужно здійснюється. Це і помпезні святкування роковин 9 травня, і безліч різних культурно-пропагандистських заходів для всіх вікових категорій населення, і велика кількість телевізійних серіалів, і популярність радянської символіки. Доходить до смішного, коли на вікнах зроблених в Німеччині «мерседесів» – наліпки із словами «На Берлін!», «Спасибо деду за Победу!», «Можем повторить!» Все це – приклади реалізації обробки історичної пам'яті, а також дієвості державної ідеології Росії – ідеології вічної війни.

Власне, явище війни існує від початків історії людства. У неї – декілька призначень, якщо можна так висловитися. Не тільки загарбання чужих ресурсів, але й вирішення внутрішніх складностей. Якщо говорити про Росію, маємо намагання відволікти увагу власного населення від невирішених проблем. Найголовнішою з них є модернізація, тобто зміни, які диктуються трансформаціями навколишнього світу. У російській історії налічується кілька спроб модернізацій. Це часи Петра I, Олександра II, П. Століпін, Й. Сталіна, Б. Єльцина. У вересні 2009 р. до модернізації закликав тодішній президент РФ Д. Медведєв [6]. Але цей заклик не знайшов відгуку ані у керівництва, ані у населення. Хоча і в цьому випадку виявилася закономірність, помічена істориками у попередні часи: кожна невдала спроба модернізації в Росії закінчувалася війною. Остання – війною проти України. І не тільки проти неї.

Російське керівництво розв'язало «гібридну війну», яку можна розглядати як варіант модернізації конвенціональної війни. Парадокс полягає у тому, що маючи ядерну зброю, Москва не може її застосувати, оскільки така зброя є не тільки в неї. Однак використовується загроза її використання. У «гібридній війні» задіяні новітні засоби, зокрема кібератаки, завдяки яким здійснюються напади на політичну, економічну, соціальну, інформаційну сфери інших держав. Чимало західних країн, насамперед Сполучені Штати Америки, вже повідомляли про втручання в електоральний процес. Стало відомо про спроби вплинути на результати референдуму про вихід Великої Британії з Європейського Союзу, а Каталонії із складу Королівства Іспанії. Фейкові новини, що запускаються російськими фахівцями, дезорієнтують громадськість іноземних держав, що призвело до створення інституцій протидії з величезним фінансуванням. Кінцева мета ініціаторів «гібридної війни» – підірвати стабільність ворожої сторони. Важливою складовою «гібридної війни» є «війна історій».

У «війні історій» проти України акцентуємо кілька моментів. По-перше, намагання довести, що Україна не має підстав бути незалежною державою. Серед аргументів – концепції «руського миру», «Малоросії», «фашистської диктатури» та ін. По-друге, намагання підвестися за рахунок крадіжки чужої історії. Приклади: встановлення пам'ятника князю Володимирі, який правив у Києві і помер задовго до того, як заіснувала Москва і Московія. Або претензія В. Путіна приєднати Анну Ярославну, знану у світі як Анна Київська, до пантеону видатних історичних діячів своєї країни. Однак ця спроба була відкинута президентом Франції Е. Макроном. По-третє, намагання дегероїзації української історії, що ведеться не перший рік. Яскравим прикладом може бути знищення пам'яті про українця Олексія Береста, який на собі витяг на купол Рейхстагу росіянина М. Єгорова і грузина М. Кантарію із прапором Перемоги. Або заперечення подвигу українця Євгена Березняка, який очолив операцію із врятуванням від знищення нацистами польського міста Краків. Натомість, намагання віддати шану росіянину О. Ботяну, чия група, буцімто, відвернула закладення вибухівки під місто. Аргументація дивує: наче його група дізналася, що німці планують підірвати Краків тими боєзапасами, які знаходилися у 95 км від нього, у місті Новий Сонч. Це просто неможливо було зробити з огляду на фактор часу. Але все ж склади підірвали, що призвело до повної руйнації замку XIV століття. Як вважають історики, розумніше було не підірвати його, а дати змогу використати боєприпаси передовими частинами 1-го Українського фронту, які вже наближалися. Польська сторона висунула претензії, натомість було створено легенду про «героїв, які врятували Краків», а О. Ботян одержав зірку Героя Росії.

Наведені приклади показують, як формується історична пам'ять. Про це ще у 2004 році писала відома російська дослідниця Л. П. Рєпіна. На її думку, для формування історичної пам'яті важливими є три процеси: 1) «забуття минулого» (втрата можливості відтворення, а інколи навіть впізнання раніше засвоєного); 2) різні інтерпретації фактів і подій; 3) актуалізація (відтворення і впізнання) минулого, пов'язана із поточними проблемами [7, 11]. Саме так діють ті фахівці, які формують історичну пам'ять і в Росії, і за її межами. Хоча В. Путін вважає, що меж для Росії не існує. Таку позицію він висловив у 2016 році під час вручення нагород Російського географічного товариства. Президент запитав у 9-річного ерудита Мирослава Оскірко (показовий факт: ім'я і прізвище хлопчика – українські, що вкотре підтверджує те, що Московія здавна живиться інтелектом українців): «А де закінчується кордон Росії?» «Там, де Берингова протока», – сказав його юний співрозмовник. «Неправильно, кордон Росії ніде не закінчується» – з посмішкою сам відповів В. Путін під оплески залу [4]. Хіба це не є одним із кроків формування геополітичної свідомості населення Росії? Оплески свідчили

про цілковиту підтримку такої настанови. Посмішка мала замаскувати її під жарт. Та, як кажуть: «У кожному жарті – тільки часточка жарту, решта – реальність».

У сучасній російській реальності – криза. І долати її намагаються не через винайдення і застосування нового, а спираючись на «історичний досвід». Проте історичний досвід може допомогти в розумінні теперішнього, адже воно закорінене у минулому. Даючи відповіді на виклики часу, слід зважати на зміну сучасних умов, шукати нових рішень. Той, хто все визначає у Росії кінця ХХ – початку ХХІ ст., явно «випадає з сучасності», намагаючись діяти методами, які спрацьовували колись і суперечать теперішнім реаліям. Влада потребує підтримки мас. Заради цього здійснюється потужна ідеологічна обробка свідомості, формується історична пам'ять. Як не дивно, сучасна Росія схожа із традиційною Африкою. Для африканських племен важливішим є минуле, трохи менше вартує теперішнє, а майбутнє не має ніякого значення. Так само і в РФ: Росія черпає впевненість у минулому, відчуваючи невпевненість перед майбутнім.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ахиезер А. С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема. *Общественные науки и современность*. 2001. № 2. С. 89–100.
2. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. Москва: ФО СССР, 1991. Т. 1. 318 с.; Т. 2. 378 с.; Т. 3. 470 с.
3. Барг М. А. Историческое сознание как проблема историографии. «Цепь времен»: проблемы исторического сознания. Отв. ред. Л. П. Репина. Москва: ИВИ РАН, 2005. С. 12–37.
4. Замахина Т. Путин: Граница России нигде не заканчивается. URL: <https://rg.ru/2016/11/24/putin-granica-rossii-nigde-ne-zakanchivaetsia.html>
5. Леопа А. В. Историческое сознание в условиях социокультурного кризиса. Красноярск, 2011. 178 с. URL: vii.sfu-kras.ru/images/libs/monografiya_1.pdf.
6. Медведев Д. А. Россия, вперед! URL: https://www.gazeta.ru/comments/2009/09/10_a_3258568.shtml
7. Репина Л. П. История исторического знания. Историческое сознание и историческая память. Москва: Дрофа, 2004. 288 с.

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Городня Наталія

The paper studies major factors and events that shape young Ukrainians' historic memory. It is based on a survey of Taras Shevchenko National University of Kyiv History department students. The analysis reveals a profound effect on their historic memory of their personal and family experiences that cause deep emotions, especially witnessing and participation in the Revolution of Dignity.

Key words: *Ukraine, Ukrainian students, historic memory*

Історична пам'ять, що є здатністю людей фіксувати, зберігати і відтворювати у своїй свідомості історичне минуле, є складним феноменом, який впливає на сприйняття ними сучасності і значною мірою обумовлює їхні дії. З одного боку, історична пам'ять є природною властивістю людини запам'ятовувати образи, події, явища, процеси тощо, з іншого – складовою свідомості, моралі, застосування досвіду попередніх поколінь, розуміння тяглості історичного процесу [1, 461].

Кожна людина має власну історичну пам'ять. Групи, спільноти людей формують колективну (соціальну) історичну пам'ять, яка може бути національною, етнічною, расовою, гендерною, релігійною тощо. У зв'язку з тим, що людина може належати до різних соціальних груп, вона може бути носієм різних видів колективної пам'яті. Така пам'ять здатна об'єднувати, консолідувати спільноти, сприяти зближенню між державами. Прикладами цього є пам'ять про Голодомор в Україні чи спільну перемогу держав над нацизмом, фашизмом і мілітаризмом у Другій світовій війні. Історична пам'ять може також бути одним із вагомих чинників розколу всередині спільнот і ускладнювати відносини між державами. Про це свідчить розкол українського суспільства через різне тлумачення Майданів 2004 і 2013–2014 рр. чи погіршення українсько-польських відносин через діяльність УПА.

Оскільки факти і події сприймаються людьми через призму власних інтересів і уподобань, історична пам'ять є вибірковою і суб'єктивною. Як писав німецький філософ К. Ясперс, «кожен бачить те, що закладено в його душі» [2, 48]. Тому пам'ять людей про одні й ті ж самі події може бути різною, навіть протилежною. Наприклад, пам'ять тих, хто розкуркулював і кого розкуркулювали на початку 1930-х рр., пам'ять воїнів радянської армії і УПА під час Другої світової війни, пам'ять майданівців і антимайданівців у 2004 і 2013–2014 рр. Уніфікована історична пам'ять, що має силу об'єднувати чи роз'єднувати, є штучним продуктом державної політики.

Французький соціолог Моріс Альбвакс, піонер у дослідженні колективної пам'яті, відзначав її тісний зв'язок із простором і часом [3].

Простір можна тлумачити як місце, де проживає чи досить тривалий час проживала людина чи група людей. Це держава, а також регіон і місцевість у ній. Можна припустити, що історична пам'ять українців Америки чи Канади й українців, які проживають в Україні, суттєво відрізняється. Тобто більший вплив на них має не етнічна приналежність, а місце проживання. Історична пам'ять українців із різних регіонів і місцевостей також може суттєво відрізнитися. Ще в радянські часи було помітним різне сприйняття радянської влади і подій Другої світової війни жителями Галичини і решти України, відмінність у їхньому ставленні до традиційної культури і мови. Натомість на сході України, передусім на Донбасі, була більш вираженою прихильність до Росії і комуністичної ідеології, про що свідчили події 1917–1920 рр., парламентські і президентські вибори після 1991 р.

Затяжний характер військового конфлікту на Донбасі значною мірою обумовлений місцем Росії в історичній пам'яті багатьох жителів цього регіону. Можна прогнозувати, що російська інтервенція отримала б значно більший спротив у центральній Україні, а найбільший – на Галичині з її колективною історичною пам'яттю про радянську владу, діяльність УПА і антирадянського підпілля.

Простір – це також соціальне середовище, в якому перебуває людина, що залежить від її освіти, професії, роду занять, сфери інтересів, рівня соціалізації, приналежності до тих чи інших соціальних груп тощо.

Час як інший визначальний чинник формування історичної пам'яті, на нашу думку, пов'язаний з особистим досвідом людей, що живуть в різні історичні періоди. Це обумовлює її відмінність у різних поколіннях, що мають інший колективний життєвий досвід. Оскільки три покоління родичів (діти, батьки і діди) у певний період живуть, як правило, одночасно, їхня історична пам'ять про деякі події може перетинатися (хоча й відрізнитися). Старші покоління можуть також передавати дітям і внукам пам'ять про особистий досвід чи інформацію, отриману від своїх батьків і дідів. Через зв'язок поколінь формується історична пам'ять народу.

Проте історична пам'ять людей, які перебувають в одному просторі (країні, регіоні, місцевості, соціальному середовищі) і належать до одного покоління, також може відрізнитися через їхній особистий життєвий досвід, риси характеру, інтереси і уподобання.

Третім визначальним чинником формування історичної пам'яті, на нашу думку, є емоції. У пам'яті закарбовуються ті події, які справляють на людей велике враження, викликають у них сильні емоції, як позитивні (радість, гордість, сміх тощо), так і негативні (біль, сум, розчарування,

сльози тощо). Саме це дозволяє їм залишитися в пам'яті надовго, не лише за життя одного чи кількох поколінь, але й на століття.

Для перевірки викладених нами тез про вплив на історичну пам'ять простору, часу і емоцій ми провели опитування студентів першого курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка [4]. Це молоді люди 20–22-річного віку, 1996–1997 рр. народження, які приїхали на навчання до Києва з різних куточків України. Було опитано 74 особи. Ми поставили їм питання про основні чинники і події, що формують їхню історичну пам'ять.

До чинників формування своєї історичної пам'яті молоді люди віднесли передусім особистий досвід, а також спогади і розповіді членів родини, яким вони довіряють – батьків, дідусів і бабусь. Також молоді люди іноді згадували своїх прадідів, яких вони особисто не знають, але про яких їм розповідали члени сім'ї. Історична пам'ять для них багато в чому пов'язана з родинними історіями – «дуже захоплюючими, сумними і навіть трагічними розповідями бабусі про тяжке повоєнне становище і голод 1947–1948 років», «згадками мами про період «розвинутого соціалізму» тощо.

Іншими чинниками формування історичної пам'яті молодих людей є розповіді їхніх друзів, знайомих, колег, очевидців і сучасників подій, які не належать до родинного кола, а також книжки (наукова, науково-популярна і художня література), фільми (документальні і художні), засоби масової інформації, здебільшого Інтернет і телевізійні програми. Лише одиниці назвали серед таких чинників пам'ятки історії, музеї, виставки.

Важливим, на думку студентів, є вплив на формування історичної пам'яті середовища – народження у певному місці і в певній родині, сімейного виховання; місця проживання, приналежності до певної соціальної групи, політичної, економічної, соціокультурної ситуації в країні.

Формування історичної пам'яті про віддалені у часі події, за словами студентів, відбувається в основному під впливом школи (вчителів і підручників), університету (викладачів, підручників, наукових праць, історичних джерел і наукового середовища, що вчить критично й аналітично мислити), а також державної політики, включаючи патріотичне виховання.

Список подій, які формують історичну пам'ять студентів-істориків досить довгий. Він включає різні періоди історії України, починаючи з часів Київської Русі, козаччину, національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, «розстріляне відродження», Чорнобильську катастрофу та інші події.

Один зі студентів влучно виділив три групи критеріїв подій, що формують його історичну пам'ять: «1) події, що зачіпають мене особисто, мої почуття чи позицію, впливають на мене сьогодні (Майдан,

окупація Криму, війна на Донбасі); 2) події, що торкнулися моїх рідних у минулому і залишили слід в сімейній історії (Голодомор, Друга світова війна); 3) події, що дають можливість самоідентифікації (незалежність України, Помаранчева революція, перемоги українських спортсменів тощо)».

Інші визначені студентами критерії включають: 1) події, що сформували їхній світогляд; 2) масштабні події (війни, революції, мітинги тощо), які вплинули на хід історії і державних справ; 3) події, які засвідчують, що українці – велика нація; 4) події, що зробили українців сильнішими; 5) події, широко висвітлені ЗМІ.

Усі події, що формують історичну пам'ять молодих людей, викликають у них сильні емоції – жаль, біль, обурення, гордість, повагу тощо. За влучним визначенням одного зі студентів, це події, що випадають з повсякденності й пов'язані з сильними емоціями, як негативними (війни, голод, повстання, революції, стихійні лиха), так і позитивними (перемоги зовнішні і внутрішні, значні наукові досягнення, наприклад, політ людини в космос).

Найбільш важливими подіями, що формують історичну пам'ять опитаних нами студентів є: Революція гідності (згадана ними 54 рази); війна на Донбасі (18 раз); Помаранчева революція (18 раз); здобуття Україною незалежності (28 раз); події Другої світової війни (25 раз); Голодомор (15 раз) і події 1917–1921 рр. (16 раз).

Так, період української революції 1917–1921 рр. запам'ятався їм, бо показав, що незважаючи на перебування українського народу у складі імперій, він не асимілювався, зберіг свою ідентичність і виявився спроможним боротися за свою державність. Це також «найболючіша поразка в українській історії», адже він так і не зміг створити свою національну державу.

Голодомор для молодих людей є «страшною», «жахливою» подією, яку пережили їхні рідні. Це час, коли відбулося «знищення мільйонів людей у фізичному і ментальному плані». Це також подія, що свідчить про злочини радянської влади проти українців. Один студент розповів, що через історію своєї родини, яка сильно постраждала від колективізації і штучного голоду, він кожного року в День пам'яті жертв голодомору запалює свічку і намагається усім розказати «про ті страшні події».

Події Другої світової війни є складовою історичної пам'яті молодих людей, бо, за їхніми словами, «ми і сьогодні відчуваємо бурхливі емоції щодо неї». По-перше, через те, що з війною пов'язані їхні родинні історії: «жоден чоловік з нашої сім'ї не повернувся з фронту», «у цій війні загинув мій прадідусь». По-друге, війна засвідчила «дуже сильний характер українського народу».

Здобуття Україною незалежності залишилося в історичній пам'яті, бо «незалежність є найбільшою цінністю».

Помаранчева революція 2004 р. стала частиною власного життєвого досвіду молодих людей, яким на той час було 7–8 років. Пам'ять про неї асоціюється у них з почуттями «піднесення» і «єднання»: «пам'ятаю піднесення батьків і старших людей, які вірили, що усе зміниться»; «була мала, але пам'ятаю з яким піднесенням народ ішов на Майдан»; «пам'ятаю ті хвилювання, які я відчув у дитинстві під час революції 2004 р., коли ще не розумів, що відбувається в країні, але відчував важливість цих подій»; «це був період незвичайного підйому і відчуття єднання; таке я переживав уперше, тому це справило на мене найбільше враження».

Найбільш важливе місце в історичній пам'яті молодих людей, на той час студентів першого курсу університету, належить Майдану 2013–2014 рр. По-перше, через їхню особисту участь у тогочасних подіях. По-друге, через їх значення для історії України. По-третє, через пов'язані з ними сильні емоції. За словами одного з учасників, «неймовірний імпульс пішов від серця до голови, і я зрозумів, наскільки важливі події для нашої країни відбувалися в той час». Студенти пишуть про «жахливі спогади»: «усе що відбувалося, шокувало і закарбувалося у пам'яті назавжди», «ми бачили біль, несправедливість і вбивства. Ці картини чітко живуть у моїй пам'яті і є найжахливішим, що я бачила за 22 роки», «багато смертей і втрат, з іншого боку, гордість за такий прогрес українського духу». Переважна більшість студентів пише також про розчарування діями влади після Майдану.

Війна на Донбасі, що також оцінюється молодими людьми через призму важливості для майбутнього України, особистих і родинних зв'язків з цим регіоном, викликає у них «злість», «сум», «біль», а також «повагу» до українських захисників.

Історична пам'ять молодих українців вміщує багато травматичних подій, пов'язаних із поразками, смертями, зруйнованими надіями. Значно менше в ній представлені події, що викликають позитивні емоції – гордість, радість, піднесення. Крім Майдану 2004 р., такі емоції викликали у студентів діяльність авангардного театру Леся Курбаса (що засвідчила «інтелектуальну спроможність українців до створення театру світового рівня»), перемоги українських спортсменів на світових турнірах, проведення в Києві Євро-2012 і конкурсу Євробачення 2005 і 2017 рр. (що дозволило показати іншим державам досягнення України).

Таким чином, здійснений нами аналіз засвідчує, що історичну пам'ять формують події, що викликають сильні емоції. На її формування впливають передусім місце проживання людини, її соціальне середовище, приналежність до певного покоління, особистий досвід і родинні історії, а також інформація, отримана з книжок, фільмів, засобів масової інформації. В історичній пам'яті навіть молодого покоління українців переважають негативні травматичні емоції, пов'язані з поразками, втратами, жертвами. Важливою, на нашу думку, є державна політика,

спрямована на розвиток позитивної історичної пам'яті українців, в основі якої гордість за свої досягнення, перемоги, подвиги, за видатних співвітчизників, за кращі риси національного характеру, а також пошана до національної культури, традицій, історії. Це сприятиме набуттю українцями більшої віри у свої сили і можливості, спонукатиме їх до нових звершень. Нація з менталітетом жертви і другорядності не може бути успішною, на відміну від нації – борця, якій є чим пишатися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Історична пам'ять. *Історія в термінах і поняттях: довідник* / за загал. ред. Т. В. Орлової. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. 723 с.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Республика, 1994. 527 с.
3. Halbwachs Maurice. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris: Librairie Félix Alcan, Première édition, 1925. 404 p.
4. Опитування студентів магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка було здійснено 6–7 грудня 2017 р.

АНТРОПОЛОГІЯ КАТАСТРОФИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСЛЯЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Маховська Світлана

The article analyzes the peculiarities of the formation and translation of historical memory in the conditions of the various catastrophes of the XX – the beginning of the XXI Century (World War II, flooding of villages, Chernobyl nuclear power plant, War in the East of Ukraine).

Key words: *historical memory, national identity, Anthropology of Disaster, culture, traditions.*

Катастрофа будь-якого походження – це фізичне явище в суспільному контексті, адже наслідком аварій та катаклізмів є не лише загибель людей, але й психологічні, фізичні та соціальні страждання тих, кому вдалося вижити й довелося адаптуватися до нових умов життя (ідеться як про нове соціально-побутове, так і про етнокультурне середовище).

Подібним досвідом було «переобтяжене» не одне покоління українців, яким у різні історичні періоди довелося пережити роки Голодомору та Другої світової війни, трагедію затоплених водами Дніпра сіл, Чорнобильську катастрофу тощо. Не позбавлені «катастрофічного» досвіду й сучасні жителі Криму та Сходу України, які також змушені

переселятися з анексованих та окупованих територій відповідно в інші куточки країни (чи то поза її межі).

Актуальність вивчення антропології катастрофи як окремої дисципліни посилюється також тим фактом, що в сучасній гуманітаристиці відсутній інтегративний погляд на неї як на наукову проблему. Моніторинг Інтернет-контенту показав, що термінологічне поняття «антропологія катастрофи» на позначення наукового напрямку в українському інформаційному полі фактично відсутнє. Вочевидь, це пов'язано з тим, що впродовж тривалого часу етнологічна наука займалася розв'язанням низки завдань щодо окресленої проблематики, які, на жаль, сприймалися як щось окремішне від неї. Єдина тематика, яка найчастіше асоціювалася з катастрофічним дискурсом, – це аварія на Чорнобильській АЕС та її наслідки для етнокультурної спадщини Українського Полісся. Якщо ж дослідники здійснювали фіксацію свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. чи про Другу світову війну, то вони аж ніяк не сприймали тематику своїх опитувань як «антропологію катастрофи». Не наштотувала на цю думку навіть схожість питань, які дослідники ставили в «полі» своїм респондентам: «Чи снилися Вам напередодні Другої світової війни сни, які б віщували біду?» – «Чи снилися Вам сни, які були передвісниками аварії на Чорнобильській АЕС?» або «Як Ви адаптувалися до нових умов проживання після затоплення села під час будівництва гідроелектростанції?» – «Чи важко Вам було організовувати свій побут після виселення за межі «зони відчуження»?» На подібних питаннях зосереджують увагу також і дослідники подій останніх кількох років, зокрема під час збору інформації про Революцію Гідності, АТО тощо.

У світовій науці термін «антропологія катастрофи» є загальноприйнятим і широкоживаним. Він об'єднує низку тематичних напрямів, які визначаються за фактором, що спричинив виникнення катастрофи. Серед таких факторів, як показало студіювання зарубіжних публікацій, найпоширенішими є: 1) природні явища (тайфун, цунамі, повінь, землетрус та ін.) та 2) людина (голод, геноцид, терористичні акти, масові згвалтування, вирубка лісів, війна тощо) [1].

Такий підхід до інтерпретації напрямів дослідження в галузі антропології катастроф може бути виправданим і щодо українських наукових студій, підтвердженням чого є визначення поняття «катастрофа», наведені в «Академічному тлумачному словнику української мови» (1970–1980 рр.): «Катастрофа – це: 1) раптове лихо, подія з тяжкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація; 2) тяжке потрясіння, що стає причиною істотної зміни, різкого перелому в особистому або суспільному житті [7]. Поєднавши обидва ці тлумачення, можна означити «антропологію катастрофи» як науковий напрям, що займається вивченням людини в умовах тяжкого потрясіння, спричиненого раптовим

лихом з трагічними наслідками, яке призвело до різкого перелому як в особистому, так і в суспільному житті.

Серед широкого кола питань, які постають сьогодні перед дослідниками антропології катастрофи, особливе місце посідає вивчення особливостей формування та трансляції історичної пам'яті в умовах різних за походженням катастроф ХХ – початку ХХІ ст. (Голодомор, Друга світова війна, затоплення сіл під час будівництва Кременчуцької ГЕС, аварія на Чорнобильській АЕС, війна на Сході України) як чинників виникнення, циркуляції та змін колективних уявлень про минуле України. Адже виявлення причинно-наслідкових зв'язків між катастрофою та історичною пам'яттю може допомогти уникнути помилок минулого в майбутньому.

Ще К. Юнг у книзі «Спогади, сновидіння, роздуми», аналізуючи сни, що снилися йому напередодні Першої світової війни, зазначав: «Весь цей час [з осені 1913 р. до серпня 1914 р. – С. М.] мене переслідувало очікування катастрофи, що насувалася: я знав, що такого роду сни і видіння послані долею. [...] Переді мною виникла проблема: я просто зобов'язаний був розібратися в тому, що ж відбулося і наскільки мій стан був обумовлений деяким колективним духом» [11]. Подібні свідчення та міркування вдалося виявити і під час фіксації мною спогадів про Другу світову війну та її передвісників в експедиціях до Херсонської, Миколаївської, Хмельницької та Чернівецької областей (Матеріали експедицій зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ)), а також у збірнику фольклористичних розвідок Т. Шевчук та Я. Ставицької про особливості функціонування української снотлумачної традиції, зокрема віщих снів про війну на Сході України [10, 23–40].

Вивченню історичної пам'яті присвячено роботи дослідників різних галузей науки, а саме: Я. Грицака, Ю. Зерній, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, М. Козловця, І. Колесник, С. Кримського, Л. Нагорної, В. Масенка, Й. Рюзена, Ю. Шаповала, Н. Яковенко. Аналіз праць цих авторів свідчить про першочергове вивчення феномену історичної пам'яті як чинника формування національної ідентичності, його ролі та місця в системі суспільних цінностей, культури історичної пам'яті, європейського досвіду осмислення зв'язку між минулим, сучасним та майбутнім. Однак, незважаючи на значний перелік публікацій, залишається чимало важливих і водночас недосліджених питань, зосереджених у предметному полі етнологічної науки.

За визначенням Л. Зашкільняка, під «історичною пам'яттю» слід розуміти здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній [6, 855]. Здійснюючи ж

опитування про пережиті катастрофи української історії, записувач-етнолог зазвичай примушує інформантів викликати з пам'яті травматичні спогади, які будуються на емоційно-суб'єктивному сприйнятті історичного факту. Тому подібні за визначенням (фактором спричинення) події, підкріплені різним катастрофічним досвідом, можуть формувати у різних людей відмінні уявлення про історичний факт та місце респондента в ньому, а отже, відмінні чи навіть полярні сегменти історичної пам'яті.

Розглянемо кілька моделей причинно-наслідкових зв'язків між подією-катастрофою та формуванням історичної пам'яті.

І. Катастрофа-переселення та історична пам'ять. Прикладом сформованості в пам'яті респондентів різних уявлень про переселення як про травматичну подію може слугувати переселення жителів с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області в повоєнні роки з «низу» (частина села до затоплення) на «гору» (частина села після затоплення), внаслідок побудови на Дніпрі Кременчуцької ГЕС, та переселення жителів «зони відчуження» після аварії на Чорнобильській АЕС. Так, зі слів веремчанки Переузнік Марії Євдокимівни 1938 р. н., особливо травматичним для людей був процес перенесення могил предків на цвинтар новоутвореного села: *«У нас на низу же були грібки. Тоді ж переносити на гору, то збивали ящики <...>. То родичі самі. Государство дало дозвіл. Ну як же, оце батьки були, викопували, а там закопували. А ті, що не закопували, то називалися «гробоконателі», вивозили відтіля. Оце на низу вони там викопували, і тоді у нас тут на горі таку викопали траншею, і оце то «гробоконателі» називалися. А так як, то обща могила. Хто, ми, викопав собі, а то – обща могила. Я бачила. Оце цього діда Євдокима, що я оце розказувала, він недавно закопаний був, Євдоким. То лежав у таким чорнім костюмі, то він багатий був такий. І труну вони відкрили, вони ж так витягають його. І тоді відкриваєця кришка. А там кладбище, може отак трошки, так вони як пустили його. То там баба зробила доломіну, то кажуть «доломина». І його поклали, і привезли його сюди на кладбище, заховали. Це істино бачила. А других отак відкриють, то як оце отак, тіки вітер, воно моментально десь диваєця, то воздух, і не стає» [4, арк. 20–21].*

Наймасштабніша техногенна катастрофа ХХ ст. на Чорнобильській АЕС (1986) призвела до не менш тяжких травм та втрат як у соціально-побутовій сфері, так і у сфері духовності й культури жителів Українського Полісся. Якщо веремчані мали час і можливості збудувати нові хати, перевезти своє майно, перепоховати небіжчиків до затоплення села, то жителі Чорнобильської зони були цього позбавлені. Переселені із зони відчуження поліщуки були змушені через радіоактивне забруднення покинути все своє майно, у тому числі й померлих членів роду на попередньому місці поховання, без будь-якої надії на повернення: *«Попрощалась з усім... Яблунькі... На кладбище заєхала, з батьками...»*

(Записано співробітницею Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Н. Лещенко в с. Осика Народицького району Житомирської області від переселенки із Чорнобильської зони). Сьогодні переселенці мають змогу вшанувати пам'ять своїх предків, відвідуючи могили на кладовищах, уражених радіацією сіл, однак 30 років тому катастрофізм їхнього становища важко було переоцінити.

Проаналізовані свідчення вказують на сформованість у пам'яті респондентів дещо відмінних уявлень про переселення з рідної домівки як про історичний факт (у першому випадку менш травматичний), про що свідчить як форма (обсяги спогадів, структура речень), так і зміст (емоційність оповіді, докладність опису) інтерв'ю. Важливо також відмітити, що в обох випадках саме катастрофа стала причиною формування травматичних спогадів як сегмента історичної пам'яті. Однак, існує чимало прикладів, коли історична пам'ять стає фактором, що спричиняє виникнення катастрофи.

II. Історична пам'ять та катастрофа-війна. Ситуація, що склалася сьогодні в Україні, зокрема на Південному Сході, очевидно, лише для деякого була прогнозованою, у більшості ж і досі залишається багато питань, на які складно знайти однозначні відповіді. Такі питання виникають, у першу чергу, у науковому середовищі, адже численні історико-етнографічні дослідження цих територій, зокрема Донецької та Луганської областей, упродовж останніх років практично не демонстрували результатів, які б викликали гостре занепокоєння. Власне тому зараз так незвично чути в адресу тих, котрі ще вчора під час експедиційних обстежень окреслених територій (Упродовж 2010–2012 рр. було обстежено 36 сіл та селищ міського типу в Донецькій та Луганській областях, з метою виявлення рівня збереженості українських традицій у місцевій народній культурі. Польові матеріали зберігаються в АНФРФ ІМФЕ) були моїми респондентами, слова «терористи», «сепаратисти», «зрадники» тощо.

Як показали численні опитування жителів різних куточків України, у свідомості багатьох Схід асоціюється з російськомовною культурою, а отже, складається враження про наявність незначного відсотка українців у межах цього регіону. Хоча статистичні дані переписів 1989 р. та 2001 рр. доводять, що українці переважають за чисельністю серед усього населення в усіх 24-х областях, а також у 468-ми із 490 районів, тобто в 95,5 % загальної кількості районів України. Зокрема, станом на 2001 р. серед жителів Донецької області українці склали 56,9 %, росіяни – 38,2 %, відповідно у Луганській – 58 % і 39 % [9, 486]. Більшість росіяни становили лише на території Станично-Луганського району Луганської області. Отже, наявна статистика дозволяє припустити, що рівень домінування української складової в місцевому культурному просторі

значно вищий за загальноуявний. А побутування стійких стереотипів щодо переважання на цих територіях як на кількісному, так і на якісному рівнях російського компонента, очевидно, є наслідком штучного культивування ідентифікаційних практик у різні періоди української історії та відсутності чіткої гуманітарної політики в роки незалежності України.

Хорватська дослідниця Д. Ріхтман-Аугуштин свого часу зазначила, що «етнолог не може обійти світ політики, не може «прикидатися», ніби політичне життя не впливає на феномени на зразок «культури», «звичаїв» або «народу» [8, 75]. Як відомо, упродовж останніх століть традиційна культура як прибулого, так і місцевого населення українсько-російського пограниччя зазнавала лише денаціоналізації та русифікації, про ніяку, а тим більше українську, єдність навіть не йшлося. Саме тому у населення південно-східних областей України, як показують мої опитування, також виникають суттєві проблеми з власною самоідентифікацією як наслідок знищення за допомогою політичних важелів у значної частини жителів українсько-російського порубіжжя відчуття власної належності до української нації. Так, наприклад, під час інтерв'ювання жителів окреслених територій щодо особливостей слобожанських весільних традицій неодноразово доводилося фіксувати такі народні пояснення побутування номінації «свадьба»: 1) «*Ми ж не чисто хохли, ми ж перевертні*» (с. Танюшівка, Новопокровський район, Луганська область) [5, арк. 47]; 2) «*Та ми ж ото як перевертні – і по-руські, і по-українські*» (с. Бондарівка, Марківський район, Луганська область) [2, арк. 23]; 3) «*Кажуть «свадьба», бо хохли ж ми*» (с. Калмиківка, Міловський район, Луганська область) [3, арк. 33]. Наведені наративи не лише окреслюють специфіку весільної термінології, але й констатують існування певних проблем, зумовлених процесами самоідентифікації населення порубіжної території. Вочевидь, місцевим жителям через т. зв. «прогалини» в історичній пам'яті важко визначити свою приналежність до певного етносу – росіян чи українців, що відповідно позначилося на витлумаченні походження назви весільного обряду. Цей факт сміливо можна вважати однією з причин трагічних подій у післямайданівський час на Сході України, а відтак – і виразним прикладом впливу історичної пам'яті на хід історії.

Отже, історична пам'ять як чинник національної ідентичності відіграє надзвичайно важливу роль у житті українців. Як показав аналіз етнографічних джерел, вона може бути як причиною, так і наслідком суттєвих історичних змін. Кожен дослідник, який працює з минулим, – чи то історик, чи то етнолог, чи то антрополог – повинен мислити по-новому, прагнути налагодити діалог між його інтерпретаціями, що дозволить сучасному суспільству стати більш демократичним і толерантним, готовим до переосмислення історії, а відтак – захищеним від катастроф.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ANT 3930-Anthropology of Disasters. *Fall 2013*. URL: <http://anthro.ufl.edu/files/Anthropology-of-Disasters-Fall-2013.pdf>.
2. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 703. 58 арк.
3. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 705. 48 арк.
4. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 830. Арк. 20–21.
5. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 701. 60 арк.
6. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. 2006–2007. С. 855–862.
7. Катастрофа. *Академічний тлумачний словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/katastrofa>.
8. Ріхтман-Аугуштин Д. Про конструкцію традиції у наші дні: ритуали, символи і конотації часу. *Народознавчі зошити. Студії з Інтегральної культурології 2: Ritual*. Львів, 1999. С. 75.
9. Скляр В. Визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. 2012. С. 479–491.
10. Шевчук Т., Ставицька Я. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття (розвідки та тексти). Київ: Дуліби, 2017. С. 23–40.
11. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления. Перевод: В. Поликарпов. Минск, 2003. URL: <http://lib.ru/PSIHO/JUNG/memdreamrefs.txt>.

**ТЕАТРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ МЕНШИН (НА ПРИКЛАДІ АССИРІЙСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОМАДИ У 1920–1930-х РР.)**

Маргулов Артур

For thousands of years theatrical activity was the instrument of the state policy. Soviet power skillfully used the Assyrians aspiring for dramatic art, offering a format that is needed only on itself. Traditional character in a

repertoire-plot plane as well as in creative composition of actor troupes was broken.

Key words: *the Assyrian theatrical mugs, Benyamin Arsanis, soviet power, Assyrians.*

Радянська влада в 1920-х рр. ще не мала стовідсоткової підтримки населення країни, тому кожен вид мистецтва, кожна промова партійного діяча, стаття у ЗМІ та інші можливі засоби комунікації були взяті на озброєння більшовиками в боротьбі за всебічну гегемонію в соціо-гуманітарній сфері. Театральна культура повинна була посісти одне з провідних місць у справі формування радянського світогляду та ідейно-пропагандистського виховання населення, на тлі викоренення провідних каналів існування національної пам'яті. Найбільш проблематичною була підтримка ідей радянзації серед національних меншин. Тому саме цей «фронт» роботи стає пріоритетним напрямом державної політики.

Посилену увагу більшовиків до національного питання, на наш погляд, можна розглядати крізь призму чисельності національних меншин та їх бажання долучитися до радянського будівництва. Політика влади щодо нечисленних національностей була з одного боку шаблонною, а з іншого – владі довелося вдаватися до нестандартних методів роботи з ними. У контексті останнього варто дослідити питання діяльності асирійських театральних гуртків часів проведення політики коренізації.

Метою нашого дослідження є висвітлення фактів втручання влади у функціонування асирійських театральних гуртків під час тотальної радянзації суспільства з метою переформатування національної пам'яті.

Асирійці почали масово переселятися на територію Російської імперії в період з 1914 по 1918 рр. з території Персії та Туреччини. Хоча поодинокі випадки їх перебування на території Росії фіксувалися ще й раніше, але це були сезонні заробітки. Радянська влада отримала у спадок меншину, з якою ще не був напрацьований механізм співпраці та взаємодії. Це можна було вважати як позитивним, так і негативним моментом. Вона уособлювала закрите етнічне середовище з суворим збереженням національно-культурного, релігійного, політико-економічного укладу життя та сталою патріархальною внутрішньоетнічною структурою. Такий устрій був антагоністичним до радянських реалій, що спровокувало і відповідне ставлення з боку партійно-державних інстанцій.

Популярний формат у театральному житті того часу – діяльність аматорських драматичних гуртків. Підтримуючи «потрібні» театральні трупи, державно-партійне керівництво визначало подальший розвиток театрів національних меншин як у художньо-стильовому, так і матеріальному аспекті. Вони були представлені в Києві, Ромнах та

Харкові, Тифлісі, Москві, Ленінграді та інших містах компактного проживання асирійців. Зокрема, у Києві гурток складався лише із 11 осіб [2, 7, 45]. Активним учасником театральних постановок стає прорадянська молодь з громадського активу асирійців.

Ознайомившись з рецензією на п'єсу І. Юнатова «Ватанід д'йма» («Наша Родина»), написаною асирійською мовою, можемо уявити основний зміст театрального репертуару того часу. У п'єсі відображені події радянського повсякдення – батько асирієць бажає повернутися на батьківщину (Іран) та позбавити шістнадцятирічну доньку можливості навчання, видавши її заміж за п'ять тисяч рублів. Усе це їй не подобається. Учителька збирає комсомольців, які забирають дівчину з батьківського будинку та відправляють її до Москви, де вона отримує призначення на посаду голови асирійського колгоспу, що стає передовим. «Хаядта» (Всесоюзна асирійська громадська організація) з часом відправляє до неї її батька, який вибачається за свою поведінку та обмінює іранський паспорт на радянський.

Зміст п'єси відображає всі актуальні напрями роботи з асирійцями з боку партійного керівництва того часу, як-от: боротьба зі старими звичаями (калим), переселення до колгоспів, перехід до радянського громадянства, а також конфлікти поколінь та їх світосприйняття. І, як апогей, – перемога радянського способу життя. Вистава була покликана на високому художньому рівні, за рахунок яскравої візуалізації та наближення до меншини (вистава асирійською мовою), впливати на підсвідомість молодих асирійців, переконуючи їх у нових можливостях, які надає радянський лад [3, 17].

У нас є відомості про те, що схильність до театрального мистецтва в асирійців спостерігалася ще напередодні їх переселення до Російської імперії. Наприкінці XIX ст. при асирійських школах у урмійському регіоні Ірана стали з'являтися перші театральні гуртки, де мова вистав переважно була англійська або російська. У 1909 р. була презентована вистава рабі Йосипа Ісхака на побутову тематику вже асирійською мовою. Під безпосереднім керівництвом Беньяміна Арсаніса (національного просвітника та громадського діяча), який ще й очолював Товариство літератури та культури асирійської молоді (Персія), та за сприяння редакції газети «Кохва» («Зірка») було перекладено та поставлено на театральній сцені драму У. Шекспіра «Венеціанський купець», в якій сам Беньямін Арсаніс зіграв головну роль. Цей факт вказує на певний класичний театральний смак асирійців. На цьому театральна діяльність національного просвітника не закінчується. У 1913 р. він пише драму «Нація» – «Мілат», в якій критикує розкольницьку діяльність європейських та англо-американських місіонерів, схожа тематика була й у драмі «Становлення асирійців». А своєю комедією «Містер Чур-Чур» він закликав асирійців самостійно будувати своє майбутнє, не сподіваючись

на зовнішню допомогу. Тут з'являються ідеї самовизначення асирійців, які тісно переплетені з патріотичними прагненнями автора. У 1914 р. світ побачив ще одну драму «Мірза, Бадал та Марона», де цей же автор викриває звичаї та традиції, невігластво та егоїзм, які шкодять розвитку його народу. Ця драма ставилася на сценах театрів Туреччини, Ірану та Грузії. За власний кошт у 1921 р. вже в Мосулі Арсаніс здійснює постановку драми «Семіраміда та її вбивство» [1, 7, 11, 16]. Отже, в досліджуваний нами період уже існував написаний національною мовою театральний репертуар, що мав яскраво виражений етнічний характер, але він не набув попиту в радянській дійсності.

Оселившись на території Російської імперії, асирійці не кинули свого захоплення театральним мистецтвом. У місті Тифліс, де перебувала на той час найбільша асирійська громада, серед якої була невелика кількість національно-патріотично налаштованої інтелігенції, театральна діяльність була відроджена. У 1910 р. було організовано театральне товариство «Театральне товариство асирійців Тифлісу», діяльність якого відбувалася асирійською мовою, послуговуючись при цьому класичним та національним репертуаром. Першою виставою товариства стає «Лікар мимоволі» Жана-Батіста Мольєра асирійською мовою. Вистава зібрала рекордну на той час аудиторію – 1200 осіб. Зазвичай такі вистави проходили у Народному будинку ім. Зубалова (Зубалашвілі). Репертуар був насичений національними виставами. Так, ставилися «Хишша», «Балбати камаї», автором яких був лікар Фрейдун Атурая – видатний асирійський громадський діяч свого часу.

Ми бачимо, що театральна справа у дорадянські часи каналізує енергію просвітників та громадських діячів у вектор підтримки національної ідеї об'єднання та підвищення культурного рівня асирійської громади, долучення її до загальносвітового культурного рівня. Театральна справа стає ідейно-просвітницькою зброєю нечисленної асирійської інтелігенції у роботі з етнічним населенням. Саме вона згуртувала навколо себе найбільш активну та освічену частину громади.

Інший підхід був запроваджений у радянську добу. Так у 1930-ті рр. при асирійському клубі Тифліса було організовано драматичний гурток. Асирійська газета «Зірка Сходу» від 16 листопада 1935 р. № 289 вийшла зі статтею про участь гуртківців у концертуі із нагоди святкування річниці жовтневої революції. У матеріалі ми можемо побачити й портретні зображення членів гуртка. Характерним є те, що на всіх світликах зображені люди, які мали особисті фотокартки, серед них не було представників у національному одязі, це був сучасний на той час одяг. З одинадцяти представників гуртка двоє були жінки. З іншої статті того ж видання (1931 р.) ми дізнаємось про святкування ювілею Йосифа Авдишо Шабо – 25-річчя його керівництва драматичним гуртком [5, 115–118]. Починаючи із середини 1930-х рр., діяльність театального

гуртка та асирійського клубу м. Тбілісі була спрямована у бік естрадного мистецтва, що повинно було характеризувати національну різноманітність народів СРСР.

Аматорський національний театр так і не зміг вийти на професійний, стаціонарний рівень. Театральні гуртки функціонували лише при організаційних установах асирійців у місцях їх компактного проживання. Переважна більшість вистав супроводжували агітаційно-пропагандистські заходи в етнічному середовищі, які проводилися під час видатних державних партійних свят. Брак фінансування як асирійських громадських організацій, так і театральних гуртків перешкоджав їх виходу на інший творчо-професійний рівень. Далось взнаки державне ставлення, яке було зосереджено тільки на ідеологічно-виховній функції мистецтва. Причому ми вбачаємо у діяльності таких гуртків у період 1920–1930-х рр. лише ідеологічний крок влади, тому що після завершення політики коренізації було знищено більшість із них. Своє друге життя вони отримали лише у 1950-ті рр., але на новій ідеологічній основі.

Візуалізувати діяльність найбільш дієвого з асирійських театральних гуртків нам допоможе фото учасників київського гуртка, якій діяв при Будинку народів Сходу. Це фото потрапило до всесоюзної асирійської газети «Зірка Сходу». Нам презентоване типово колективне постановочне фото радянських часів, на якому ми бачимо сім чоловіків та трьох дівчат. Одяг присутніх на фото чоловіків і жінок схожий на радянські пропагандистські асирійські кліше (знедолених біженців): чоловіки були одягнуті у костюми, жінки – сукні. Такий стиль одягу презентує звичайну радянську міську культуру за стильовим спрямуванням та матеріально-фінансовими можливостями. Одним із головних елементів на фото є жінка, яка сидить у першому ряду разом з двома іншими, та тримає у руці портфель. Зображення асирійців із портфелем є теж символічним знаком перемоги радянської освітньо-виховної концепції – від чищення взуття (традиційної зайнятості переважної більшості представників меншини) до повноцінного процесу соціалізації в суспільстві. Поява жінок на першому плані та у відвертій для національних звичаїв позі характеризує радянську розкутість – мету партійних ідеологів.

Отже, ми бачимо принципові відмінності із попередніми періодами розвитку театральної справи. За радянських часів до неї долучилася найбільш «прогресивна» молодь, яка була вже продуктом діяльності радянської ідеології. На жаль, її бажання підтримувати національну культуру, підвищувати освітньо-культурний рівень своїх одноплемінників було використано радянською владою у протилежному напрямі [4, 398].

Негативний вплив на розвиток театральної справи мали й економічні умови функціонування цих гуртків. Останні з них функціонували в Києві при Будинку народів Сходу, у Ромнах – при місцевому клубі, а в

Харкові – у червоному кутку, Тифлісі, Москві, Ленінграді та інших містах Радянського Союзу. Типовим явищем стає розміщення гуртків у приміщеннях із незручними умовами та неможливість вільно використовувати їх для репетицій. Так, при «Трудовій громаді ассирійців в м. Ромни» усі ассирійські гуртки розміщувалися в одній кімнаті [6, 31]. Постійними стають факти призупинення діяльності в зимовий період через відсутність коштів на опалення. Фінансове утримання театральних гуртків, так само як інших, було покладено на плечі місцевої ассирійської громади, тому недофінансування було постійним, що погіршувало умови забезпечення їхньої діяльності.

Партійно-пропагандистська компанія радянського керівництва у 1920-х рр. зазнала відвертого фіаско, з огляду на те, що переважна більшість ассирійців не розуміли російської мови. Це спонукало більшовиків рухатися у двох напрямках для подолання цього бар'єру: перший – залучення на свій бік зі всебічною підтримкою всіх можливих представників у різних напрямках роботи національною мовою; другий – штучне, примусове поширення серед широких верств ассирійців російської мови. До першого напрямку належить і театральна діяльність, але, як тільки потреба у такому «посередництві» зникає, із рівнем розуміння ассирійцями російської мови без перекладачів, аматорські театральні гуртки та об'єднання стають непотрібними.

Театральна діяльність ассирійців сягала своїм корінням ще у дорадянський період та мала національно-патріотичний та освітньо-культурний характер. До цієї справи долучалася найбільш освічена та патріотично налаштована еліта етнічної громади. Вистави, сюжети яких закликали до національної єдності та знайомили глядача із досягненнями власної та світової культурної спадщини, були постійними у репертуарах ассирійських труп.

Театральні гуртки ассирійської громади, які виникли в 1920–1930-х рр., відігравали лише роль обов'язкового атрибуту в державній національній політиці. Підвищення освітніх стандартів, надання доступу до задоволення культурних потреб національних меншин було декларативним кліше представників державно-партійного апарату. Насправді, діяльність таких гуртків була лише маленьким гвинтиком у потужній агітпромівській державній машині. Театральний репертуар, підконтрольний партійному керівництву, більше нагадував роботу ідеологічної комісії, що повинна була поширювати серед ассирійців головні партійні настанови. Радянська влада змогла скористатися ідейно-художніми та національно-патріотичними прагненнями передової частини ассирійської громади, переформатувавши їх у дієве знаряддя своєї політики.

Витискаючи з візуального поля національної меншини сталі конструкти національної пам'яті, радянська влада намагалася штучно

прищепити нові стандарти світогляду. Так, доступні для сприйняття асирійцями театральні вистави та діяльність стають знаряддям моделювання новою історичної традиції та пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арсанис М. Беньямин Арсанис и его семья. Москва, 2000. 69 с.
2. Листування із Київським відділенням Союзу по організаційним питанням. *Государственный архив Российской Федерации* (далі – *ГАРФ*). Ф. 3302. Оп. 1. Спр. 232. 49 арк.
3. Листування із ЦК ВКП(б), ЦК ВЛКСМ, Відділом національностей ВЦВК, Наркомземом СРСР об організації та укріплення відділів товариства в інших містах, земле влаштуванні асирійців, організації та укріплення асирійських колгоспів та артілей підготовки кадрів серед асирійців та ін. питанням. *ГАРФ*. Ф. 3302. Оп. 1. Спр. 225. 34 арк.
4. Маргулов А. Х. Асирійці України в 1920–1930-х роках: хроніки протистоянь. Донецьк. 2014. 417 с.
5. Осипов С. Г. Ассирийцы в Тбилиси. Тбилиси. 2007. 168 с.
6. Протоколи загальних зібрань асирійців. *Державний архів Сумської області*. Ф. Р5581. Оп. 1. Спр. 3. 34 арк.

Політики пам'яті

«ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ» У ПРОСТОРИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Киридон Алла

In the conditions of Ukraine's independence, there is an assertion of an associative logical series and a semantic connection between the concepts of «historical memory» and the «policy of memory». «Historical memory» is a new construct in the ideological arsenal of modern society. The concept «historical memory» works as the basis of institutionalized practice.

Key words: *memory, historical memory, policy of memory, collective memory, the past.*

Однією з причин актуалізації пам'яттєвого дискурсу стало підвищення уваги до спогадів жертв найбільших трагедій ХХ ст. (Голокосту, сталінських репресій, інших етнічних і політичних геноцидів). Однак згодом і термін «пам'ять», і пов'язані з ним політичні ініціативи стали швидко поширюватися на різноманітні аспекти соціальних уявлень про

минуле. У сучасному інтелектуальному дискурсі статусу усталеного концепту набуло словосполучення «історична пам'ять», яке широко використовується в наукових, публіцистичних текстах та офіційних документах.

Методологія дослідження потребує комплексного підходу до вивчення проблеми, обумовлює використання результатів попередніх наукових досліджень і зумовлює розширення діалогового міждисциплінарного простору та доцільність застосування міждисциплінарного підходу. Про широту діапазону пам'яттєвого дискурсу свідчить «індустрія пам'яті» – відповідний значний обсяг історіографічного доробку в царині студій пам'яті [20]. При цьому проблематизація пам'яттєвого дискурсу коригується під впливом уведення в обіг новітніх методів історіографії. Тільки впродовж останніх років до пам'яттєвого дискурсу зверталось чимало науковців. Відзначимо з-поміж них європейських – А. Ассман, В. Вернера, В. Вжосека, О. Гнатюк, Е. Гобсбаума, С. Єкельчика, Р. Козеллека, П. Коннертона, П. Нора, П. Рікера, Й. Рюзена, Р. Стобецького, М. Хальб-вакса, П. Хаттона, Б. Шацьку та ін.; російських – А. Васільєва, Н. Копосова, А. Полетаєва, Л. Репіну, І. Савельєву, Ж. Тоценка та ін.; українських – В. Бабку, О. Воляннюк, О. Бондаренка, Л. Зашкільняка, Ю. Зерній, Г. Касьянова, А. Киридон, М. Козловця, Г. Коньшину, І. Кресіну, Л. Нагорну, Е. Позднякову-Кирбят'єву, М. Рябчука, Л. Стародубцеву, О. Фостачук та інших.

Гіпотеза дослідження. Будь-яке поняття є продуктом певної соціальної реальності й основою для продукування смислів. У рамках методології Р. Козеллека поняття розглядаються як змістоутворюючі і генеруючі соціальну дію одиниці [8]. В умовах незалежності України спостерігається устійнення асоціативного логічного ряду й семантичного зв'язку між поняттями «історична пам'ять» і політика пам'яті. Поняття «історична пам'ять» «працює» як основа інституціалізованої практики. Політика пам'яті – це система заходів задля уніфікації індивідуальних уявлень про минуле єдиній логіці національного історичного наративу. У цьому контексті відбувається інструменталізація історії. «Історична пам'ять» є метафоричним конструктом у формі лексичного поєднання («історія» + «пам'ять») і інструментом політики пам'яті.

Заявлений дискурс передбачає наукові рефлексії в теоретико-методологічному, концептуальному й соціально-прагматичному аспектах.

Теоретико-методологічний аспект. Одним із перших до розгляду відносин між історією й пам'яттю звернувся французький соціолог Моріс Альбвакс (1877–1945) [8] [*прим.*: у вітчизняній історіографії зустрічаються й інші варіанти транскрибування прізвища автора – Хальбвакс, Гальбвакс, Альбваш – А. К.]. На його думку, індивіду «доступні» два типи пам'яті:

1) з одного боку, його спогади «вмонтовуються» у рамки його особистості та його особистого життя;

2) з іншого боку, – у певні моменти він здатен себе поводити як член «групи» (товариства, спільноти), утримуючи в пам'яті спогади, які так чи інакше «задіяли» його групу [17; 18].

Ці дві пам'яті часто взаємопроникні: зокрема, для «підтвердження» чи «уточнення» (або навіть для заповнення окремих лакун) індивідуальна пам'ять може спиратися на пам'ять колективну. Отже, існує дві пам'яті: одну з них можна назвати внутрішньою або особистою – автобіографічна пам'ять, іншу – зовнішньою або соціальною / колективною. Колективна пам'ять обертається навколо індивідуальної пам'яті, не поєднуючись з нею. Вона розвивається за власними законами. Індивідуальна пам'ять не є ізольованою чи закритою. Для відтворення минулого людина часто вдається до «чужих» спогадів, ґрунтуючись на «кодових сигналах» («опорних точках»), встановлених суспільством. Навіть більше: існування і функціонування індивідуальної пам'яті просто неможливе без своєрідних інструментів – «слів і ідей», які індивід не придумує, а запозичує їх із свого середовища. Результатом певного інтелектуального процесу перенесення власного досвіду й заповнення простору минулого власними ремінісценціями є конструювання образу – візії минулого з конкретної перспективи. Тобто, відтворюється не власне минуле, а певний його образ-картинка, сконструйований в уявленні – пам'яті.

В узагальнюючій праці «Колективна пам'ять» М. Альббакс визначив пам'ять як соціальну конструкцію, яка створюється в теперішньому. На його думку, найвагомим є те, що пам'ять індивіда жорстко детермінована існуючими в суспільстві категоріями розуміння, а історичні інтерпретації залежать від свідомості соціальних груп, які їх продукують.

На цій обставині в контексті розуміння феномену колективної пам'яті акцентує увагу А. Мегілл. «Очевидно, що пам'ять не є простим відтворенням минулого, – відзначає він. – Не можна стверджувати, що пам'ять пасивна; навпаки, це активна здатність людини...» [12, 111]. Колективна пам'ять позначає досвід людей, які насправді брали участь в конкретних історичних подіях, що розглядаються. Звідси є очевидним те, що головний зміст пам'яті полягає в досвіді. За П. Коннертоном, «наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле, і наші образи минулого зазвичай слугують для легітимації існуючого соціального ладу». Але існує небезпека своєрідного «ментального струсу, який є наслідком перетину неспівмірних спогадів» [9, 18]. Історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності.

Концептуальний аспект. Базовими концептами порушеної проблеми є «історична пам'ять» та «політика пам'яті».

За визначенням, зафіксованим у термінологічному і понятійному довіднику «Історична наука», – «пам'ять історична» – здатність людської свідомості відтворювати минуле. Без «пам'яті історичної» неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу» [4, 281].

Г. Касьянов визначає *історичну пам'ять* як форму «колективної» або «культурної» пам'яті, її різновид, який претендує на статус традиції (зрозуміло, винайдені, сконструйовані). Це міфологізована форма групових уявлень про минуле, що існують, як правило, у вигляді набору стереотипних дискурсів, симулякрів, символів і «місць пам'яті». В умовах інформаційного суспільства вона набуває статусу гіперреальності, а це серйозно впливає на те, що прийнято вважати реальністю [6, 134]. Дослідник конкретизує визначення: «Історична пам'ять – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. Історична пам'ять, з одного боку, є результатом культурного, соціального, політичного конструювання, але також, у свою чергу, сама постає засобом конструювання культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичностей, котрі в епоху націоналізму синтезуються в ідентичність національну» [6, 135]. Стійкість або тривалість існування тих чи інших елементів «історичної пам'яті» залежить від ступеня її інтеграції у традицію й наскільки остання відповідає культурним запитам соціальних, політичних, релігійних та інших спільнот. У цьому сенсі «історична пам'ять» виступає необхідною частиною «винайдені традиції».

Вітчизняна дослідниця Е. Г. Позднякова-Кирбят'єва пропонує використовувати термін «соціально-історична пам'ять», хоча визначення пропонованого терміну подає через залучення інших доволі нечітко окреслених категорій (які також не мають однозначного тлумачення) [14, 6]. Не вдаючись до детальної характеристики, наведемо кілька авторських визначень: «Соціально-історична пам'ять є соціологічною категорією, яка визначає пам'ять в її соціальному вимірі, як пам'ять на стан суспільства, на специфічні його риси, соціально значущі події, особи, матеріальні носії пам'яті, завдяки якій людина пам'ятає себе опосередковано через її приналежність до певної соціальної групи. ...Принципово можливо розглядати соціально-історичну пам'ять максимально широко: як культуру, досвід, загальну сукупність різноманітних знань» [6, 37]. «Соціально-історична пам'ять є елементом суспільної свідомості...» [6, 75], або: «Соціально-історична пам'ять – це збереження в суспільній свідомості

минулого соціального досвіду», «Соціально-історична пам'ять межує з низкою понять, які відображають її типи (історична пам'ять, культурна пам'ять), смисловою близькістю (історична свідомість), співвідношення за родами і видами (соціальна свідомість) [6, 76].

Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади.

Політика пам'яті характеризується актуалізацією та вибірковістю, акцентує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи інші. При цьому варто зауважити, що «пам'ять» розглядається нами як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв'язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє. Тобто пам'ять завжди виступає як актуальний конструкт. Суть сучасного у контексті формування простору пам'яті полягає, по-перше, в уявленні про своє майбутнє, яке нація, група, родина прагне мати, і, по-друге, що саме необхідно утримати з минулого, аби підготувати це майбутнє.

Формуючи (декларуючи) політику пам'яті, влада втручається у сфери, де виконання владних відносин у традиційному розумінні не присутнє. Вона певним чином організовує ментальне буття об'єкта так, як вигідно для неї. Незважаючи на свою безособовість і всюдисущність, влада, на думку французького дослідника М. Фуко, «завжди діє причинно й цілеспрямовано, її тактики завжди раціональні й спрямовані на досягнення найбільшого ефекту. Владні відносини «наскрізь пронизані розрахунком» і завжди мають чіткі наміри й цілі» [16, 194–195].

Найефективнішим ресурсом влади при цьому є колективна / соціальна пам'ять (поширенішим є інший концепт – «історична пам'ять»). «Саме влада задає «порядок дискурсу», – відзначає український дослідник В. Копилов. – «Влада намагається структурувати знання під конкретне завдання. Відповідно формуючі знання дискурси складаються в певний порядок під впливом владних відносин, що панують у суспільстві, і так чи інакше відбивають їх у собі. Влада має потребу в знаннях, що виправдовують і обґрунтовують її, але й знання, дискурси, мають потребу у владі, щоб стати домінуючими. Тому влада завжди породжує знання, а знання – владу, вони перебувають у нерозривній єдності...» [10, 422]. Відтак слушною є думка Р. Барта, що «історичний дискурс за своєю суттю є ідеологічним». Будь-який соціум сьогодні не може обійтися без конструювання власних орієнтаційних систем, а отже, і без ідеологічних підпорок політики, у тому числі й щодо ставлення до минулого [13, 196].

Соціально-прагматичний аспект. Поняття скеровують практики. Йдеться про взаємозалежність та взаємообумовленість «історичної пам'яті» та політики пам'яті. Історична складова є неодмінним елементом ідентифікації та легітимації як окремої особи, так і культурної спільноти, яка прагне встановити ціннісний континуум національної свідомості. Американський учений П. Коннертон зауважує: «Що ж стосується власне соціальної пам'яті, то можемо сказати, що образи з минулого зазвичай «виправдовують» / легітимізують соціальний лад теперішнього. Це діє як неписане правило – всі «учасники» (і суб'єкти, і об'єкти) будь-якого соціального ладу мусять мати спільну соціальну пам'ять...» [9, 17]. Ця спільна пам'ять випрацьовується на підставі мислення історичними категоріями, форматування яких обумовлене цінностями відповідної конкретної епохи.

Важливо усвідомлювати, – зауважує дослідник символічного простору малих міст та колективної пам'яті О. Гриценко, – що за кожним «форматом» представлення знань про минуле стоїть не лише відповідна технологія (методологія) продукування нового знання, а й ціла культурна (творча, дослідницька) спадщина і традиція, а значить – і відповідна «суб-спільнота» продуцентів знання, і відповідна аудиторія, культурно-підготовлена й зорієнтована саме на такий формат знання про минуле (будь то «об'єктивне наукове дослідження», а чи міфологізований твір маскультури, як-от костюмна історична кінодрама). Цілком можливі, й навіть поширені випадки, коли не забезпечено (або зруйновано) спільність культурних кодів, що ними користуються продуценти та консументи згаданих знань. Наприклад, ідеологеми, закладені «інженерами людських душ» у літературні, мистецькі, архітектурні твори сталінських часів, уже переважно «не прочитуються» сучасною молодого людиною в передбачений тоді спосіб, але ж якось вони «читаються» і, відповідно, якимось непрозорим способом впливають на її уявлення про радянське минуле. Водночас далеко не все, що накопичується у спільній пам'яті певної спільноти, увиходить до її «історичної пам'яті» у вузькому сенсі – тобто до того впорядкованого набору уявлень про минуле цієї спільноти, що його поділяє переважна більшість членів спільноти внаслідок певного суспільного консенсусу [2, 34].

Проблема репрезентації минулого в актах пам'яті має надзвичайно складну конфігурацію. Як зауважив американський історик В. Мак-Ніл, історики, котрі конструюють свої наукові тексти, вільно або вимушено творять образ минулого з позицій певної суспільної спільноти (родинної, релігійної етнічної державної, культурної тощо), у якій сформувались або формуються їх світоглядні позиції. Відтак «жоден історик не зможе заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи, залежить від традицій і школи, несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив» [11, 12–13].

Колективна пам'ять мислиться як успадкована від попередніх поколінь та помітно відчутна в житті спільноти. Через неї минуле привноситься, втілюється у сучасне, незважаючи на численні людські втрати й здобутки, смерті та народження. Будь-які соціальні зміни вже закладені у минулому. Кожне покоління характеризується своїми особливостями, але жодне з них неможливе без попереднього. Минуле не може будуватися за бажанням сучасників, більше того – саме минуле та спогади про нього формують нашу дійсність.

Таким чином, соціальна / колективна пам'ять як продукт конкретної культурної формації може виступати ретранслятором уявлень про минуле лише в конкретний час репродукування чи конструювання з домінуючими візіями «заданого» минулого. Ці уявлення містять інформацію як про те, що реально відбувалося в минулому, так і про ірреальні події. Події, що зберігає пам'ять, набувають оцінок, позитивних чи негативних конотацій, які можуть відрізнятися від версій офіційної історії. Варто враховувати вибірковість соціальної / колективної пам'яті: одні події зберігаються в ній, спогади про інші повністю стираються. При цьому завжди постає проблема «витіснення небажаного у сприйнятті».

З філологічної точки зору сполука «історична пам'ять» є плеоназмом (вживання зайвого слова). Тому, на нашу думку, для смислового окреслення тяглості історії доречніше оперувати поняттями традиції, спогаду, репрезентації минулого, культурної пам'яті, соціальної / колективної пам'яті тощо. Конструкт «історична пам'ять» може використовуватися переважно як метафора. Відповідне визначення фіксує, що метафора – це: 1) слово або вираз, які уживаються не у прямому, а у переносному значенні; 2) перенесення властивостей одного об'єкта або явища на інший об'єкт за принципом аналогії. На міфологічну природу конструкту звертає увагу Н. Яковенко: «Історична пам'ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту... У цьому сенсі «історична пам'ять», по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини» [19, 34].

Поділяємо думку російських дослідників І. Савельєвої та А. Полетаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства. Свідченням останнього може слугувати використання в одному ланцюгу (в одній зв'язці) концепту «історична пам'ять» та «політика пам'яті» [15, 490]. У такому разі, на нашу думку, «історична пам'ять» перетворюється на об'єкт «соціального замовлення», і відповідно «конструюється» за матрицею замовника. Звісно, можна припустити, що на певному етапі єдиновизначена ідея-пам'ять може сприяти

консолідації нації, але унеможливлення конструювання альтернативного моделювання може завдати неповторної шкоди (моновізії образу минулого, вибірковість подій та постатей, утвердження «беззаперечних світоглядних визначених уявлень» тощо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.
2. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. Київ: К.І.С., 2014. 352 с.
3. Зарецкий Ю. Стратегии понимания прошлого. Теория, история, историография. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 384 с.
4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища шк., 2002. 616 с.
5. История понятий, история дискурса, история метафор. Под ред. Х. Э. Бедекера. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 328 с.
6. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 135.
7. Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
8. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.
9. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
10. Копилов В. О. Влада і знання: генезис ідей епістемократії. Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2009. – 512 с.
11. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства з авторською ретроспективною передмовою / Пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2011. 960 с.
12. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография. Перевод М. Кукарцевой, В. Кашаева, В. Тимонина. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. 480с.
13. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
14. Позднякова-Кирбят'єва Е. Г. Соціологія соціально-історичної пам'яті: теоретико-методологічні та емпіричні студії: монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. 400 с.
15. Савельева И. М., Полетаев А. В. Теория исторического знания. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: ГУ ВШЭ, 2008. 523 с.
16. Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. Москва: Магистериум; Издат. дом «Касталь», 2006. 448 с.

17. Хальбвакс М. Коллективная и историческая пам'ять. *НЛО*. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27.
18. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. Москва: Новое изд-во, 2007. 348 с.
19. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 368 с.
20. Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*. Winter, 2000. № 69. P. 128.
21. The Meaning of Historical Terms and Concepts. *New Studies on Begriffsgeschichte*. Ed. by H. Lehmann, M. Richter. Washington (DC): German Historical Institute, 1996. 70 p.

«ВІЙНИ ПАМ'ЯТЕЙ» ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В УКРАЇНІ

Бабка Володимир

The key trends of conflicts and «wars of memory» against the backdrop of political processes in Ukraine were analyzed. The strategies of «war of monuments» were investigated. The ways to resolve of memory conflicts were offered.

Key words: *war of memory, politics of memory, political influence, historical memory, independent Ukraine.*

В умовах поліетнічного суспільства, яке довгий час перебувало під владою різних держав, у сучасній Україні сформувалась множинність колективних історичних пам'ятей. Ця ситуація впродовж років незалежності закономірно породжувала конфліктні ситуації в площині суспільних оцінок минулого.

«Війни пам'яті» – метафора на позначення ціннісно-сміслових конфліктів у просторі колективної пам'яті, зумовлених синхронною артикуляцією/актуалізацією в суспільно-політичному дискурсі ідеологічно суперечливих між собою історичних наративів.

Підготовлений Українським інститутом національної пам'яті словник «Національна та історична пам'ять» наводить таке визначення: «Війни пам'ятей» – різновид конфліктів пам'ятей; зіткнення інтересів окремих груп спільноти чи спільнот на ґрунті різних інтерпретацій образів минулого» [1, 53].

Конфлікт пам'ятей – різновид соціально-політичного конфлікту, предметом якого є не дійсне, а минуле та його репрезентації в дійсному часі різними суспільними групами; специфічний прояв суспільної пам'яті у соціально-політичній поведінці індивідів та їх груп [5, 200].

Типології конфліктів пам'ятей:

За вектором:

– Вертикальні – суперечність між трактуванням історії, пропагандним офіційними інституціями (державна система освіти) та соціальним досвідом (безпосереднім чи ретрансльованим).

– Горизонтальні – конфлікти між носіями різних соціокультурних ідентичностей.

За змістом:

– Конфлікт цілей – здобуття влади політичними силами; здобуття національної державності етнокультурними спільнотами.

– Конфлікт цінностей: демократія – авторитаризм; ліберальні цінності – консервативні цінності; матеріальні – постматеріалістичні цінності (за Р. Інглегардом).

Далі розглянемо ключові тенденції розгортання конфліктів та воєн пам'яті на фоні політичних процесів у країні.

У період президенства Л. Кравчука відбувалось протистояння національної та радянської візії історичного минулого. У результаті відбулося частково відродження / реконструкція національного історіописання у формі т. зв. «схеми Грушевського» [6, 206–207], частково – конструювання національного «міфу творення». Ці процеси стали засобами легітимації права на здобуття державності. Інструментами цього процесу були національна пропаганда, зміна програм шкільної історичної освіти, творення нового культурного та меморіально-символічного простору.

У період президенства Л. Кучми зміни в політиці пам'яті корелювалися з трансформацією іміджу самого президента перед черговими виборами: 1994 р. – «захисник інтересів східних областей» (підтримка російської мови та пропагування радянської моделі пам'яті); 1999 р. – «національно-поміркоаний державник», представник інтересів усієї країни (поєднання неконфліктних національних та радянських образів пам'яті, регіоналізація меморіальних заходів, що диктувалось потребою здобуття симпатій на місцях); з поч. 2000-х рр. – «проросійський політик» (відновлення комеморативних практик та символів, притаманних радянській політиці пам'яті). Остання зміна стала маркером відновлення/реабілітації комуністичної історичної пам'яті та повернення політичного курсу влади в бік Росії. Загалом характерним було намагання нівелювати відмінності в регіональних оцінках історичного минулого і при цьому для політичних цілей – маргіналізувати крайні націоналістичні та комуністичні образи історичного минулого.

У період президентства В. Ющенко суттєво загострилося політичне протистояння між Сходом і Заходом країни. Більше того, воно перейшло в меморіальну площину, виявившись як «війна пам'ятей», «війна символів» чи «війна пам'ятників». Слід відзначити, що це явище не є новим для сучасної України. Подібне протистояння спостерігалось в період

перебудови, коли відбувалось активне перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників В. Леніну, а на місце радянської символіки прийшла національна.

Водночас однією з визначальних рис стало активне долучення політичних партій (переважно опозиційних) до формування місць пам'яті та комеморацій, їх участь в історичних дискусіях у медіапросторі, що уможливило розгортання справжньої «війни пам'ятей», а також її складової – «війни пам'ятників» як зовнішнього прояву й наслідку крайнього загострення «воєн пам'яті».

«Війни пам'ятників» – конфліктні ситуації внутрішньо-громадянського або міждержавного масштабу (протистояння суспільно-політичного, ментального, ідейно-наукового або фізичного характеру) навколо спорудження (знищення, перенесення, наповнення політизованим змістом тощо) пам'ятників та інших матеріальних носіїв цільової історичної інформації. У ширшому розумінні – творення або використання місць пам'яті для досягнення певних (як правило – політичних) цілей [2, 56].

У протистоянні війни пам'ятників учасники протистояння відстоювали протилежні моделі історичної пам'яті (українську національну та російську імперсько-радянську). При цьому можна виокремити кілька стратегій такого протистояння.

Стратегії «війни пам'ятників»:

1) «Дислокація сил» – намагання захопити й утримати якнайбільший масив ландшафту пам'яті, встановлення пам'ятників, що дискредитують супротивника. Так, у Херсоні в 2004 р. відкрито пам'ятник Григорію Потьомкіну. В Одесі та Севастополі з'явилися пам'ятники імператриці Катерині II. Пам'ятник графу М. Воронцову восени 2010 р. відкрито в Бердянську. У 2007 р. в Сімферополі та Луганську були відкриті пам'ятники «Жертвам радянського народу, які загинули від ОУН-УПА». У тому ж 2007 р. у Львові як альтернативу встановлюють пам'ятник «Жертвам голодомору-геноциду та депортацій ХХ століття».

2) Стратегія витіснення суперника – перешкоджання адміністративними методами встановленню небажаних пам'ятників. Зокрема, в 1992 р. у Харкові, першому місті на Сході України, місцеві патріотичні сили встановили пам'ятний камінь на вшанування УПА. У жовтні 2006 р. ухвалено рішення Харківської облради про демонтаж пам'ятників УПА. А 20 грудня 2006 р. вандалі знесли пам'ятний камінь на вшанування УПА. Крім того, місцева влада всіляко перешкоджала відкриттю пам'ятника гетьману І. Мазепі в місті та області. У когорті подібних рішень – заборона Полтавської міськради встановленню монументу уродженцю Полтави С. Петлюрі. Впродовж 2007–2008 рр. в Україні демонтовано понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму, організаторам голодомору, політичних репресій 1937–1941 рр. Перейменовано понад 3 тис. топонімів, які носили їхні імена. Мабуть, найбільш

помітною акцією став демонтаж пам'ятника С. Косіору в Києві до річниці Голодомору (20.11.2008 р.)

3) «Партизансько-диверсійна» стратегія – прямий напад, вчинення актів вандалізму. Ця стратегія боротьби у «війні пам'ятників» стала результатом надмірної політизації оцінок минулого та перенесення протистояння з політичної площини на громадську. Наприклад, відповідальність за кілька антиукраїнських акцій вандалізму взяла організація «Євразійський союз молоді» – українська філія «Міжнародного євразійського руху» з центром у Москві, метою якого є формування Євразійської імперії.

У результаті цих та інших численних конфліктів замість національної консолідації відбулось посилення політичного протистояння та міжрегіонального розколу, свідченням чого зокрема стали численні акти вандалізму як прояви «війни пам'ятників».

Період президенства В. Януковича відзначився новим витком «війни пам'ятей». Численні конфлікти пам'ятей штучно інспірувалися, як-то ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики» чи дискусії щодо червоного прапора. Ці конфлікти були інструментом дезінтеграції суспільства задля отримання політичних переваг.

Утримування постійної соціальної напруги та перманентне розгортання конфліктів навколо символів й оцінок минулого було необхідне для влади, оскільки подібні дискусії та зіткнення відвертали увагу суспільства від більш нагальних економічних та соціальних проблем. Опозиційні партії щоразу відповідали на очевидні провокації, активно вступаючи в безкінечні дискусії про мову чи/та історію.

Більше того, Я. Грицак розглядав продукування ухвал відверто антагонічного характеру як можливий стратегічний план, націлений на майбутні вибори президента. Такий план імовірно передбачав максимальну радикалізацію націоналістичних сил, що привело б до виходу в другий тур виборів О. Тягнибока проти В. Януковича [4]. Тобто фактично влада намагалася повторно розіграти сценарій президентських виборів 1999 р. з протиставленням поміркованого кандидата радикальному.

Після Революції Гідності відбулась інтенсифікація національно орієнтованої політики пам'яті – як альтернатива прорадянським ініціативам у період президентства В. Януковича та реакція на російську пропаганду ідеї «русского мира» [7]. Двома магістральними векторами формування моделі національної пам'яті стали, по-перше, заходи вшанування героїв Небесної Сотні й АТО, по-друге, ініціативи проведення декомунізації.

Політика декомунізації, при всій своїй неоднозначності, хоча й відзначилась непоодинокими суперечностями та спробами саботування, але не викликала вираженого суспільного протесту. У цих умовах «війна пам'ятей» набуває вираженого зовнішньополітичного характеру як

складова т. зв. «інформаційної» чи «гібридної війни» з Росією. Основним фронтом протистояння стає медіапростір. В умовах російської військової агресії історична пам'ять стає інструментом патріотичної мобілізації, протистояння російській пропаганді, подолання радянських стереотипів суспільної свідомості. Крім того, вона є важливим ресурсом для легітимації європейського демократичного курсу України.

Які ж можливі шляхи вирішення конфліктів пам'ятей? Політолог О. Воляннюк наводить типові моделі реалізації політики пам'яті:

– індиферентна – встановлення таких правил політичного співжиття, при яких державні установи, політичні сили й громадськість здебільшого байдужі до різноманітних поглядів на минуле та комеморативних практик; останні видаються неважливими на фоні ключових соціально-економічних проблем;

– конфронтаційна – обмеження проявів терпимості, сприйняття іншої версії минулого як чужорідної та незрозумілої, носіїв якої неможливо долучити до співпраці;

– поблажлива – домінування одного з наративів, при якому інші оцінюються як слабші, існування яких можна одночасно допускати й зневажати;

– критично-полілогічна – повага до думок, цінностей, традицій іншого, можливість змінювати прийняті наративи у процесі конструктивних історичних дискусій, за появи нових свідчень, оновлення дослідницьких можливостей тощо [3, 120–121].

В умовах військового та інформаційного протистояння з Росією закономірною є конфронтаційна модель – усунення, але не вирішення внутрішнього конфлікту пам'ятей. Натомість в перспективі пріоритетним має стати полілогічна модель (що впродовж останніх років постійно звучить на вітчизняних наукових форумах із меморіальної тематики) – ініціювання конструктивного діалогу щодо суперечливих питань. Результатом чого має бути «подолання минулого», символічне покаяння та спільне прощення образ. Позитивний досвід такої моделі політики пам'яті демонструє Іспанія. Впродовж років незалежності потенціал історичної пам'яті переважно використовувався для провокування конфліктів. Натомість більш дієвим було б його використання в якості консолідуючого чинника, об'єднання суспільного потенціалу навколо спільних цінностей та цілей розвитку в майбутнє.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Киридон А. «Війни пам'ятей». *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. Кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 53–56.

2. Веденєєв Д. «Війни пам'ятників». *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. Кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 56–59.
3. Волянюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: Мистецтво можливого. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. 172 с.
4. Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам'яті. *Zaxid.net*. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati&objectId=1117515
5. Волянюк О. Конфлікт пам'ятей. *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. Кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 200–203.
6. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПЕНД, 2013. 600 с.
7. Україна та проект «Русского мира»: аналітична доповідь. В. М. Яблонський, С. І. Здіорук, В. В. Токман [та ін.]. Київ: НІСД, 2014. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Rus_mir.pdf

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТИ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Смоленчук Александр

The actual Belarusian historical politics reduced to the reproduction of the Soviet ideological concepts of the past and the Soviet practice of the collective memory formation. However, the memory politics is also determined by historians. They represent scientific periodicals and research centers, which are not linked with the state structures. Their version of the history focuses on the trends of contemporary historiography. An important elements of the memory culture are the social transfer mechanisms of the memory and experience.

Keywords: *Republic of Belarus, the historical policy, the memory policy, the memory culture.*

Культура пам'яті являється одним из исследовательских приоритетов современной гуманитаристики. Представители разных гуманитарных наук активно изучают феномен памяти, проблему освоения или «проработки» прошлого и его превращения в элемент современной культуры [1; 2; 4; 8; 9; 16; 17]. Все это полностью соответствует традициям европейской цивилизации, которую вслед за французским историком Марком Блоком с полным правом можно назвать «цивилизацией памяти» [18, 34].

Беларусь не является исключением. Из тех понятий, которыми активно оперируют белорусские историки следует упомянуть «политику памяти» и «историческую политику». Под «политикой памяти» обычно понимают различные общественные практики и нормы, связанные с регулированием коллективной памяти. Историческая политика трактуется как история на службе политики, т. е. та версия прошлого, которая навязывается обществу государством в интересах идеологического укрепления правящего режима [11].

В данной статье историческая политика трактуется более широко. Все же в современном обществе она не может быть исключительно монологичной. Кроме официальной версии прошлого, подготовленной когортой историков, которые обслуживают определенный политический режим, существуют альтернативные. Также в политике памяти участвуют «независимые историки», профессиональные и социальные группы, которые предлагают иные версии истории. Также нельзя забывать о социальных механизмах передачи памяти и опыта.

В современной Беларуси историческая политика преимущественно сводится к воспроизводству советских идеологических концептов прошлого и советской практики формирования коллективной памяти как «единственно верного взгляда». Однако этому официальному курсу противостоит позиция историков, не связанных с государственными институтами, а также ряда научных и научно-популярных периодических изданий и исследовательских центров. Как правило, они невелики, но достаточно продуктивны.

Попытаюсь показать основные этапы развития исторической политики в Беларуси и наиболее значительные тенденции политики памяти.

ОТ СОВЕТСКОЙ ДО НАЦИОНАЛЬНОЙ ВЕРСИИ ПРОШЛОГО

Политические перемены эпохи «Перестройки» второй половины 1980-х гг. с ее «гласностью» и стремлением покончить с рецидивами сталинизма вызвали в белорусском обществе всплеск интереса к своему прошлому. Широко осознано, что советский вариант истории, который создавался не в архивах и библиотеках, а в отделах идеологии ЦК КПСС, на самом деле не имеет отношения к прошлому Беларуси и ее народов. В 1986 г. известный белорусский специалист по историографии профессор Владимир Михнюк констатировал «кризис в исторической науке» [5]. На самом деле начинался сложный процесс ее возрождения.

Для многих белорусских историков «Перестройка» стала началом нового этапа в их научной и общественной деятельности. В 1988 г. кадровая «революция» произошла в Институте истории Академии наук БССР. Директором стал Михась Кастюк, а его заместителем Михась Бич. Последний возглавил авторский коллектив по разработке «Национально-

государственной концепции» истории Беларуси. Именно она в начале 1990-х гг. определяла историческую политику в стране.

Значительное место в исследованиях заняла политическая история XX в. В 1988 г. впервые в БССР предметом научного и общественного обсуждения стала судьба Белорусской Народной республики (1918). В этом же году сотрудник Института истории Зенон Пазняк в урочище Куропаты под Минском обнаружил место массового захоронения жертв коммунистических репрессий второй половины 1930-х гг. Это был первый найденный под Минском «расстрельный полигон». Правда о Куропатах, где по разным оценкам было расстреляно от 7 до 120 тысяч человек, всколыхнула Беларусь. Для многих историков это событие стало дополнительным стимулом для разрыва с советскостью. Но не для всех. Нашлись и те, кто попытался оспорить результаты раскопок, доказывая, что в Куропатах лежат жертвы немецкой оккупационной политики.

Важной составной новой исторической политики стала публицистика. В 1990 г. была издана книга Кастуся Тарасова «Память о легендах...» [13], с которой начинается своего рода «белорусская национализация» прошлого. Автор предложил «белорусский взгляд» на многие исторические личности (князь Витовт, Тадеуш Костюшко, Адам Мицкевич) и важные события в истории Беларуси, Литвы и Польши. С этой книги связано рождение «белорусского мифа» о Грюнвальдской битве.

Общественная потребность в исторической литературе удовлетворялась как изданием или переизданием запрещенных ранее книг и рукописей (В частности, были изданы: Ермаловіч М. І. Па слядах аднаго міфа. Мінск, 1989; Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992; Цьвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамазкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст. Мінск, 1993; Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994 и др.), так и публикацией новых текстов. Большой популярностью пользовалась брошюра «100 пытанняў і адказаў па гісторыі Беларусі», которая весной 1993 г. печаталась на страницах популярных газет. Научность здесь сочеталась с национальным романтизмом и модернизацией истории для формирования национального сознания. Также следует упомянуть издание книг Миколы Ермаловича, посвященных истории Великого Княжества Литовского как «белорусского государства». Автор книги «Па слядах аднаго міфа» получил Государственную премию как «первооткрыватель белорусской истории».

Именно ВКЛ стало главным объектом научного и общественного интереса к прошлому. Тезис советской историографии о том, что только коммунистическая партия дала белорусам государственность в форме БССР, опровергался трактовкой ВКЛ как белорусского или белорусско-литовского государства.

В условиях растерянности и бездействия руководства БССР все большую популярность среди демократической части общества и

интеллигенции приобретала белорусская историческая символика – бело-красно-белый флаг и герб «Пагоня». Именно эти символы стали государственными, когда в июле 1991 г. была провозглашена независимая Республика Беларусь.

В начале 1990-х гг. эта же часть белорусского общества освоила новый календарь памятных дат, среди которых выделялись День Воли (25 марта), связанный с провозглашением независимости Белорусской Народной республики в 1918 г., и День военной славы (8 сентября). В этот день в 1514 г. армия Великого Княжества Литовского разгромила под Оршей войско Масковского царства. День независимости отмечался 27 июля. Именно в этот день в 1990 г. Верховным Советом БССР была принята Декларация о независимости.

Таким образом, в начале 1990-х гг. белорусская историография проделала большую работу по преодолению наследия советской эпохи. История Беларуси окончательно утратила навязанную в прежние времена маргинальность и стала самостоятельным объектом исследований.

Историки поднимали также проблему белорусской ответственности за историческую судьбу, т. е. началось осмысление Беларуси как субъекта исторического процесса. Они стремились к целостной картине прошлого, подчеркивали исторический континуитет в развитии белорусской государственности и формировании нации. При этом многие белорусские неудачи и успехи казались чем-то исключительным в истории.

Стремление демонтировать советскую мифологию в большой степени определяло ключевые темы для нового исторического нарратива. Ими стали истоки белорусской государственности, утверждение ВКЛ как белорусского или белорусско-литовского государства, пересмотр истории взаимоотношений с Россией с упором на военную проблематику, антироссийские восстания и антисоветское сопротивление в Беларуси. Белорусские историки стремились также доказать принадлежность своей страны к европейской цивилизации. Новая трактовка истории Беларуси способствовала развитию и укреплению национальной идентичности белорусов.

При этом историкам никто не предписывал как освещать прошлое. Политика памяти формировалась на основе плюрализма мнений и концепций.

ВПЕРЕД В... СССР

Ситуация в культуре памяти кардинально изменилась после президентских выборов 1994 г. К власти пришли политические силы, которые мечтали о возрождении советской империи. Администрация президента Александра Лукашенко взяла историческую науку и образование под особый контроль. Немецкий историк Райнер Линднер имел полное право

охарактеризовать ситуацию в белорусской исторической науке как «исключительный случай» в постсоветском регионе. По его мнению, с середины 1995 г. в историографии фактически началась кампания «денационализации белорусского прошлого» [3, 199]. По мнению известного белорусского историка Геннадия Сагановича, государство развязало «войну против белорусской истории» [10].

Первым большим успехом публично провозглашенной политики ресоветизации стала замена государственной символики летом 1995 г. Фактически, по инициативе президента Республика Беларусь вернула косметически поправленные символы БССР. Одновременно в общественную жизнь стал возвращаться старый советский календарь памятных дат. Так, Беларусь стала единственной страной, где отмечается день большевистского государственного переворота 25 октября (7 ноября) 1917 г. как «День Октябрьской революции». Праздником остаётся 17 сентября (1939) как «День воссоединения Беларуси», которое стало результатом преступного «пакта Молотова-Рибентропа», развязавшего Вторую мировую войну. «День независимости» был перенесен на 3 июля. В этот день в 1944 г. советские войска вошли в разрушенный Минск.

Следующим шагом стала замена учебников по истории. Государственная комиссия по учебникам, игнорируя исторические факты, стремилась привести исторический нарратив в соответствие с политическим курсом президента и его команды на создание союзного государства с Россией.

Главным событием всей белорусской истории стала Вторая мировая война, которую в соответствии с нормами советской идеологии называют «Великой Отечественной войной». Официальный дискурс этой войны включает концепты самопожертвования и героизма белорусов как части советского народа, массового партизанского движения, предательства националистов-коллаборантов и победы как награды за подвиг. Делается всё, чтобы скрыть трагедию Беларуси, обусловленную столкновением на ее территории двух тоталитарных режимов – сталинского и гитлеровского.

В авангарде новой (старой) исторической политики оказалась группа историков старшего поколения. Они создали Республиканское объединение «Исторические знания» во главе с профессором Адамом Залеским, которое превратилось в главного эксперта и одновременно цензора по вопросам исторического образования.

Именно их усилиями была изменена концепция издания шеститомной Энциклопедии истории Беларуси, первые два тома которой полностью соответствовали уже упомянутой «Национально-государственной концепции», подготовленной сотрудниками Института истории Национальной Академии наук (М. Бич). Редакторы и авторы этого издания обвинялись в «русофобии» [12]. Одновременно усилились нападки

на сотрудников Института истории, которых публично называли «агентами западных спецслужб» и врагами союзного государства Беларуси и России [7, 164]. В 1999 г. от руководства Институтом истории НАН был отстранен Михась Кастюк.

Следует также отметить попытку власти создать своего рода «исторический канон». Его автором должен был стать преподаватель Могилевского университета и бывший учитель президента Яков Трещенок. За короткое время он подготовил и издал несколько учебников по истории Беларуси (Напр., История Беларуси. В двух частях. Часть 2. Под редакцией Я. И. Трещенка. Могилев: МГУ, 2005; Трашчанок Я., Вараб'ёў А., Валжанкоў В. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да кастрычніка 1917 г. Вучэбны дапаможнік для 10 класа агульнаадукацыйных устаноў з беларускай мовай навучання. Пад рэд. Я. І. Трашчанка. Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2008). В этих изданиях очевидна попытка модернизовать советскую версию истории с помощью концепции обновленного «западноруссизма» и православного прозелитизма. Именно православие оценивается как «решающий фактор этнического сплочения восточных славян, консолидации древнерусской народности» [15, 67]. Главным врагом белорусской истории были объявлены «белорусские националисты», компанию которым составили польские помещики и католическое духовенство.

Следует признать, что эта попытка с треском провалилась. И все же есть смысл порассуждать о «феномене Трещенка», главной чертой которого является согласие историка идеологично обслуживать правящий политический режим.

Следует признать, что многие историки своим участием или же безучастием поспособствовали идеологическому возвращению СССР. Оказалось, что страх иметь собственную позицию, отсутствие желания противостоять тем, кто открыто манипулировал сознанием населения, а также желание быть манипулированным довольно широко распространились среди представителей гуманитарных и социальных наук.

Однако довольно сильным было также сопротивление ресоветизации. Значительная часть историков и гуманитариев, которые после распада СССР почувствовали вкус интеллектуальной свободы и связывали будущее с развитием демократии и процессами европейской интеграции, не хотели мириться с переменами. На страницах негосударственных периодических научных изданий, в первую очередь «Беларускага гістарычнага агляду» (редактор Геннадий Саганович) и «Гістарычнага альманаху» (редактор Александр Кравцевич) публиковались тексты, авторы которых протестовали против превращения науки в идеологического «лакея» политической власти.

В 1999 г. было организовано Белорусское историческое общество, которое организовало ряд международных научных конференций по

проблемам историографии, периодизации истории Беларуси, научной терминологии и др. Многие преподаватели в школах и университетах страны бойкотировали новые (старые) учебники истории.

«Несогласных» увольняли. Так, в списке уволенных оказались такие известные историки как Геннадий Саганович, Андрей Киштымков, Евгений Онищенко, Язэп Янушкевич, Андрей Чернякевич, Инна Соркина и др. На многих распространился неофициальный запрет на работу в государственных учреждениях, к которому прислушиваются также руководители частных высших школ.

Важную роль в ресоветизации исторической науки сыграла Высшая аттестационная комиссия (ВАК). Обычным явлением стал отказ в утверждении результатов успешной обороны диссертаций по истории. Соответственно аспиранты вместе с научными руководителями стремились сформулировать такую тему диссертационного исследования, которая не вызвала бы сомнения у идеологических цензоров. Актуальность проблематики и ее соответствие современным тенденциям мировой науки уже не являлись существенным фактором. Позиция руководства ВАК фактически выводила белорусскую историографию из контекста мировой исторической науки.

Ситуацию еще более усугубляла ограниченность контактов с зарубежными коллегами. Причем это относится не только к историкам из Евросоюза, но и государств постсоветского региона. Так, в 2011 г. на 75-летию Института истории Украины присутствовал только один историк из Беларуси, который к тому же представлял белорусский университет в Вильнюсе.

СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ПАМЯТИ

По оценкам многих зарубежных экспертов в последние годы политический режим в Беларуси стал более либеральным. Однако этот не «либерализм» никак не сказывается на тенденциях в политике памяти. По-прежнему, совершенно отсутствует свобода исторического исследования. Нормой жизни в науке остается идеологическое давление, которое проявляется в административных наказаниях, угрозах увольнения и увольнениях. Принятие канона идеологии белорусского государства определила границы дозволенного историку (См., напр., Лукашенко А. Г. О состоянии идеологической работы и мерах по ее совершенствованию. Доклад Президента Республики Беларусь на постоянно действующем семинаре руководящих работников республиканских и местных государственных органов 27 марта 2003 г. *О состоянии идеологической работы и мерах по ее совершенствованию: Материалы постоянно действующего семинара республиканских и местных государственных органов*. Мн., 2003; Основы идеологии белорусского государства: История и теория. Учебное пособие для студентов учреждений,

обеспечивающих получение высшего образования; 2-ое изд. С. Н. Князев и др. Мн., 2006; Яскевич Я. С. Основы идеологии белорусского государства. Мн., 2004).

Идеологические структуры при центральных и местных органах власти остаются главными экспертами «научности» исторического исследования. Большую помощь чиновникам оказывает администрация высших учебных заведений. В практику университетов и институтов вошли запреты на участие в международных конференциях, идеологические «наставления» молодым исследователям, запугивания со стороны КГБ и т. д. Продолжаются увольнения «несогласных» или же по определению самого президента «нечестных» историков.

Правда, возможно, под влиянием российской агрессии против Украины в исторической политике все же стали ощущаться определенные перемены. В частности, это касается тематики исследований. Так, в 2016 г. в Минске впервые за много лет была проведена крупная международная научная конференции по проблемам истории Великого Княжества Литовского. Ее организатором выступил Институт истории НАН. Также следует отметить удаление наиболее одиозных «цензоров от истории» из состава Экспертной комиссии ВАК по историческим наукам. Однако эти первые «ласточки» совсем не означают наступления «белорусской весны».

Сообщество белорусских историков по-прежнему поделено на сторонников национальной концепции, которые стремятся поставить ее на фундамент современной методологии исторической науки, и представителей т. н. «директивной историографии». Безусловно, первая группа более подготовлена профессионально, и только она в состоянии производить научную продукцию высокого уровня.

Так, в современной политике памяти важную роль играет он-лайн проект «Белорусский архив устной истории» (И. Каштелян), деятельность Центра белорусских исследований при Варшавском университете (А. Кравцевич), издание «Беларускага гістарычнага агляда» (Г. Сагановіч), журнала «ARCHE» (В. Булгаков), годовика «Homo Historicus» (А. Смоленчук) и др.

Тематика научных исследований представителей этой альтернативной исторической памяти включает наиболее актуальные вопросы истории белорусской государственности, в том числе Белорусской Народной республики; военной и политической истории, где выделяется проблематика Второй мировой войны на территории Беларуси; национальных отношений и истории белорусской культуры. Однако возможности трансляции результатов исследований и их влияния на общество достаточно ограничены.

Диалог между вышеуказанными «партиями» невозможен, поскольку раздел в сообществе историков определяется не научной, а

идеологической природой и этическими принципами. Корпоративная солидарность в среде ученых должна основываться на высоком уровне исследований, на понимании социального значения истории и знании тех процессов, которые происходят в мировой историографии, а также на непринятии конъюнктуры в любой ее форме. В конце концов для историка отстаивать независимость научной мысли значит отстаивать собственное достоинство.

Ситуация в белорусской историографии красноречиво свидетельствует, что для профессионального успеха историку мало овладеть современными методами исследований. Необходим своего рода «кодекс чести историка», главным постулатом которого является безусловный приоритет науки. Историки должны научиться принимать друг друга такими, какие они есть, уважая чужое мнение. Но это уважение не должно распространяться на тех, кто собственное предназначение видит только в идеологическом обслуживании власти.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Вельдер Х. История. Память и современность прошлого. *Память о войне: 60 лет спустя. Россия. Германия. Европа*. Москва, 2005.
2. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти. *Ab Imperio*. 2004, № 3.
3. Лінднер Р. Нацыянальныя і «прыдворныя» гісторыкі лукашэнкаўскай Беларусі. *Гістарычны альманах*. 2001, № 4, с. 199.
4. Миллер А., Липман М. Историческая политика в XXI веке. Москва, 2012 и др.
5. Михнюк В. По дороге и на обочине. *Коммунист Белоруссии*. 1988, № 5, С. 66–71.
6. История Беларуси. В двух частях. Часть 2. Под редакцией Я. И. Трещенка. Могилев, 2005.
7. Новік Я. Пісаць і выкладаць праўдзівую гісторыю, а не ствараць новыя міфы. *Беларуская думка*. 2000, № 10, С. 164
8. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. 2005, № 40–41;
9. Рикёр П. Память, история, забвения. Москва, 2004.
10. Сагановіч Г. Вайна з беларускай гісторыяй. URL: <http://jivebelarus.net/society/war-against-belarusian-history.html>.
11. Саганович Г. Историческая политика в постсоветской Беларуси. *Русский вопрос*. 2009, № 2.
12. Петрыкаў П. Туман русафобіі ахутаў Беларускую энцыклапедыю. *Беларуская думка*. 1996, № 3.
13. Тарасов К. И. Память о легендах белорусской старины: голоса и лица. Минск, 1990.
14. Трашчанок Я., Вараб'ёў А., Валжанкоў В. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да кастрычніка 1917 г. Вучэбны дапаможнік для

- 10 класа агульнаадукацыйных устаноў з беларускай мовай навучання. Пад рэд. Я. І. Трашчанка. Мінск, 2008.
15. Трошенко Я. И. *История Беларуси*. Часть 1. *Досоветский период*. Учебное пособие. Могилев, 2003, 67 с.
16. Le Goff Jacques. *Historia i pamięć*. Warszawa, 2007.
17. Pomian K. *Historia – dziś*. *Historia – dziś*. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości. Red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz. Kraków, 2014.
18. Bloch Marc. *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*. Kęty, 2009. 34 s.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Ганаба Світлана

Ukraine has been going through a complicated period of state-building, full of controversies and threats. It is taking place against the background of civilization developments and is accompanied by exacerbation of the country's domestic challenges. These issues have deep historical roots. A century of the lack of statehood was aggravated by a range of internal contradictions, mass reprisals, genocides, and holodomors (man-made famine) against the Ukrainian nation. They resulted not only in multiple human toll, but also in ruining national identity, destruction of fundamental features of the Ukrainian ethnos – its language, culture, historical memory – i.e. the things which are able to integrate the nation into a single community. The issues, which the contemporary Ukrainian society is faced up with, are the problems of its entire history. That is why their leveling causes them to spring up time and again in various hypostases before the society, bringing about new threats and challenging its further development. Reconstruction of the past is possible and expedient as long as it caters for the interests of today and tomorrow. Legacy of the historical past has to be directed at overcoming spiritual devastation. It is intended to prevent any cultural diversity from turning into cultural splits; to nurture well-balanced, tolerant, well-disposed attitude to individual and group differences.

Tolerance as a new modus of interaction with Another world, different from mine, is recognized to be a core provision targeted at the world of multitude. Cultural interaction of different types of cultures consists in that by assimilating any values from another culture, one's own culture transforms «alien» into «native» without losing its original specific content. «Disappearance» of Another is supposed to become dramatic for one's own customary cultural reality as it deprives culture of the perspective for further evolution. Within such conception history appears as a prerequisite for the

society consolidation, rather than a tool of ideological confrontation in the hands of politicians. A dialogue of the past and the present starts to gain political and cultural significance and reveals a potential to prevent those negative implications which have affected the policy of many countries in terms of their cultural interaction as well as national and ethnic relationships.

Key words: *historical memory, consolidation, society, other, modernity.*

Україна проходить складний, сповнений протиріч і небезпек шлях власного державотворення. Він відбувається на тлі глобальних цивілізаційних зрушень й супроводжується поглибленням її внутрішніх проблем. В умовах сьогодення українська спільнота вже зустрілася із політичною нестабільністю, нерозвиненістю інститутів громадянського суспільства, соціальною поляризацією суспільства, яка стрімко й невпинно зростає, економічним занепадом, залежністю від енергоресурсів, суттєвими порушеннями екосистем, культурною деградацією тощо. Можливо, найбільшою небезпекою, яка нависла над українським суспільством, є втрата Україною своєї незалежності й територіальної цілісності в умовах прояву сепаратизму й бойових дій на сході. Проблеми, які постали перед українським суспільством, це проблеми усєї її історії. Століття бездержавності супроводжувалися низкою внутрішніх протиріч, масових репресій, страшних геноцидів і голодомором проти українського народу. Як результат – не лише чисельні людські жертви, а й нищення національної самосвідомості, ліквідація основних ознак українського етносу – мови, культури, історичної пам'яті тощо, тобто того, що гуртує народ у єдину спільноту. Йдеться про руйнацію українського народу не лише фізично, а духовно й ментально. Метастази геноцидів, рабського ідолопоклоніння та животіння виявляються у реаліях сьогодення. Нівелювання проблем історії зумовлює те, що вони знову і знову у різних іпостасях виникають перед соціумом, спричиняючи все нові загрози й виклики його подальшому розвитку. Ілюстрацією цих думок є показ І. Магрицькою взаємозв'язку між наслідками голодомору 1932–1933 рр. й сучасними проблемами та негараздами українського суспільства. Дослідниця вважає, що одним із наслідків голодомору є ментальне знищення української нації, її поділ на окремі сім'ї, позбавлення почуття національної солідарності. «Саме тому українці будуть з легкістю давати хабарі за свої незаконні пільги й посади, зовсім не замислюючись над тим, скільки їхніх співгромадян унаслідок цього не отримають їх законно», – пише вона [6]. Подолання, на її думку, цього постгеноцидного синдрому не може відбуватися чітко за рецептами реформ європейських держав, у цьому процесі також не відіграють вирішальну роль й традиційні закордонні гранти. Боротьба з наслідками геноцидів, що стали для української спільноти національними трагедіями, можлива за умови засвоєння громадянами «спільного травматичного досвіду» й

пошуку ексклюзивних шляхів й орієнтирів подальшого розвитку. Віднайти шляхи подолання цих та інших небезпек – це означає отримати у майбутньому можливість ствердитися Україні як незалежній державі, вирішивши проблеми державотворення й територіальної єдності країни, низку мовних, релігійних, культурних протиріч тощо [6]. «Оздоровити» хворе українське суспільство можливо за умови усвідомлення досвіду минулого. Таким чином, реконструкція минулого можлива й доцільна лише в інтересах сьогодення та майбутнього.

У найбільш значимі періоди своєї історії кожен народ звертається до досвіду своїх предків і знаходить там зразки для наступних звершень. Подібний закон діє й у житті кожної людини. Її життя є настільки змістовним і творчим, наскільки воно здатне вмістити у себе культурні надбання минулих поколінь. І навпаки, відриваючись від віковичного досвіду поколінь, впадаючи у безпам'ятство, людина безповоротно деградує не тільки у культурному, а й у психологічному, моральному, особистісному і не тільки відношенні. Зв'язок з минулим у людини здійснюється через пам'ять. Вона є основою людського життя та діяльності. Пам'ять і життя перебувають у нерозривній єдності. По суті, пам'ять є єдиним свідком життя й смерті. Вона надає поживу для побудови життєвих історій, вибудовує цілісність біографії людини та її життя. Пам'ятати – це, насамперед, засвідчувати, що життя є й воно триває. Втрачаючи пам'ять, людина стає нездатною подивитися критично на себе та навколишній світ. Вона втрачає увесь спектр своїх почуттів та ціннісних орієнтирів й, зрештою, стає нечутливою до інших людей. Пам'ять об'єднує минуле і теперішнє, зв'язує в єдине ціле асоціативними засобами минулі події, щоб забезпечити безперервне і узгоджене відчуття своєї ідентичності у теперішньому. Розмірковуючи про свободу людини у суспільстві, М. Бердяєв наголошує, що пам'ять про минуле є духовним, творчо-перетворюючим феноменом, який перемагає історичний час, зберігаючи у собі не статику, а динаміку минулого. «Ця духовна пам'ять нагадує людині, яка поглинута своїм історичним часом, що у минулому були визначні творчі рухи і що вони повинні успадкувати вічність, вони нагадують також про те, що в минулому жили конкретні..., живі особистості, з якими у часі екзистенціальному у нас повинен існувати зв'язок не менший, ніж із живими», – пише філософ [3].

Одним із різновидів пам'яті людини є історична пам'ять. Як ретроспективна категорія пізнання минулого вона фіксує, зберігає та відтворює суспільно значиму для соціуму інформацію. Серед дослідників відсутня єдина точка зору стосовно визначення суті категорії історичної пам'яті. Принаймні можна говорити про два її розуміння: широке й вузьке. Зокрема, філософський словник включає до поняття історичної пам'яті практично усі вияви суспільної свідомості й трактує її як «здатність до відтворення минулого досвіду, одну з основних якостей

нервової системи, що виражається у здатності тривалий час зберігати інформацію, про події зовнішнього світу і реакціях організму багатозразово, вводити її у сферу свідомості» [11, 475]. У вузькому розумінні дане поняття трактується як «...матриця-сито, що слугує для просіювання потоку історичних явищ, подій, фактів» [7, 50]. Знання про минуле має неповний, вибіркового характеру. До сфери теперішнього потрапляє з минулого лише те знання, яке вразило нашу уяву, викликало у душі емоційний відгук, що проживається на рівні чуттєвого образу й є особистісно значимим. Воно залишається у пам'яті людини, формуючи особистісний образ у неї. Таким чином, вибірковість людської пам'яті ґрунтується на вибірковості людського сприйняття, його здатності здійснювати мимовільний вибір, позасвідому редукацію змісту подій та явищ, свідком яких вона була. Саме феномен вибіркового існування минулого у людській пам'яті є значимим у поясненні феномену історичної пам'яті. Людська уява керує пам'яттю, розподіляє та трансформує події та явища на важливі та ні, значимі і несуттєві.

Однак оцінна функція історичної пам'яті не зводиться до трансляції з «комори минулого» «готових рецептів» стандартного розв'язання проблем суспільного буття. Креативний характер історичної пам'яті презентує цілісність буття, забезпечує діалог між минулим та сьогоденням в ім'я майбутнього. Тому оцінювання досвіду попередніх поколінь передбачає його осмислення у світлі сучасності. Досвід минулого продукує нові смисли розуміння сучасності, «розсуває» межі сьогодення та проектує майбутнє. Теперішнє, на думку К. Ясперса, не є виразом «голого існування», а відкривається разом із спогадами та ідеєю, тобто минулим та майбутнім. За посередництва «історичних спогадів» зберігається та частина буття, яка здатна бути і являтися безсмертною і, «чим більш глибоких пластів я досягаю у минулому, тим інтенсивніше я беру участь у ході подій теперішнього. До чого я належу, в ім'я чого я живу – усе це я дізнаюся у дзеркалі історії», – зазначає мислитель [12, 276]. У пам'яті зберігається не лише те, що ми сприйняли чи відчули, але й те, що вигадуємо самі. А інколи з роками відмежувати реальне та вигадане стає досить складно чи навіть практично неможливо. Коли ми пригадуємо, ми не лише констатуємо факти минулого, а насамперед – породжуємо нові смисли, які актуальні тут і тепер. Пригадувати – це постійно здійснювати смислотворчість власного буття. «Робота пам'яті ніколи не завершується, вона постійно переосмислює події чи факти минулого відповідно до того чи іншого стану сучасності. Тобто, пам'ять – це не відображення дійсності, а завжди актуальний індивідуальний (або колективний) досвід», – пише А. Бергсон [2, 46].

Креативний, смислотворчий характер історична пам'ять набуває не лише за умови постійного пригадування, збереження, актуалізації досвіду минулого. Її дієвість та продуктивність можлива також і внаслідок

забуття. На цю обставину свого часу звернув увагу Ф. Ніцше. Він висловив міркування про те, що «будь-яка діяльність потребує забуття» [8, 49]. Справа у тому, що сам процес культурної трансляції не може відбуватися без цього творчого «моменту забуття», який надає наступникам шанс на отримання власного простору свободи: простору, котрий завжди виростає з певного контексту, а й щоразу створює власний контекст. Позитивний сенс забуття негативного історичного досвіду є надзвичайно важливим для ефективної, конструктивної, орієнтованої на майбутнє соціальної практики (завдяки очищенню «суспільної совісті» та звільненню свідомості від деструктивних імпульсів). Втім, необачне, викривлене, поверхове й необґрунтоване забуття може зумовити втрату творчих функцій історичної пам'яті, гіпертрофуючи їх у змішані універсальні настанови. Дослідники З. Бауман та Л. Донскіс стверджують, що процес забуття певних подій минулого зумовлює маніпуляцію пам'яттю. Зокрема, вони пишуть: «пам'ять, позбавлена події X, не стає білою плямою, але так само залишається історичною пам'яттю, тільки про іншу історію – історію, яка не містить події X» [1, 42]. Як результат «з'являється інша людина, та, яка ще зберігає пам'ять про минуле, але про інше минуле, і так само, як її попереднє втілення, використовує цю пам'ять для сприйняття та розуміння сучасного і проектування свого майбутнього» [1, 43].

Прикладом вищезазначених думок може слугувати ідеологічний вимір вітчизняної історії. У цій царині склалася ситуація, у якій доволі часто ті, кого ми пам'ятаємо і вшановуємо, перетворюються на схематичних маріонеток, життя й цінності яких використовуються для підтвердження чи поширення певних суспільних ідеологем. Така ситуація свідчить, що про висвітлення їх пам'яттю як певних ідолів чи взірців епохи та нівелювання «людського», унікального, того що і дозволило їм стати уособленням своєї епохи. Така пам'ять є небезпечною, зазвичай вона використовується як інструмент численних маніпуляцій свідомістю громадян з боку різних політичних сил. Як результат в українському суспільстві ми спостерігаємо розколотість та кризовий стан історичної пам'яті. Спроби механічним шляхом вирішити ці проблеми приречені на невдачу, оскільки викликатимуть супротив тієї чи іншої частини населення. У цій справі, радить Л. Герасименко, важливим є створення справжньої громадянської дискусії довкола складних і дражливих історичних проблем, різнобічно висвітлюючи їх у засобах масової інформації й позбавляючи у такий спосіб їх маніпуляції політичними силами. Звісно, у цьому процесі необхідно віднайти оптимальний баланс, який би, з одного боку, не допустив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого, сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів культур різних національних меншин [4]. Українська історія розумітиметься не

лише як витвір українського етносу, а презентується як результат діяльності усіх етнічних груп, які проживають в Україні. Культивування культури пам'яті дозволяє знайти способи примирення задля подальшого розвитку суспільства. Саме завдяки спільному історичному минулому – перемогам і поразкам попередників, спільним героям, місцям пам'яті тощо, втілених у символічному обрамленні, сучасне покоління відтворює власний історичний досвід і усвідомлює своє призначення.

Загалом історична пам'ять має позбутися низки стереотипів, які трактують українську історію як історію нещасного народу, який постійно залежить й знаходиться під впливом чиеїсь злої волі. Розуміння України як жертви, якій притаманні такі специфічні властивості як відсутність національної гідності, рабська звичка не вставати з колін, схильність до розбрату і братовбивчих конфліктів, на думку Л. Костенко, є фатальними для розвитку української спільноти. Такий підхід, уважає вона, прищеплює й розвиває комплекс меншовартості й провінційності, загалом вимальовуючи непрезентабельний образ української історії [5, 457]. До того ж культивування образу знедоленого українського минулого не лише не дозволяє їй вирішити низку проблем, а й робить каталізатором їх у майбутньому. Тому, молоде покоління має позитивно сприймати свою історію, виховуючись на прикладах героїчного минулого, яких українська історія має безліч. Такий підхід дозволить молоді зрозуміти, що вони належать до сильного, самобутнього, талановитого, мужнього й працьовитого народу. У такий спосіб будуть отримуватися не лише знання про минуле, а й відбуватиметься виховання гідних патріотів своєї Батьківщини. Ми не йдемо у Європу, нічого не маючи за душею, а з багатим культурним багажем, що може стати потужним потенціалом у подальшому розвитку.

Звісно, мова не йде про відмову від вивчення трагічних сторінок історії, які викликають резонанс й неоднозначну оцінку у суспільстві. Навпаки, їх вивчення й осмислення необхідні задля того, щоб майбутні покоління ніколи не стали жертвами, катами чи сторонніми байдужими спостерігачами. Те трагічне, яке відбулося у минулому має застерігати людство у майбутньому. Історії геноцидів породжують пам'ять-скорботи. Така пам'ять, у даному випадку, виявляє здатність співчувати, трагедії, проектувати майбутнє через толерантне ставлення до іншої культури, світогляду, зрештою, життя. П. Рікер радить витягнути із спогадів, що травмують, повчальні значення. Ця порада може бути реалізована лише шляхом перетворення пам'яті у проект. Якщо травматичний синдром повертає до минулого, то повчальне значення орієнтує на майбутнє. Водночас, культ пам'яті заради самої пам'яті ліквідує не лише бачення майбутнього, а й питання про моральний сенс [10, 124]. Уроки трагічного минулого, сповнені страждань та втрат, мають стати пересторогою для сучасного світу, у якому час від часу загострюються міжкультурні,

міжетнічні та міжрелігійні стосунки. Вони покликані запобігти перетворенню будь-яких ліній культурного поділу на «лінії розколу», плекати виважене, терпиме, доброзичливе ставлення до індивідуальних, групових відмінностей.

Стрижневим моментом, зорієнтованим на світ множинного, визнається толерантність – як новий модус взаємодії з Іншим, відмінним світом від мого. Культурна взаємодія різних типів культур полягає у тому, що запозичуючи будь-які цінності іншої культури, власна культура перетворює «чуже» на «своє», не втрачаючи своєї первинної своєрідності. Тобто, культура безупинно, у взаємодії з іншими, створює «власний світ», шукає й презентує свою ідентичність. «Зникнення» Іншого є драматичним для власної, узвичаєної культури, оскільки позбавляє її проєкції подальшого розвитку. Окремо взята культура не є статичною системою, яка створила «власний світ» та замкнулася у ньому. Вона є динамічною системою, що постійно «шукає місця» власної ідентичності, вступаючи у зв'язки з іншими культурами. Врахування та визнання культурного досвіду іншого як продуктивного та вартісного зумовить емпатійне єднання різностей, презентує самотність та культурний колорит власного життя, дозволить подолати комплекс меншовартісності та відновити морально-духовні координати, які зазнали деформацій у тоталітарну добу.

Формування у людини здатності до толерантності та емпатії у прийнятті Іншого, плекання духовної гнучкості та здатності до компромісів, орієнтування на розуміння життєвих цінностей та пріоритетів відмінних від звичних для неї є релевантним для реалій сьогодення. Руйнування стійких та сталих структур, відсутність чітких магістральних напрямів розвитку, хаотизація процесів та самоорганізація нових локальних порядків, де випадкова ситуація чи несуттєвий чинник, які здатні зумовити кардинальні зміни всієї світобудови вимальовують іншу духовну квінтесенцію епохи. Її особливістю є посилення тенденцій нівелювання чи взагалі відмови без будь-яких морально-духовних орієнтирів та цінностей людського буття. Трагедія людини та сучасного світу також полягає у втраті певною мірою чутливості й здатності морального сприйняття інших людей. Йдеться про усунення із сфери свідомості етичного зв'язку з іншими, не використання емоційного потенціалу у стосунках з іншими людьми. «Ці інші не обов'язково стають ворогами чи демонами, радше чимось на зразок статистичних даних, обставин, бар'єрів, факторів, неприємних деталей і зайвих перешкод. Але, водночас перестають бути людьми, з якими хотілося б зустрітися «віч-на-віч», обмінятися поглядами», – пишуть З. Бауман та Д. Донскіс [1, 42]. Аналізуючи особливості духовної квітенсенції сучасної епохи, дослідники вказують на зміну природи зла. Якщо для людини раніше чітко існувала дилема поганого й доброго, зла й добра, прийняттого та

неприйнятної тощо, на яку вона могла орієнтуватися у своїх помислах і прагненнях та на які мала зважати, вибудовуючи поведінкові стратегії тощо, то тепер цього не має. Зло втратило свої чіткі форми та межі, вони поширилося скрізь. Сьогодні ми більше не знаємо, де воно локалізується. Найгіршим є не потенціал зла у конкретній людині, а ті ситуації та обставини, яким не змогли зарадити ні віра людини, ні її культура, ні стосунки тощо. Ілюстрацією можуть слугувати думки З. Баумана й Л. Донскіса, презентовані у праці «Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності». Дослідники використовують поняття «моральна сліпота» для позначення втрати чутливості до Іншого, нездатності й небажання людини «бачити» душею. Байдужість замінює співчуття. Речі, які людина не пов'язує із своїм життям, стають для неї неважливими й нечутливими, вони не належать до сфери її цінностей й самооцінки. «Коли ви постійно бачите в кіно авіакатастрофи, то починаєте дивитися на них як на вигадку, що ніколи не трапиться у реальному житті. Насильство, яке щодня демонструється, перестає викликати здивування чи огиду. Наче стає звичним. Але водночас залишається нереальним – так само здається, що з нами такого не може статися. Це трапилося не з вами. З кимось іншим. З іншими. Ці «інші» є вигадкою митців, аналітиків, науковців чи журналістів. Реальне ж тільки те, що трапляється з нами. Фізично і безпосередньо. Фактично», – зазначають дослідники [1, 51]. Виявляється, що психічно здорова й нормальна людина може на певний час перетворитися у морального покидька, який не здатний виявити жодного співчуття до страждань та переживань іншої людини. Зло живе у кожній нормальній і здоровій людині. Усунення зі свідомості етичного зв'язку з Іншими перетворює їх на зразок статистичних одиниць, факторів, неприємних деталей чи зайвих перешкод. Вони перестають бути людьми, з якими хотілося б зустрітися «віч-на-віч», обмінятися поглядами, посмішками або навіть вітаннями заради визнання існування Іншого. Тому, лакмусовим папірцем у плані моральної чутливості й небайдужості є культивування у людини почуття людської гідності та відповідальності за своє життя та життя інших. Одним із шляхів подолання синдрому «моральної сліпоти» є використання досвіду минулого, активізація історичної пам'яті. Пам'ять рятує нас від небуття, приходить невідомо звідки. «Пам'ять приходить до нас із зовні. Вона є наслідком Іншого. Це тільки здається, що ми зберігаємо пам'ять у певному місці. Насправді вона з'являється звідкілясь, щоб захистити нас» [1, 154]. Якщо біологічну та соціальну пам'ять можливо поновити медичним способом, то духовну неможливо повернути за допомогою зовнішніх впливів чи факторів. Її повернення, пригадування є можливим лише у акті духовного відродження людини, на шляху повернення до себе. Повернення до себе, пригадування себе, справжнього, вічного, втраченого у мирській щоденній заклопотаності.

Таким чином, минуле постає як вихователь для сучасної людини, знаходить відгук у її душі, плекає причетність та відповідальність за долю людства та конкретної людини. І. Предборська наголошує, що досвід минулих поколінь може стати основою порозуміння та примирення в українському суспільстві. Сфальшована історія отрує ментальність поколінь і є предметом суперечок та розбрату. Дослідниця пропонує поглянути на історію зсередини, з позицій безпосередніх учасників тих чи інших подій, які жили в певну історичну епоху. Власне у такому контексті досвід минулого стане основою порозуміння та примирення у нашому суспільстві. Сучасники навчатимуться слухати та чути один одного (що пов'язано з необхідністю вироблення соціального слуху) не лише у фізичному просторі, але й у часовому; навчатимуться слухати наших пращурів [9, 34].

Отже, консолідація суспільства можлива у випадку визнання суспільством в цілому і політичної еліти зокрема, загальнолюдських, цивілізаційних цінностей, загальнолюдської історичної пам'яті. Культивування подій співпричетності, небайдужості сприятиме формуванню толерантного погляду на історичне минуле, зумовлює подолання абстрактного, уніфікованого погляду на досвід попередніх поколінь. Інший культурний світ минулого розкриває свої сутнісні глибини, презентує унікальне, самобутнє обличчя свого культурного поступу лише у контексті іншого культурного виміру, який і здатний засвідчити її неповторність та рівновартісну інакшість. Власне, такий пережитий із середини стан Іншого, може спонукати до плекання етично-моральних вчинків: співчуття, співпереживання, співпричетності, співрозуміння. Саме такий підхід відкриває перспективу майбутнього. Він є продуктивним й значимим з огляду на те, що кожна країна, народ мають у своєму історичному минулому болючі, суперечливі, дискусійні питання, які вирізняються вразливістю і мають чутливий характер. Вони турбують людські почуття, впливають на прихильність людей, пробуджують упередження та виявляють здатність зумовити розкол у суспільному житті певних держав та народів. Звернення до таких подій викликає занепокоєння, оскільки вони нагадують про старі суспільні рани та розбіжності і можуть повернути багато болючих спогадів. Але і трагічне, суперечливе минуле також здатне презентувати важливі та необхідні уроки для сьогодення. Історія у такому розумінні постає як чинник консолідації суспільства, а не як інструмент ідеологічного протистояння у руках політиків. Діалог минулого та сучасного набуває полікультурного звучання й виявляє здатність попередити ті негативні тенденції і наслідки, що спіткали багато країн у політиці культурної співдії, національно-етнічних стосунках. Такий діалог є продуктивним у формуванні полікультурного мислення української спільноти, у пошуках та підтримці її власної ідентичності. Саме історія сприяє вихованню якостей, які

необхідні українському суспільству у процесі державотворення. Вона постає не лише як згадка про минуле, а як відродження й пробудження духу української спільноти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. Пер. з англ. О. Буценка. Київ.: Дух і літера, 2014. 280 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция. Москва: Кучково поле, 2006. 384 с.
3. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Розділ 4. Общество и свобода. Социальное прельщение и рабство человека у общества. URL: <http://www.vehi.net/berdyayev/rabstvo/index.html>
4. Герасименко Л. С. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього. URL: www.stationline.org.ua/histori/107/20133-istorichna-pam-yat-v-ukraini-suchasnij-stan-ta-vikliki-maybutnogo.
5. Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. За загал. ред. Л. Івшиної. Дві Русі. Київ: Факт, 2003. С. 455–467.
6. Магрицкая И. Постгеноцидная Украина без грима и украшений. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/inozmi/svoboda/2012/11/12/6977304/>
7. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 49–61.
8. Ницше Ф. Несвоевременные размышления: о пользе и вреде истории для жизни. URL: [www.lib.ru / NICSHNE / razmyshleniyal.txt](http://www.lib.ru/NICSHNE/razmyshleniyal.txt).
9. Предборська І. М., Ганаба С. О. Філософія історії: навч. пос. Суми: Університетська книга, 2012. 234 с.
10. Рикер П. Память, история, забвение. Пер. с фр. М. Вдовина. Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 2006. 728 с.
11. Философский словарь. Сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. Київ: А.С.К., 2006. 1056 с.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Пер. с нем.; вступ. ст. П. П. Гайденоко. Москва: Наука, 1991. 680 с.

ВПЛИВ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ

Богінська Ірина

The massive participation in events has changed the technique of retaining and preserving the past. «Collective memory» is a complex process, special forms «the presence» the past in the present. It is one of the pillars of national identity. Politicians actively have used the collective representations to justify the legitimization of their power, defending their domestic and foreign policies. Collective memory sets the framework for political discourse for years.

Key words: *collective memory, historical memory, foreign policy, national identity, World War II, Russia, EU, concept of Central Europe.*

XX століття – «століття мас» або «століття тоталітарних режимів» – докорінно змінило постановку питання і про можливість розуміння минулого, і про роль самого минулого. Події того часу, зокрема революції, репресії, геноциди, дві світові війни, стосувалися мільйонів людей. Величезні маси виявилися «втягнутими в історію» в таких масштабах, в яких це не відбувалося в попередні епохи, внаслідок чого збільшилася кількість і різноманітність свідчень про минуле. Крім того, зазнала суттєвих змін техніка утримання та збереження минулого. В багатьох працях, починаючи від післявоєнних екзистенціалістів і до сучасних постмодерністів, було висунуто тезу про принципову невідтворюваність досвіду тих, хто «пережив війну». Масовий характер участі в подіях також суттєво нівелював цінність моделі індивідуалістичного, особистого акту «проникнення» у свідомість людей, що пройшли випробування, та розуміння минулого як «психологічного виживання». В фокусі уваги дослідників опинилася «колективна» або «масова пам'ять», тобто культурно обумовлене уявлення про минуле, яке є частиною соціального знання індивідів.

Сьогодні ціла низка авторів критично ставляться до концепту «колективна пам'ять». Так, Д. Сала вважає, що пам'ять – це індивідуальна категорія, а тому для опису внутрішніх зв'язків в рамках колективної ідентичності вона рекомендує використовувати термін «міф» [3]. Р. Козелек називає «колективну пам'ять» метафорою, яку слід замінити більш адекватними категоріями, такими як «традиція» або «історична свідомість» [7]. К. Клейн вважає «колективну пам'ять» аналогом «національної душі» або «національного духу», на підставі чого доходить висновку, що люди можуть пам'ятати, а нації і суспільства – ні [1]. Водночас прибічники категорії «колективна пам'ять» ніколи не розглядали її як метафору для опису спільнот. Використовуючи концепт «*memoire collective*», М. Хальбвакс звертав увагу на процес згадування, який відбувається згідно з певними культурними матрицями, що відображають приналежність до тієї або іншої соціальної групи. На його думку, якщо індивідуальні спогади потрапляють в колективну пам'ять, вони змінюються і переносяться зі сфери персонального в область колективної свідомості [12].

Уявлення індивідів про минуле значною мірою задані тими нарративами, уявленнями, образами, смислами, які доступні в публічному просторі. Навіть ті події, учасниками або свідками яких були ми самі, ми «пам'ятаємо», використовуючи певні смислові рамки. Колективні уявлення конституюються цінностями всієї спільноти і відтворюються іншими засобами, ніж розповіді приватних осіб. Як правило, вони не

містять слідів свого походження, сприймаються як само собою зрозуміле, виникле «невідомо коли», оскільки масова свідомість не переймається проблемою генезису цих уявлень, а навпаки, всіляко захищається від їхньої раціоналізації. Тому колективні уявлення неможна розглядати як суму індивідуальних спогадів і конкретних деталей минулого. Отже, колективна пам'ять – це не просто віддзеркалення минулого, а складний процес, що триває в теперішньому, особливі форми «присутності» минулого в сьогоденні.

Колективні уявлення про минуле є однією з опор ідентичності сучасних політичних спільнот. Та й політики не можуть обходитися без апеляції до минулого. Минуле є важливим ресурсом для легітимації не лише влади, але і конкретних дій політиків. Апелюючи до минулого, політики вимушені долучатися до конструювання цього символічного ресурсу. Проте не будь-які символи, події або дійові особи минулого можуть створити ресурс для конструювання макрополітичної ідентичності. На думку О. Малинової, «тисячолітня історія Росії», на яку часто в своїх промовах посилається президент РФ В. В. Путін, – значною мірою порожня метафора, оскільки готових подій, придатних для політичного використання, в цьому минулому не так багато – подій, які б відповідали критерію впізнаваності, позитивності та неконфліктності. Дослідниця зазначає, що найбільш придатним елементом минулого для вибудовування нарративу про «нову Росію» виявилася Велика Вітчизняна війна [11]. Дещо по-іншому розглядає зв'язок між пам'яттю та політикою С. Уолт. Він вважає, що колективна пам'ять про останню велику війну, якою для більшості великих держав дотепер залишається Друга світова, певною мірою визначають їхню зовнішню політику. В кожному конкретному випадку війна виявляється важливою подією, з якої слідує послідовна поведінка держави, незалежно від її відносної міці, типу режиму або характеру лідерів [4].

Методологічний спір про пластичність колективної пам'яті (на матеріалах зовнішньої політики) розпочався ще в 1980-х рр. після виходу збірки статей «Винахід традицій» [5]. Ідея її авторів полягала в тому, що політичні еліти досить легко маніпулюють пам'яттю в своїх інтересах, нав'язуючи масам потрібну їм версію минулого. Цей підхід викликав заперечення, і в підсумку сформувався динамічно-комунікативний підхід до колективної пам'яті, який закликав враховувати як активність і свободу суб'єктів, так і стійкість існуючих моделей минулого, сили опору довільним маніпуляціям історією. Хоча державна пропаганда активно поширює різні версії історичного нарративу, щоб виправдати ухвалені політичним керівництвом рішення та забезпечити їм масову підтримку, колективна пам'ять не завжди піддається політичним маніпуляціям і сама змушує рахуватися зі своїми вимогами. Наприклад, коли в Україні переміг Євромайдан, а на сході країни почалися заворушення, в РФ

набула нового політичного звучання пам'ять про Велику Вітчизняну війну. Для опису ситуації в Україні російська пропаганда почала використовувати аналогії з тією війною. Нове українське керівництво разом з націоналістично налаштованими політиками називалося «хунтою» або «нацистами», а українські військовослужбовці, що намагалися відновити контроль над державним кордоном та прилеглими до нього східними регіонами, – «карателями» (як німецькі підрозділи, які боролися з партизанами в 1941–1944 рр., спалюючи села та вбиваючи мирних жителів). Що стосується проросійських сил на сході України, то їх називали «ополченцями», викликаючи в пам'яті цивільних добровольців, які в 1941 р. захищали Москву. До кінця 2014 р. стало зрозуміло, що Кремль перестарався з використанням пам'яті про війну в цілях пропаганди. Відсилання до минулого в умовах війни з Україною значно знижувало можливість використання Великої Вітчизняної війни в якості інструменту внутрішньої політики. «Інструменталізація» історії почала руйнувати саму пам'ять про ту війну [9]. Цього не можна було допустити, оскільки російське керівництво потребує пам'яті про Другу світову війну, щоб якимось підтримувати єдність народу. Як зазначає Черстин Крунвалль, за умов суттєвих відмінностей між регіонами Росії, дуже важко знайти об'єднувальний чинник. Пов'язані з війною почуття гордості і печалі наразі найкраще відповідають цій меті [13]. Враховуючи це, Кремль почав змінювати мову своєї пропаганди і звернувся до більш ранніх історичних подій, щоб знайти нові рамки для своєї політики. На початку 2016 р. міністр закордонних справ РФ С. Лавров надрукував статтю «Историческая перспектива внешней политики России», в якій спробував пояснити радикальні зміни у зовнішньополітичній поведінці країни. В ній замість аналізу викликів та можливостей початку ХХІ ст. міністр зосередився на тисячолітній історії Росії та її особливій ролі в європейській і світовій історії [10].

Теоретичні підстави застосування *memory studies* до аналізу зовнішньої політики найбільш докладно представлені в роботі Томаса Бергера «*War, Guilt and World Politics After World War II*» [6]. В ній дослідник вказує на складність верифікації ступеня впливу пам'яті на політику, точного визначення зв'язку пам'яті та актуальної політичної поведінки, встановлення того, як зміни в політичній культурі переходять в реальні політичні зміни. Тому він пропонує насамперед прослідкувати походження певного набору колективних спогадів, вивчити форми їх інституалізації, виявити зв'язок між історичними аргументами певного типу та ключовими принципами зовнішньої політики. В подальшому також потрібно прослідкувати еволюцію реальної політичної поведінки та заснованих на пам'яті уявлень, тобто виявити, як пам'ять завдає «культурні параметри» для політики і яким чином політики «вивчають» уроки історії.

Встановлення зв'язку між колективною пам'яттю та зовнішньою політикою держави передбачає дослідження сполучної ланки – історичної пам'яті. Важливою з огляду на це є робота І. Ноймана «Пам'ять Європи про Росію після закінчення холодної війни: *сui bono?*», в якій показано політичне значення концепту «Центральна Європа», сформульованого постсоціалістичними країнами на основі пам'яті про «російську загрозу», і його використання для обґрунтування прискореної інтеграції в НАТО та ЄС [8]. Цілеспрямована робота над інтерпретацією колективного минулого, коли багато історичних фактів переосмислюються, реінтерпретуються або «забуваються» (історична пам'ять), є однією з форм політики ідентичності. Досвід країн Центральної та Східної Європи засвідчує, що інструменталізація минулого в інтересах зовнішньої політики може бути успішною. Особливо це стосується відносин зазначених країн з Заходом. Тут відіграла роль і пам'ять про «зраду» з боку Заходу у передвоєнний, воєнний та післявоєнний періоди, і пам'ять про постійну загрозу з боку Росії. Використання колективної пам'яті дозволило домогтися відчутних політичних результатів – членства в НАТО та ЄС. Не можна не визнати і серйозних успіхів в процесі створення європейської ідентичності. В 2015 р., згідно опитування Євробарометру, 67 % мешканців країн ЄС «відчували себе громадянами ЄС». Окрім того, що цей високий показник був спричинений успіхами в економічній, політичній, соціальній сферах інтеграції, він також став і результатом цілеспрямованої політики європейської ідентичності. На прямий зв'язок між історичною пам'яттю та сучасною зовнішньою політикою вказує Тон Ниджуїс (Ton Nijhuis). На матеріалах німецької зовнішньої політики він доводить, що не лише історична пам'ять є вагомим чинником формування зовнішньої політики, але і дебати навколо зовнішньополітичних проблем безпосередньо впливають на боротьбу за «інтерпретацію національного минулого» та національної ідентичності [2].

Таким чином, фокусування уваги на концепті «колективна пам'ять» може теоретично та емпірично посилити існуючі аналітичні підходи в дослідженні зовнішньої політики, додавши розуміння основ державної ідентичності та мотивації осіб, які ухвалюють політичні рішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Klein K. L. On the emergence of Memory in historical discourse. *Representations*. 2000. Vol. 60. P. 127–150. URL: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/00KleinMemoryHistDiscourseRep.pdf>
2. Nijhuis T. Historical Memory and the Plea for a National Interests Based German Foreign Policy. *Czech Sociological Review*. 1998. Vol. 6. No. 2.

- P. 205–217. URL: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/3fcb23cf32413b3c81b227bbe9d24e3762bd0ba6_418_205NIJHU.pdf
3. Sala D. Political myth, mythology and the European Union. *Journal of Common Market Studies*. 2010. No 48. P. 1–19. URL: http://www.academia.edu/20818148/Political_Myth_Mythology_and_the_European_Union_jcms_2039_1..20
 4. Stephen M. Walt. Great Powers Are Defined by Their Great Wars. Even the most rational leaders are influenced by the power of collective memory. URL: <http://foreignpolicy.com/2017/09/21/great-powers-are-defined-by-their-great-wars/>
 5. The Invention of Tradition / Eds. E. Hobsbawm, T. Ranger. N.Y.: Cambridge University Press, 1983. 324 p. URL: http://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Hobsbawm_and_Ranger_eds_The_Invention_of_Tradition.pdf
 6. Berger Th. War, Guilt and World Politics After World War II. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2012. 260 p.
 7. Апрыщенко В. Ю. Память как безопасность. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pamyat-kak-bezopasnost>
 8. Васильев А. Memory studies: единство парадигмы – многообразие объектов. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/2640>
 9. Курилла И. «Возвращение Сталина»: Как понять обострение исторической политики в России? URL: http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/201606_Kurilla
 10. Лавров С. Историческая перспектива внешней политики России. Размышления на новом этапе международного развития //Россия в глобальной политике. 3 марта 2016. URL: http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Istoricheskaya-perspektiva-vneshnei-politiki-Rossii-18017_
 11. Политика памяти в постсоветской России. URL: <https://postnauka.ru/video/41333>
 12. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
 13. Крунвалль Ч. Вторая мировая как объединяющий фактор. URL: <http://inosmi.ru/politic/20160511/236475223.html>

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ МАЙДАНУ ЯК ВІЗІЯ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Гордієнко Михайло

The article deals with the phenomenon of collective memory as an ontological basis for the formation of the national identity of Ukraine in the conditions of its social transit. It is proved that the collective memory of

Ukrainians of the modern age is expedient to measure the passionarity of the Maidan, where the dignity of the people and the subjectivity of a political nation are fought. Maidan formulates a new system of values and sets benchmarks of behavior.

Key words: *Maidan, collective memory, society, national identity, aggression, integration.*

Падіння радянського тоталітаризму започатковує нову віху боротьби за українську державність на засадах плюралістичної демократії, верховенства права, свободи, гуманізму, ринкової економіки. Однак романтичне піднесення та ейфорія на зорі незалежності у подальшому змінюється клановою олігархією, криміналом, хаосом і тотальною кризою. Як засвідчує досвід соціальної еволюції постколоніальних суспільств, на руїнах комуністичної системи легко приживаються диктаторські режими, а не демократичні цінності. Яскравим прикладом сучасної диктатури з неокolonіальними амбіціями є путінський режим. Він освоює соціальний простір шляхом гібридної війни, пріоритетним завданням якої є руйнація колективної пам'яті народу, зомбування його свідомості, фальшування історії тощо. У добу нетократії легко підкорити той народ, який страждає на амнезію пам'яті. Потугами інформаційних технологій здійснюється маніпуляція пам'яті суспільства, навіювання потрібних для влади міфологем і стереотипів з метою програмування бажаної поведінки підданих. Засобом протидії зомбуванню свідомості людей є мобілізація колективної пам'яті суспільства. Доки в народі жива пам'ять про знакові події свого минулого, які визначають ідентифікаційні координати його буття в часі та просторі, доти нація спроможна ефективно протидіяти асимілятивним впливам неоімперських потуг.

Метою цього дослідження є аналіз феномену колективної пам'яті як онтологічної засади формування національної ідентичності України в умовах її соціального транзиту. Ми підтримуємо ті акценти на перебіг знакових подій новітньої України, які розставляє І. Сюдюков. Вони формулюються так: «Без фальшивої риторики можна стверджувати, що шлях, пройдений державою та нашим народом – від романтичних ілюзій 1989–1991 рр., до «диких» псевдоринкових квазіреформ 1990-х, до «олігархізації» нашого економічного, відтак політичного життя за часів кумівської системи, до героїчно-наївного помаранчевого майдану 2004-го, до капітулянтських «універсалів» та «меморандумів» Ющенка, до сім'ї «професора» Януковича, до Майдану Гідності та війни на сході з путінським агресором (ось коли Україна мусила йти крізь вогонь) – усе це разом узятє має бути осмислене, проаналізоване, записане у пам'яті народу. (Не забуваймо нічого з того, хто що заявляв, а, головне, робив 5, 10, 25 років тому – бо коротка пам'ять є проявом рабської сліпоті!)» [7, 20]. Отже, колективну пам'ять українців новітньої доби доцільно вимірювати

пасіонарністю Майдану. На цьому ми будемо наголошувати й у подальшій аргументації цього дослідження.

Апеляція до пам'яті як соціального феномену характерна не тільки для вітчизняної реальності, вона є трендом глобального масштабу. Французький вчений П. Нора говорить про всесвітнє торжество пам'яті, яка може витиснути слово «історія» і поставити її заняття на службу пам'яті. Зокрема, він зазначає, що «світ затопила хвиля згадування, міцно поєднавши вірність минулому – дійсному чи уявному – з почуттям приналежності, з колективною свідомістю й індивідуальною самосвідомістю, з пам'яттю та ідентичністю... Після падіння Берлінської стіни і зникнення Радянського Союзу, наступив момент «набуття пам'яті» у Східній Європі» [5]. Саме розривом історичної й часової тяглості суспільства, вважає П. Нора, актуалізується феномен пам'яті. Проблема в тому, що минуле перестало бути гарантією майбутнього. Тому колективна пам'ять стала рушійною силою і фактором тяглості соціальних процесів. Звідси випливає тісна кореляція між пам'яттю й соціальною ідентичністю, які стали практично синонімами. Порівняно з історією, яка завжди перебувала під контролем владних структур, вчених або професіоналів, пам'ять наділена новим престижем демократичності і протесту. Ідея колективної пам'яті емансипує й сакралізує соціальну ідентичність, стає чинником легітимації суспільних відносин.

Перебуваючи перманентно в орбіті колоніальної залежності, колективна пам'ять української нації зазнала суттєвих травм і деформацій. Імперська влада завжди прагнула стерти з пам'яті нашого народу його ідентифікаційну матрицю. Утвердивши формально-юридичний суверенітет, Україна й досі виборює свою політичну суб'єктність. Наразі замість зміцнення демократичних інститутів держави маємо ерозію національної ідентичності, анексію та окупацію наших територій московськими загарбниками. Адекватно протистояти ворогові нам бракує не тільки сучасної зброї чи професійної армії, а й критичної маси національно свідомих і патріотично сумлінних громадян, що мислять українофільськими категоріями колективної пам'яті. Звичайно, таку верству людей колишня радянська система, а нині путінський режим цілеспрямовано переслідує й знищує. Тому наразі відчутною проблемою є вакуум антропологічного, соціально-політичного й світоглядного капіталу для реалізації європейської парадигми державотворення, як це зробили прибалтійські країни, поляки, чехи та інші колишні сателіти Москви. Нині на українських теренах відбувається реванш неоімперіалізму під орудою Кремля. Ці обставини змушують нову генерацію наших патріотів жертвовно продовжувати визвольні змагання. Вони апріорі приречені на успіх, адже ворог ніколи не здолає того народу, який об'єднаний архетипами колективної пам'яті своїх предків.

Колоніальні утиски і фізичне нищення українського субстрату не зламали духовної екзистенції народу. Генетика вольності та інстинкти гідності нашого народу виявилися живими і до сьогодні. Коли політичний режим починає діяти супроти волі громади чи зовнішні сили зазіхають на територіальну цілісність держави, українці мобілізують колективні зусилля спротиву. Універсальною локацією протестних рухів став Майдан, де виборюється гідність народу й суб'єктність політичної нації. Докорінні соціальні зміни відбуваються шляхом революцій, які несуть, за словами А. Гальчинського, «завжди оптимістичні сподівання. І вони мають бути обов'язково реалізовані. Тут потрібно попередити нову хвилю розчарувань... Має бути опрацьована амбітна стратегія нового етапу розвитку суспільства, в який ми вступили. Вона повинна відповідати самому духові Майдану, його патетиці. Ще недавно ми виступали за імплементацію чужого досвіду. Нині ситуація змінилася. Майдан став генератором нових, ще достатньою мірою не осмислених, невідомих світові цінностей, які спираються на віковічні надбання українського народу. Нам потрібно зробити все, щоб зберегти відповідну наступність. Переконаний у тому, що ключ до нашого майбутнього лежить у нашому минулому» [1, 19–20]. Треба додати, що Майдан – це ексклюзивна форма самоорганізації спільноти, яка не має аналогів у світі. У його структурах сублімуються органічні прагнення нації ствердити свою політичну суб'єктність та демократичну перспективу.

Перехідний етап еволюції постколоніальної України потребує установлення ідейних та соціокультурних орієнтацій, системи базових цінностей, що сприяють інтеграції суспільств і забезпечують його мобільність. На різних етапах розвитку людської цивілізації консолідуючу місію соціуму виконували такі субстанції, як міфологія, релігія, національна ідея. Під впливом глобалізації відбувається прискорена деградація автентичності індивіда, соціальних страт, націй. Щоб повністю не втратити самотність у стихії глобалізації, сучасна спільнота мусить шукати маркери стабільного буття. Ключовим серед них є колективна пам'ять минулого, яка здатна закріплювати й відтворювати досвід попередніх поколінь, тривалий час зберігати значущу інформацію і вводити її у сферу свідомості та поведінки людей. Колективна пам'ять не просто акумулює та здійснює репродукцію соціальних подій, а робить символічну реконструкцію минулого й теперішнього, забезпечує тяглість і стійкість соціального організму, визначає ідентичність нації та утримує її в системі автентичних координат. Колективна пам'ять впливає на свідомість і поведінку людей, стимулює чи, навпаки, стримує їхню активність.

Ресурсом колективної пам'яті часто зловживає маргінальна влада. Для лобювання своїх рішень політична партія чи окремих чиновників апелює до фактів і подій минулого, намагаючись їх фальсифікувати на свою користь. Історія в пострадянському просторі є об'єктом політичних

маніпуляцій. Особливо цинічно приватизує українську історію путінська Росія. Переписування історії здійснюється не тільки для того, щоб показати фальшиву велич російського народу та його керманічів. Фальсифікація минулого є провідним компонентом гібридної війни. Якщо Кремлю вдасться сублімувати такі фальшиві наративи своєї пропаганди, як «громадянська війна в Україні», «Майдан – це штучний проект Америки», «бандерівці – політичні екстремісти» тощо, в політичну пам'ять і свідомість не тільки свого населення, а й світовій громадськості, тоді військова експансія Путіна проти України набуде легітимного характеру.

Щоб уникнути такої перспективи, важливо зрозуміти першоджерела нинішньої тотальної кризи й деградації українського соціуму. В основі її лежить не бездарна еліта, корумпована влада чи продажні суди. Це вже наслідки системної проблеми, джерела якої детермінуються сегментованим простором колективної пам'яті українців. Субстрат української спільноти існує в умовах такої поляризованої дихотомії: з одного боку – етатистська свідомість радянської доби, з іншого – олігархічно-кланова система сучасності. Єдине, що їх об'єднує – це тотальна система корумпованих відносин. Своє бачення цієї дихотомії аргументує Я. Грицак. Він стверджує, що «політика амбівалентности значною мірою збігалась із панівною в Україні колективною пам'яттю: багато громадян України намагаються поєднати у свідомості два наративи: советський і національний, включаючи при цьому антагонічні події та постаті... Головні герої та антигерої української історичної свідомості чергуються саме в такому порядку: Хмельницький і Пётр I, Брежнев і Грушевський, Чорновіл і Хрущов, у першому випадку (герої) та Горбачов і Сталін, Бандера і Кравчук, Ленін і Петлюра у другому (антигерої)» [2, 269]. В цьому середовищі створюються умови для конфронтації і хаосу, а не для співробітництва і солідарності. Цю трагічну колізію поки не подолано, а значить позиції українського державотворення є дуже вразливими. Якісна альтернатива постколоніальній деградації формується Майданом, який репрезентує парадигму цілісності української нації.

Наразі еволюція української державності проходить точку своєї біфуркації, коли потрібно не тільки терміново проводити радикальні реформи й вживати антикорупційні заходи, а й відновлювати територіальну цілісність держави. Необхідна консолідація зусиль в усіх напрямках і мобілізація екзистенційного потенціалу народу. Через Майдан українці долають поріг страху й набувають досвіду жертвовної боротьби з олігархічною владою та неоімперською агресією Росії. «Відповіддю на революційне насильство Майдану стала путінська контрреволюція, путч російської влади на міжнародному рівні. Воєнна інтервенція в Україну, підтримка сепаратистського тероризму, витворення у Європі нового фашистського інтернаціоналу – кремлівська політика спрямована

насамперед на знищення Майдану як політичного явища, на ліквідацію всіх його можливих наслідків... Нереалізований революційний шанс соціальних змін перетворюється у свою ідеологічну протилежність – це основний політичний урок, який ми маємо пам'ятати після перемоги Майдану» [8, 8]. Щоб уникнути нових соціальних збурень у формі антимайдану чи іншого неконтрольованого бунту мас, влада має адекватно реагувати як на соціальні запити громадян, так і давати адекватні відповіді путінському варварству.

А ще не треба забувати про ключову візію Майдану – рух до Європи з українським обличчям. Колективна субстанція – Майдан – формулює нову систему цінностей не тільки для національної ідентифікації українського суспільства, а задає еталони поведінки, зразки жертвних вчинків для європейської спільноти у відстоюванні демократичних цінностей. Тут колективна пам'ять набуває асиметричної взаємодії. Мова йде про те, що Україна зараз тримає рубежі миру і спокою для людської цивілізації. Але нинішні політичні реалії засвідчують, що не тільки в імперській Росії, а й в таких демократичних країнах, як Англія та США не все гаразд з політичною пам'яттю. Згідно з Будапештським меморандумом ці держави взяли на себе зобов'язання бути гарантами нашого суверенітету й територіальної цілісності. Одна з країн – Росія – не просто проігнорувала ці зобов'язання, а брутально порушила міжнародне право й цивілізовану етику комунікації, розв'язавши гібридну війну проти України. Путінська пропаганда здійснює цілеспрямоване дроблення національної пам'яті українців. Інші держави також недооцінюють масштабів загрози для себе путінської деспотії й замість рішучої ізоляції кремлівського левіафана протидіють цьому варварству в центрі Європи надто ліберально й стримано.

Така інертна політика цивілізованого світу, який не спромігся навіть створити антипутінської коаліції, є викликом для молоді української держави. Вона вистає у цьому протистоянні лише за умови мобілізації пасіонарних ресурсів нації, соборної волі, громадянського сумління й архетипів пам'яті всього суспільства. Колективна пам'ять минулого – найважливіший елемент буття наряду, який дозволяє підтримати тяглість його національної еволюції, спадкоємність соціального досвіду. Особливо цей досвід актуальний для перехідних, незрілих державних інституцій. Якщо його бракує, то різко знижується соціальний імунітет суспільства, яке стає вразливим до зовнішніх впливів. Ми аргументуємо ідею про те, що підґрунтя української візії має базуватися на відродженні й популяризації власної духовно-культурної спадщини, автентичних традицій, релігії та колективної пам'яті. В ідейно-політичному вимірі це інтегрується консервативною парадигмою. Класик української політичної думки В. Липинський у цьому контексті зауважує: «Шлях до реальної, а не тільки літературної, – шлях до повної, а не однобокої – Української Нації

веде через відродження консерватизму... Слабкість консерватизму лежить в основі слабкості пам'яті серед місцевого громадянства: політичної та культурної безтрадиційності людей, що живуть в Україні, і неусвідомлення місцевим українським громадянством свого власного історичного досвіду» [4, 444]. Виходячи з логіки Липинського, консервативна політика створює онтологічні засади успішного поступу національної держави, бо спирається на архетипи пам'яті, традиції, культуру, релігію народу.

Загострену увагу українського суспільства до минулого – культури, історії, традицій – можна трактувати як зворотну реакцію людей на заборону автентичних цінностей деспотичним режимом. Тому процес утвердження політичної нації тісно корелюється з концептом політичної пам'яті. Саме апеляція до власної історичної спадщини з метою об'єктивної реконструкції минулого і співставлення його із сучасним створює надійне підґрунтя державотворчим процесам. Лише перевірка часом та практикою суспільних відносин робить об'єктивну верифікацію того чи іншого соціального явища чи процесу. Спокуси корумпованої влади ігнорувати об'єктивні реалії життя й практикувати авторитарні моделі управління чи зловживати популістською риторикою вгамовуються майданними акціями громадянського суспільства. Політична історія новітньої України пишеться жертвними вчинками наших патріотів. У політичній пам'яті теперішніх і наступних поколінь українців назавжди закарбувалося те, що «Майдан – явно демонстрована публічна єдність всієї України. Географія загиблих на Майдані в лютому 2014 року – це географія всієї країни, це географія мортирологічної єдності країни. У цьому сенсі політичній кров'ю Майдан отримує особливий статус для країни. Ось чому для української кримінально-корпоративної влади виявилось так важливо знищити Майдан – інакше їй було неможливо зберегти бажану нерівновагу, в якій вона домінувала» [3, 103]. А українській громаді, щоб мати консолідовану перспективу, потрібно зберігати пам'ять про жертвність Майдану і шанувати тих осіб, які віддали життя за свободу своєї країни.

Динаміка сьогодення вимагає формувати консенсусну модель національної ідеї, навколо якої зможе об'єднатися широкий спектр пасіонарного субстрату. У постмайданній Україні його репрезентують насамперед когорта тих громадян, сумління і воля яких гартується на революційних майданах та у війні з Московією. В умовах гібридної війни люди перевіряються на міцність і спроможність виборювати політичну суб'єктність нації. Її концептуальні парадигми буття окреслює професор Лондонської школи економіки Е. Сміт. Він вважає, що «націю можна визначити як сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх

членів» [6, 23]. Досягти збалансованої присутності усіх вищезгаданих компонентів націєтворення в середовищі гібридного впливу є вкрай складним завданням. Насамперед цьому перешкоджає імперська пропаганда антиукраїнських фейків, які спрямовані на дифузю колективної пам'яті українства й дискредитацію ключових маркерів національної ідентичності. Соціальний простір, в якому панує розбрат і ворожнеча, значно легше підкорити і нав'язати систему імперських цінностей.

Узагальнити вищесказане хочеться такими рефлексіями. У тривалій долі українського буття були злети і падіння, перемоги і поразки, відчай і надії. Наша нація завжди актуалізує трагічні сторінки історії, яку, справді, за висловом В. Винниченка, не можна читати без брому. Цей песимізм виснажує націю, нівелює мотиваційні чинники її екзистенції. Проголосивши державність на початку 90-х років минулого століття, нині українці піднялися до рівня формування політичної нації. Складний і тривалий процес конвертації етнічної маси у зрілу політичну суб'єктність нації базується на засадах спільної історії, традиції, культури, релігії і колективної пам'яті. Сьогодні настав час змінити акценти національних пріоритетів. Із трагедій потрібно робити конструктивні висновки, щоб не повторювати їх у перспективі. А на озброєння треба брати досягнення і успіхи, як стимули для соціальної динаміки. Серед таких успіхів і знакових подій є ексклюзивна самоорганізація Майдану, героїчні сторінки вітчизняної війни проти путінської деспотії, діяльність волонтерів, медиків, правозахисників тощо. Колективна пам'ять Майдану заповнює екзистенційний вакуум свідомості постгеноцидного суспільства новими сенсами й мотиваційними рефлексіями. Вони мають стати наріжним каменем національної пам'яті й підґрунтям для формування новітньої ідентичності України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. Київ: Либідь, 2005. 368 с.
2. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. 350 с.
3. Дацюк С. Передумови та суть Майдану 2013–2014. *МАЙДАН. (Р)ЕВОЛЮЦІЯ ДУХУ: Мистецько-культурологічний проект* / автор і куратор проекту Антін Мухарський. Київ: НАШ ФОРМАТ, 2014. С. 98–106.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Київ; Філадельфія, 1995. 470 с.
5. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре*. 2005. № 2–3 (40–41). С. 37–51.
6. Сміт Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. 224 с.

7. Сюдюков І. Україна йде крізь вогонь: робота над помилками. *День*. 2016. № 190–191. 21–22 жовтня. С. 20.
8. Черепанин В. Майдан: повернення Європи. *Політична критика*. № 5. Київ: Центр візуальної культури, 2016. С. 6–10.

Вплив історичної пам'яті на культурну та національну ідентичність

ІСТОРИЧНА ТРАВМА: СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ ЧИ НОВИЙ МЕТАНАРАТИВ?

Усатенко Ігор

The objective of this article is to make a comprehensive analysis of the historical trauma's discourse in the context of transformation of historical memory. The article also reviews Ukrainian and foreign historiography and defines the main elements, which act in the social process of trauma's construction.

Key words: *historical trauma, collective identity, carrier group, narrative memory.*

Поява на початку 80-х років ХХ ст. новаторських монографій Е. Геллнера [7], Б. Андерсона [3] та Е. Гобсбаума [5], які заклали основні теоретичні підвалини під конструктивістське трактування феномену націєтворення, не лише дала поштовх для поживлення наукових студій у цьому напрямі, але й змусила по-новому поглянути на класичні та модерні соціально-гуманітарні дискурси. Однією з таких парадигм, яку також не оминула подібна доля, була концепція колективної (історичної) травми.

Хоча, на думку багатьох дослідників, теоретико-методологічні корені цієї парадигми сягають другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та опираються на роботи А. Ойленбурга, Й. Бресера, З. Фрейда, П. Жане, Ж.-М. Шарко [16], сам концепт колективної травми (інакше «історичної травми») є достатньо недавнім. Вперше, у значенні близькому до сучасного, це поняття було вжито у відомій книзі американського соціолога К. Еріксона «Everything in Its Path («Все на своєму шляху», 1976). Книга була присвячена маловідомій на той час темі катастрофічної повені в Буффалло-Крік у Західній Вірджинії у 1972 р. Саме у ній учений писав про те, що під колективною травмою він розуміє: «удар по

основним тканинам соціального життя, що послаблює почуття спільності та завдає шкоди зв'язкам, які еднають людей. Колективна травма просувається повільно і навіть підступно до свідомості тих, хто від неї страждає, тому їй і не притаманна риса раптовості, яка зазвичай асоціюється з травмою» [22, 153].

За час, що тривав від останньої чверті ХХ ст., парадигма колективної (себто історичної) травми остаточно позбулася свого первісного метафоричного контексту, остаточно зумівши утвердившись на початку ХХІ ст. в якості повноцінного наукового дискурсу та структурованої академічної дисципліни. Найбільш суттєвими доробками до цього дискурсу у сучасній зарубіжній історіографії були монографії П. Рікера [13], П. Штомпки [17], А. Ніла [26], К. Карут [20, 21], Д. ЛаКапри [24, 25], Д. Белла [19], А. Міка [26], Д. Александера [1, 18], Р. Аермана [2, 23], А. Ассман [4] та ряду інших.

В інтелектуальному просторі нашої країни основні наукові підходи до розуміння феномену колективної травми, а також ключові теоретичні аспекти, пов'язані з ним, були висвітлені у роботах В. Огієнка [10, 11], П. Горностая [6], М. Семиліта [14], О. Суший [15], О. Кісь [8], О. Папаш [12]. Характерною особливістю української історіографії, дотичної до проблемного поля концепту травми, є те, що вітчизняні науковці нині загалом радше залучають його інструментарій до осмислення та інтерпретації партикулярних трагічних подій минулого та сьогодення, аніж привносять якісь нові думки до його теоретичного підґрунтя.

Однак, попри значну увагу з боку пошуковців до проблем колективної свідомості та процесів трансформації ідентичностей на фоні «всесвітнього тріумфу пам'яті», теоретичні аспекти дослідження історичної травми в Україні залишаються доволі невивченими. Зокрема, актуальною залишається проблема встановлення дієвих факторів, які зумовлюють перетворення суто індивідуального больового досвіду на модус артикуляції його як колективного відчуття, як історичної травми.

Інакше кажучи, відкритими залишаються запитання: чого потребує той чи інший сукупний травматичний досвід, для того аби стати історичною травмою? Або ж: чи є її витворення процесом природнім, чи ж її можна сконструювати вживанням конкретних заходів?

На ці та цілу низку інших питань західні вчені пропонують власні, часом досить неординарні відповіді. Приміром, відомий американський соціолог Д. Александер перелічує ймовірні дисфункції держави (на кшталт обвалу економіки, повного краху шкільництва чи серйозної кризи делегітимізації влади), які, за його переконанням, можуть призводити до її тотального колапсу та абсолютно реальних катастрофічних наслідків в житті громадян, однак, водночас, чомусь не можуть призвести до історичного травмування більшості членів спільноти [18, 93]. Причину цього, професор Єльського університету вбачає у тому, що сама природа

колективної травми тісно пов'язана з почуттям дискомфорту, який загрожує груповому відчуттю ідентичності, баченню її носіями спільного майбутнього та суголосній репрезентації ними власного минулого. Саме тому, за словами вченого, для того, аби витворити із соціальної кризи історичну травму її потрібно спершу артикулювати як соціально-культурну кризу; кризу, що загрожує усім носіям вибраної ідентичності [18, 93].

Подальший процес соціального означення травми, згідно з твердженням Д. Александера, має містити такі етапи:

1) «Заявлення» (з англ. Claim-Making).

Заявлення – це озвучення окремими агентами-репрезентантами суспільної групи стану нової соціальної реальності для усієї спільноти. Така нова реальність має бути тісно пов'язана з чіткою вказівкою на причини, що зумовили травматичні події минулого. Зазвичай, цей етап знаходить відображення у звертанні до образу якоїсь фундаментальної образи, страшної жертви, або ж жахливої профанації сакральних цінностей. Майже завжди це наратив про несамовито руйнівний соціальний процес, який крім обов'язку матеріального відновлення, вимагає також емоційного, інституційного та символічного відшкодування [18, 93].

2) Поява групи носіїв або групи-носія (з англ. Carrier groups)

«Група-носій» (термін, який Д. Александер запозичив у соціології релігії М. Вебера) – це суспільна група, члени якої володіють аналогічною ідентичністю, близько сприймають заявлену агентами-репрезентантами культурну травму та вдаються до створення її нових значень у публічній сфері.

Носії можуть бути як представниками еліт, так і маргіналами. Залежно від обставин ними можуть ставати духовні особи, а можуть і цілком світські авторитети. Середовище носіїв може складати обмежена певним віковим цензом соціальна група, яка протиставляє свою репрезентацію минулого та інтереси, спрямовані в майбутнє, проєкціям старшого чи молодшого покоління. Група-носій може бути затиснутою в національних (державних) рамках, або ж виходити поза них; мати інституційний характер та жорстку ієрархію, або ж бути достатньо фрагментованою. Спільним явищем, яке спіткає кожен процес оформлення групи-носія, на думку Д. Александера, є те, що до розбудови історичної травми долучаються не лише індивіди, які керуються ідеалістичними намірами, а й ті, хто сповідує власні цілком конкретні матеріальні інтереси, які можуть впливати з їхнього соціального статусу [18, 94].

3) Вбудовування наративу травми в конкретну історичну ситуацію та інституційне середовище шляхом мовної інкультурації якомога ширшої аудиторії (англ. Audience and Situation).

Соціальний процес травми, за переконанням вченого, є явищем подібним до теорії мовних актів. У ньому, як і в цій теорії, переконливий

спікер (в даному випадку група носіїв) послідовно просувається у процесі «рекрутування» громадськості в напрямі від малих, відносно гомогенних соціальних груп до великих, відносно гетерогенних кіл [18, 94].

4) Витворення моделі травми як нового пануючого нарративу (англ. *New Master Narrative*).

За словами Д. Александера, в ході успішного процесу колективної репрезентації мають бути віднайдені переконливі відповіді на питання, що стосуються природи булю пережитого індивідами (або їхніми предками) та природи самої жертви. Також мають бути запропоновані зрозумілі пояснення зв'язку жертв травми (іноді досить нечисленних) з більш широкою аудиторією. Останньою, але обов'язковою умовою для створення переконливого нарративу пам'яті має бути, за словами американського дослідника, «розподіл відповідальності», під яким вчений розуміє вибіркового підхід до соціальної стигматизації [18, 94–96].

За Д. Александером, у випадку, якщо цілком сукупний реальний травматичний досвід не пройде через подібний процес інституціоналізації, то, вочевидь, він навряд чи зможе з часом перетворитися на нарратив колективної травми. Як приклад такої ситуації вчений наводив факт сприйняття китайцями Нанкінської різанини 1937 р., яка до кінця 90-их років минулого століття залишалася, за його твердженням, слабо артикульованою історичною травмою [18, 83–84].

Однак не всі вчені налаштовані щодо витворення нарративу колективної травми настільки телеологічно. Про природність та корисність наміру індивідів конструювати власне сприйняття болючих епізодів минулого у формі текстуального нарративу, заради екстерналізації суб'єктивного травматичного досвіду, давно писала велика кількість вчених-прихильників школи психоаналізу. Зокрема, американська дослідниця-психоаналітик К. Карут вважала, що за фізичною шкодою, завданою реальною травматичною подією, неодмінно має виникнути ситуація важкого морального (ментального) пригнічення, що базується на почутті тривоги індивіда [21, 18]. Інший сучасний американський неофрейдист Д. Прагер у своїй книзі «Презентуючи минуле», загалом опираючись на класичне твердження французького психолога П. Жане про те, що вибудова нарації пам'яті індивідом націлена на позбавлення ним травматичного досвіду, доводив, що терапевтична дія такого методу затьмарюється тим, що пацієнт може вдаватися до механічного переозначення схеми минулого з метою подальшої інтеграції її до власної свідомості [28, 134–135].

З іншого боку, переважна більшість теоретиків феномену історичної травми констатували також наявність диспропорції між власне досвідом травми та способами її вербалізації. Приміром, відома німецька дослідниця А. Ассман у своїй хрестоматійній монографії «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» зазначала, що причиною такої невідповідності є те, що слова не можуть передавати відчуття

травми, «оскільки всіх їх можна почути, до них не входить нічого непорівнянного, специфічного, неповторного і, звичайно, анітрохи від неповторності довготривалого переляку» [4, 275].

Для того, аби зобразити сутність розриву між інтерсуб'єктивністю слів і суб'єктивністю досвіду, А. Ассман у своїй книзі переповідала трагічну історію життя Рут Клюгер, яка переживши нацистські концтабори та втративши близьких, все таки знайшла в собі сили написати свої спомини. Описавши ситуацію приниження власної матері – сцену насилля, що принесла дівчині найбільші душевні страждання, сама Рут згодом визнавала, що її формалізований опис аж ніяк не зумів передати усієї гіркоти її почуттів. Причина цього, на думку німецької вченої, полягає в амбівалентності повсякденного вжитку слів: «з одного боку, існує магічне, естетичне й терапевтичне слово, дієве й життєво важливе, оскільки воно відвертає страх, а з другого мляве, узагальнене й тривіалізоване, яке є порожньою лузгою страху» [4, 276–277].

Окрім нерівномірного співвідношення між власне травмою та її вербальною оболонкою у науковому обігу побутують різні погляди на способи донесення власного травматичного досвіду широким масам. Найбільш відомою, а водночас й усталеною версією шляхів репрезентації травми, є концепція Д. ЛаКапри. Згідно з нею, перший шлях – відігрування (з англ. «acting-out») є ситуацією, за якої в публічному просторі розробляються численні нові, або ж вкотре переказуються старі сюжети, пов'язані з описом та переживанням травматичного досвіду минувшини. За переконанням Д. ЛаКапри, під дією різних чинників він може бути видозмінений змістовно. Крім того, такий спосіб історичної рефлексії загалом важко назвати таким, який веде до консенсусу [24, 148–149].

Другий шлях – «пропрацювання» (з англ. «working through») полягає уже не тільки та не стільки у створенні виру нових та старих образів, скільки у переосмисленні та кристалізації ключових точок колективної пам'яті. Зазвичай такий ефект досягається через представлення та врахування багатьох аспектів різних за звучанням версій історичного минулого, а також через фіксацію головних етапів дискусій навколо нього у форматі музейної експозиції [24, 22–24].

Відмінності щодо оцінок природи колективної травми, а також задекларованих шляхів її відображення, залишають широке поле для можливих способів типологізації цього явища. Приміром, їх можна розділяти за рецептивною ознакою. Так, професор соціології Єльського університету – Р. Аерман у своїй фундаментальній праці «Культурна травма: рабство та формування афро-американської ідентичності» (2002) допускав можливість ретроспективного колективного травмування [23]. Воно, за переконанням вченого, виникає за умови, коли більшість носіїв історичної травми хоч і не відчуває на собі результатів конкретної трагедії, однак опосередковано успадковує поведінкові матриці, які були

вироблені внаслідок неї. Ілюстрацією до такого типу травмування, навколо якої й була зіткана тонка інтелектуальна фабула найвідомішої праці науковця, є картина становлення ідентичності афро-американського населення Сполучених Штатів під дією рабства (в значенні його як примусової неволі та повного підпорядкування волі інших). Така точка зору Р. Аермана дозволяє нам припускати існування як ретроспективного, так і перспективного типів історичної травматизації. Вони, на нашу думку, не доконче мають підважувати один одного, особливо у випадку, якщо йдеться про подію достатньо віддалену у часі, а справа вибудови її наративу прямо чи побічно стосується різних статусних та вікових груп [23].

До речі, в іншій своїй праці «Культурна травма і колективна пам'ять» американський вчений підтримував позицію свого колеги – Д. Александера і також підкреслював, що безпосереднє переживання болючого психо-емоційного досвіду не є обов'язковою умовою для того, аби включити ту чи іншу подію до колективного дискурсу травми. Колективна травма, що здатна виринати у пам'яті раз по раз через якийсь час, тісно пов'язана зі способами репрезентації, які були обрані в тому чи іншому випадку. Саме вони, на думку вченого, стирають межі поміж окремими людьми та ліквідовують розрив між подією та спогадом про нього, створюючи, таким чином, соціальну основу для виникнення культурної травми [2, 5–7].

За хронологічно-претензійним критерієм історичні травми доцільно поділяти на загальноісторичні (або ж примордіалістські) та приватні. Примордіалістські наративи зазвичай є пропагандистськими за своєю суттю. Вони виникають у ході пошуків національної ідентичності або її активної трансформації. Найчастіше їхньою безпосередньою функцією стає пошук об'єкта колективного ресентименту, тобто підбір та призначення винних у своїх державницьких, національних чи класових бідах та прорахунках. Класичним зразком витворення примордіальної історичної травми, за словами Д. Александера, є безглузде твердження Адольфа Гітлера про те, що причиною нищівної поразки Німеччини у Першій світовій війні була міжнародна єврейська змова. Хоча й приватні травми також тісно пов'язані з процесом віктимізації, однак вони, на думку вченого-соціолога, не наголошують на споконвічності протистоянь.

Допустимі також інші версії типологізації історичних травм, зокрема, за критерієм їхнього походження, особливостей групи носіїв чи інституційного поля, де вони задіяні. Проте, спільною рисою для усіх колективних травм є те, що усі вони проходять визначений шлях для того, аби стати «пануючим наративом». Наразі у студіях травми не виникає серйозних сумнівів щодо того, що між травматичною подією-першопричиною та травмою як доконаним фактом соціального життя існує вагома різниця. Для того, аби перетворитися на груповий наратив,

сукупний досвід має спершу бути артикульованим у якості соціально-культурного явища. Але й на цьому його шлях не закінчується. Опонуючи твердженню Ж. Ф. Ліотара про «недовіру до метанаративів», яка стала наріжним каменем філософії постмодерну, ще один дуже відомий дослідник феномену колективної пам'яті – П. Коннертон, писав, що «ідеться скоріше про продовження їхнього підсвідомого впливу на нас як способів поведінки та осмислення нашої теперішньої ситуації. Інакше кажучи, про їхню «живучість» у формі безсвідомих колективних спогадів» [9, 17]. Ситуація з історичною травмою є подібною. Демонтуючи модерний метанаратив широких за рівнем своїх узагальнень парадигм, відбувається витворення нового європейського наративу, де домінують нові «гравці» – відмінність, фрагментарність та пам'ять.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александер Джеффри Социология: Энциклопедия. Минск: Книжный дом, 2003. 1312 с.
2. Айерман Р. Культурная травма и коллективная идентичность. Социологический журнал. № 3. Москва, 2012. С. 5–40.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 271 с.
4. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. 440 с.
5. Гобсбаум Е., Рейнджер Т. Винайдення традиції. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
6. Горностаєв П. П. Колективна травма та групова ідентичність. Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ, 2012. С. 89–95.
7. Гелнер Ернест. Нації та націоналізм. Київ: Таксон, 2003. 300 с.
8. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 171–191.
9. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
10. Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 6. С. 145–156.
11. Огієнко В. І. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. Національна та історична пам'ять. 2011. Вип. 1. С. 148–160.
12. Папаш О. Колективна травма в ігровому кіно: випадок одиничної репрезентації («Голод-33»). Наукові записки НаУКМА. Теорія та

- історія культури. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2011. Т. 114. С. 73–78.
13. Рикер П. Память, история, забвение. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
 14. Семиліт М. В. Концепція життєвого шляху у контексті теорії колективної травми URL: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5057.0>
 15. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 6 (74). С. 18–32.
 16. Федуніна Н. Ю., Бурмистрова Е. В. Психическая травма. К истории вопроса. URL: <http://psyjournal.ru/articles/psihicheskaya-travma-k-istorii-voprosa>
 17. Штомпка П. Социальное изменение как травма. Социологические исследования. 2001. № 1. С. 6–16.
 18. Alexander J. The Meaning of Social Life. A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 2003. 296 p.
 19. Bell D. Memory Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship Between Past and Present. Palgrave Macmillan, 2006. 296 p.
 20. Caruth C. Trauma: Exploration in memory. Baltimore: John Hopkins UP, 1995. 288 p.
 21. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. Baltimore: John Hopkins UP, 1996. 168 p.
 22. Erikson K. Everything in Its Path. New York: Simon and Schuster, 1994. 288 p.
 23. Eyerman R. Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 302 p.
 24. LaCapra D. Writing History, Writing Trauma, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. 248 p.
 25. LaCapra D. History and Memory. After Auschwitz. Ithaca, 1998. 232 p.
 26. Meek A. Trauma and Media. Theories, Histories and Images. London: Routledge, 2009. 232 p.
 27. Neal A. G. National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century. Armonk, N.Y. M.E. Sharpe, 1998. 224 p.
 28. Prager J. Presenting the Past: Psychoanalysis and the Sociology of Misremembering. Harvard: Harvard University Press, 1998. 272 p.

ІСТОРИЧНЕ КІНО В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ЧАСІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Гонтарська Ольга

The paper focuses on historical films and especially feature films as historical sources important in memory studies. Methodological challenges and notions as prosthetic memory are also mentioned here. The main aim is to raise interest and attention for the cinematic representation of the past in historical research. This study is an attempt to overview the role of government and mass culture in memory shaping. The above mentioned is used as a background and make a broader context for presenting the case of Ukrainian cinema of Post-Soviet period.

Key words: *memory politics, prosthetic memory, cinematography, mass-culture, historical films, Post-Soviet transformation*

У 1920 р. Йоган Гейзинга висловився проти створення архіву документальних фільмів, оскільки для нього це були лише матеріали, які говорять про очевидні речі [1, 155]. У 1970-х рр. французький історик Марк Ферро, який займається фільмом як історичним джерелом, скаржився, що фільми недооцінюють як джерела [2, 29]. Незважаючи на те, що через 30 років він сам ствердив, що ситуація змінилася [2, 9], ця оптимістична оцінка, здається, перебільшена, беручи до уваги кількість робіт, присвячених методології досліджень кіно при вивченні історії та публікацій, які включають фільми, в тому числі ігрові, як джерела. Література, що з'являється у країнах Центральної та Східної Європи із цієї теми, майже непомітна.

Представлене тут питання – це лише початок обговорення особливості фільму як історичного джерела в контексті досліджень історії України в перехідному періоді з особливим акцентом на перший її етап – період 1991–2004 рр. Усі спостереження, подані тут, результат досліджень і методологічних пошуків у рамках підготовки докторської дисертації в Інституті історії Польської академії наук. Проект охоплює тему зображення історії в українському кіно часів незалежності і місця кіно в загальній дискусії про минуле. Спочатку вивчення українського кіно, зокрема історичних фільмів, планувалося обмежити 1991–2004 рр., оскільки для вивчення його в якості історичного джерела потрібна відстань часу. Однак, сутність нашого дослідження полягає у вивченні природи досліджень про пам'ять, на основі чого маємо намір захистити проект. На меті стояло зосередження на використанні методів дослідження, особливих для праці історика, але вже у процесі дослідження виявилось, що це завдання більш складне. Все тому, що методологічний інструментарій дослідження пов'язаний з фільмом і

кінематографією, а також і з періодом трансформації пострадянських країн необхідно практично створити з нуля.

Гайден Вайт, посилаючись на фільм як історичне джерело і пишучи про історіофотію, бачить необхідність зовсім іншого підходу до аналізу [3, 118]. Дослідники схильні спиратися на досвід таких наук, як культурна антропологія або навіть семіотика [4, 255]. Цим шляхом, здається, йдуть історики, які намагаються використати фільми як історичне джерело. Саме тому фільми часто стають предметом аналізу, відірваним від контексту, а не джерелом – це, на жаль, пастки міждисциплінарного підходу.

Вибір фільму як джерела для вивчення минулого змушує дуже ретельно обдумати і точно визначити предмет дослідження. У випадку історичних фільмів, створених у певний період, ми практично розглядаємо зображення минулого, новий наворот, лише розповідь. Для цього потрібна деконструкція, щоб зрозуміти зміст, який це несе, інакше дослідник може легко піддатися розповіді. На думку Лариси Брюховецької, видатного українського кінознавця, «масовий глядач чекає власних історичних уявлень або відкриття нової перспективи бачення давних подій. Професійний історик, що має авторитет у суспільстві або наділений формальним мандатом, оцінює історичний фільм під кутом зору його правильності. Правда має принципово свідчити про суспільну вартість фільму» [5, 32]. Ця думка не є лише одним прикладом. Таке ставлення з'являється доволі часто у текстах про роль істориків у дослідженнях кіно [6, 42]. Беручи до уваги та використовуючи нові джерела, підхід і схеми залишаються без змін. Треба постійно нагадувати собі, що питання історичної правди щодо відображень, нарративів та всього з ним пов'язаного і пам'яті – це просто помилка.

Щодо ролі істориків під час виробництва фільмів, то їм часто доводиться змиритися з рішенням продюсерів, огляди кінострічок – це вже простір журналістики. Справжня праця і завдання – це дослідження нарративів і спроби їхньої контекстуалізації. Переконавання про нашу, як глядачів, дослідників і навіть істориків, повну здатність деконструювати розповідь фільму дуже ілюзорні. Джон О'Коннор визначив сфери, в яких фільми можуть розглядатися як джерело: для вивчення історичних фактів – якщо йдеться про документальне кіно, для вивчення соціальної історії та історії культури, історії фільму та кіномистецтва, але в кінці найважливіший простір – для досліджень історичного нарративу, історичної розповіді, таким чином фільм і стає джерелом для дослідження пам'яті [7, 94].

Що стосується минулого, найпоширеніший феномен – це ідентифікувати історію з її представленням у кіно. Це явище, «prosthetic memory», описала, зокрема, Алісон Ландсберг [8, 2]. Цей тип пам'яті, однак, не збігається з колективною пам'яттю. Вона є «оброблена» через вплив

індивідуального досвіду, походження, соціальної сфери, освіти аудиторії, глядача. У найпростіших словах – історичне зображення фільму може, залежно від помічених факторів, спровокувати зовсім інший погляд на події з минулого. Питання, яке практично не з'являється у наукових текстах, але до якого я ще буду повертати ситуацію, коли кінематографія позбавлена такої влади, щоб творити не тільки колективну пам'ять, а й викликати *prosthetic memory*.

Весь час відсутня глибша думка: чію пам'ять фільм як джерело відображає, чи має намір відображати, і чи ця розповідь ідентична з історичною пам'яттю суспільства та часів. Є й наступне питання – хто для творців є насправді реальним одержувачем фільму – влада, аудиторія чи середовище експертів, кінознавців та іноземних відвідувачів фестивалів [6, 45]. Це розділ, ця схема, яка відрізняє культуру недемократичних країн, капіталістичного простору, де править ринок, і творів, які виробляються з думкою про широку міжнародну аудиторію глядачів, спрощена, і пострадянський простір на це яскраво вказує. Цю ситуацію ілюструє українське історичне кіно в 1990-х – на початку 2000-х – це і розповідь про період трансформації, і про перетворення історичної пам'яті в Україні. Це період, у якому формувалася свідомість всього покоління молодих українців. Невдача українського історичного кіно пояснюється не лише його непривабливою формою, а й нерозумінням творців ролі масової культури. Цікаво, що якщо для Алісон Ландсберг масова культура виступає важливим інструментом освіти і навчання про цінності, це явище однозначно позитивне [8, 11, 80], Іван Дзюба взагалі цього не брав до уваги, кажучи: «Масова культура – це дуже небезпечне явище, бо це не якась контркультура, а просто безкультур'я. Масова культура живиться ринковими відносинами. Ринкові ж відносини у сфері культури вкрай небезпечні – тим, що в цьому випадку культура починає орієнтуватися на масовий попит – часто примітивний. Іде рівняння не на вищі, а на нижчі запити» [9, 49]. Річ не стільки в тому, щоб сперечатися, хто має рацію, а в тому, щоб подивитися на інший підхід до інструментів, які мають здатність творити ідентичність та впливати на культурну пам'ять. У згаданий час зростала конкурентоспроможність американських, західноєвропейських і, у першу чергу, російських фільмів, також історичних кінострічок, які можемо сміливо зарахувати до масової культури через широкий доступ і кількість глядачів. Проблеми з дистрибуцією українських історичних фільмів протягом перших 20 років існування держави найкраще ілюструють розрив між владою, кіномитцями та суспільством.

На важливі наслідки цієї ситуації у 2012 р. звернув увагу Андрій Портнов: «Цікаво, що українське кіно не пропонує відповіді російським викликам. (...) повноцінного ігрового кіно в Україні дотепер немає. Коли ж фільми так знімають, вони не доходять до широкого глядача (...)» [10, 86].

Тут ми підійшли до теми колоніального спадку радянської культурної політики, яка лише в часи української незалежності породжувала почуття, що спроби і твори, вироблені в Україні, принципово гірші за іноземні – західні чи російські. Польська дослідниця Агнешка Матусяк у своїй статті про українське кіно звертає увагу на «необхідність подолання стереотипу «меншини» та врегулювання тоталітарної стигми колоніальної спадщини (...) і, як наслідок, компенсацію історичних втрат через запровадження плюралістичного культурного дискурсу, заперечення монолітної картини загальної радянської культури та стимулювання процесів ідентифікації» [11, 142]. Принаймні, за період до Майдану не вдалося перекласти цього на справжню силу у формуванні історичної пам'яті одержувачів. Важливе виявилось не тільки «що», але і «яка» була форма розповіді. І тут ключем може бути історичний фільм у дуже сучасній формі, як частина масової культури.

Тут торкаємося теми незалежності кіно та інструментів історичної політики; «(...) як тільки правителі усвідомлюють собі функцію, яку може мати кіно, вони намагаються взяти його під контроль та використовувати його для своїх цілей (...) як на Заході, так і на Сході, правителі приймають однакове ставлення. Це їх об'єднує. Незалежно від того, представляють вони Капітал, Ради чи бюрократію, вони прагнуть підпорядкувати собі кіно», – як писав вже згаданий Марк Ферро у 1970-х рр. [2, 18]. Однак, він, як і інші дослідники, вірив у можливість зберігання незалежності кіно та спроможність кінематографії створити «проти-історію», неофіційну історію, яка частково «відмежується від архівів» [2, 11]. Це явище, на його думку, дозволяє виразити пам'ять переможених (індіанці, євреї). Навіть якщо ми припускаємо, що ця пам'ять, цей нарратив починає бути присутнім у кіно, важко погодитися з твердженням, що це пов'язано з незалежністю. Швидше, завжди є пов'язане політичною ситуацією і впливом нових популярних і прийнятих владою чи капіталом трендів.

Необхідно згадати про речі, на перший погляд очевидні та добре відомі. Якщо йдеться про історію та культуру східної та центральної Європи, час трансформації відрізнявся чітко. А те, що відбувалося у країнах центральної Європи, у багатьох випадках важко порівняти, з чим змагалися країни, в яких був радянський досвід. Протести та заклики кінематографістів у 1996 р. в Україні, які можемо побачити у документальному фільмі «Прощавай, кіно» Ізраїля Гольдштейна, зображує реальність часів ранньої трансформації, коли ці заклики зіткнулися з поглядами політиків. У представників влади була повна відсутність інтересу і повна відсутність розуміння ролі і завдань кіномистецтва в державній політиці. Вказували на абсурдальний, беручи до уваги виклики трансформації у просторі змін історичної пам'яті та ідентичності, приклад схеми фінансування кіноіндустрії США.

Найцікавіше, що проти незначного визнання в суспільстві і невеликого впливу історичного українського кіно на формування пам'яті можна з впевненістю сказати, що воно є джерелом для вивчення змін ідеї, нових тенденцій історіософських і нових дискурсів, які почали доходити і зростати в Україні. Достатньо звернути увагу на прірву, яка відділяє фільм Олесе Янчука «Голод–33», знятий за романом «Жовтий Князь», і стрічку, зроблену за схемами голлівудських постановок «Гірки жнива». Другий згаданий фільм – це спроба (успішна чи ні, це інша річ) створення картини про Голодомор для ширшої аудиторії, для молодого глядача, для якого історія України не обов'язково відома навіть на базовому рівні. Яка відстань розділяє фільми «Вінчання зі смертю» та «Поводир». Як змінилася картина Татарів та Євреїв у кіно, які жили на території України, завдяки таким фільмам як: Мамай (2003) Олесе Саніна чи картина Ахтема Сеїтбалаєва. Нарешті, як змінювалась розповідь про війну від пізньюрадянської історії Великої вітчизняної війни до розповіді про війну на території України у різних аспектах, не обов'язково лише про боротьбу Української Повстанської армії.

Який є зараз загальний стан історичних досліджень українського кіно від 1991 р.? У Польщі тема української кінематографії у кіномистецькому середовищі чи наукових працях практично не представлена. Інтерес до української кінематографії з'явився в Англії, де фестиваль українських фільмів у Кембриджському університеті відбувається протягом кількох сезонів. Серед праць, присвячених цій темі, можемо назвати книги Любомира Госейки [12], Лариси Брюховецької [5; 9], Ірини Зубавини [13].

Питання про прийом українських історичних кінопродукцій є проблемою джерел. Ніби банальні речі зростають тут до рангу серйозної проблеми. Як відстежити настрої та враження глядачів з 1991 р. та наших часів? Якщо взяти до уваги огляд, то він буде представником лише невеликої групи експертів-кінознавців і людей культури. Тут виникає ще одне надзвичайно цікаве питання, не враховане в працях, присвячених методології – аналізуючи сприйняття фільмів протягом останніх 15 років, ми маємо джерело у формі Інтернету. Це один із багатьох просторів, які треба досліджувати.

Підсумовуючи, можна сказати, що українське кіно, особливо історичне, періоду незалежності дотепер залишається явищем, якому дослідники не надавали достатньої уваги. Через відсутність підтримки з боку влади і розуміння сили масової культури у формуванні історичної пам'яті зростала роль іноземних кінострічок. Більше того, за допомогою кіно на українському просторі зростав і вплив російської історичної політики. Хоча українське історичне кіно важко брати до уваги як фактор формування історичної та культурної пам'яті, воно демонструє тенденції

змін у способі зображення історії, віддзеркалює різні світогляди та наративи. Відсутність кіно (його мінімальна роль) у суспільному житті та відносин фільм – пам'ять все ще потребують досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Strupp Ch., Johan Huizinga: Geschichtswissenschaft als Kulturgeschichte. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999. С. 249, цит. за: Burke P., Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence. London: Reaktion Books, 2001. С. 224.
2. Ferro M., Kino i historia. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 292 с.
3. White H., Historiografia i historiofotia. Film i historia: antologia. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 359 с.
4. Witek P., Metodologiczne problemy historii wizualnej. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 7. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 244–260
5. Брюховецька Л. І. Найцікавіша історія в Європі. Екранні версії. Київ: Задруга, 2014. 493 с.
6. Olejniczak W. Film fabularny jako źródło historyczne. *Media audio-wizualne w warsztacie historyka*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2008. С. 25–52.
7. O'Connor J. Image As Artifact. The Historical Analysis of Film and Television. Melbourne: Robert E. Krieger Publishing Co., 1990. цит. за: Rozbite lustra historii. Rozmyte ślady historii. *Metodologiczne problemy audiowizualnej koncepcji źródła historycznego. Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne*. Łódź: Ibidem, 2010. С. 91–106.
8. Landsberg A., Prosthetic memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture. New York: Columbia University Press, 2004. 240 с.
9. Брюховецька Л. І. Приховані фільми. Українське кіно 1990-х. Київ: АртЕк, 2003. 382 с.
10. Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013. 344 с.
11. Matusiak A. *Ukraińskie kino lat 90. XX wieku w poszukiwaniu tożsamości narodowej*. Porównania. 2007. В. 4. С. 139–146.
12. Госейко Л. Історія українського кінематографа 1896–1995. Київ: Кіно-Коло, 2005. 464 с.
13. Зубавіна І. Б. Українське кіно часів «перебудови»: зміна долі. Нариси з історії кіномистецтва України. Київ: Інтертехнологія, 2006. 862 с.

МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
РАДЯНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У 1920–1940-х РР. НА ПРИКЛАДІ
УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Кондратюк Олена

The instruments used by Soviet Government to impact peasants' mentality are considered. These are Church defamation, teachers as disseminators of new values, traditional culture condemnation, forcing to new lifestyle. Some results are defined: minds desolation, social status decreasing, loss of culture legacy.

Key words: identity, collective memory, polischucs, teaching, Church, kolkhoz.

Питання ідентичності поліщуків у колі антропологів та етнографів поставали ще у сер. XIX ст. Першими, хто підіймали та серйозно замислювалися над цим, були: Оскар Кольберг [21; 22], Павло Чубинський [19], Казімір Машинський [23], Юзеф Абрэмські [14], Василь Кравченко [17] та ін. Усі вони досліджували впливи різних чинників на позиціонування особистості в оточуючому світі, що пов'язано як з об'єктивною, так і суб'єктивною оцінкою.

Метою нашої розвідки є бажання додати до загальної картини досліджень певні штрихи щодо способів (механізмів) впливу на формування ідентичності у радянський період крізь призму свідомості поліщуків, що назавжди закарбувалися в їхній пам'яті.

Перемога більшовиків передбачала кардинальні соціально-економічні зміни на теренах колишньої Російської імперії. Однак, вже у 1920-х роках стало зрозуміло, що подальше вдале зміцнення радянської системи на селі можливе лише за умови знищення кількох інститутів, які мали значний вплив на формування особистості людини традиційного суспільства. Перш за все це була Церква; по друге – сім'я з традиційною системою виховання; по третє – приватна власність. Саме на знищення цих «стовпів», що складали потенційну загрозу швидким економічним та суспільним змінам у середовищі поліщуків, були зосереджені усі сили.

Ідеї докорінних змін, особливо в економічній сфері, мляво сприймалися селянством, оскільки вступала у дисонанс із традиційною звичаєвою культурою. З цього було зроблено логічний висновок: політична ідея – одна справа, а побут – зовсім інша. Політика – гнучка. Побут – непорушний та упертий. Тому і відбувалося так багато побутових зіткнень, де свідомість селянства упиралася у традицію. Саме так періодичні видання того часу пояснювали зволікання у будівництві комунізму [20, 39–40].

Досить швидко стало зрозуміло, що будувати радянську Україну потрібно з новим поколінням людей, вихованих на відповідних ідеалах. Відтак, практично у кожному селі з перших місяців її встановлення відбувається масована атака на церкву та організуються державні школи. Ці кроки були продиктовані Декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [16, 41–42]. Це був ідеологічно правильний крок, оскільки на законодавчому рівні розпочався наступ на релігію та започаткувався новий клас – радянського вчительства, що став справжньою опорою на селі у творенні радянської людини.

Конструювання нової масової свідомості відбувалося шляхом заперечення накопичених століттями духовних цінностей народу як морального, так і виховного плану [18, 115]. Відбувався широкомасштабний наступ, спрямований на знищення таких нерухомих для поліщуків аксіом, як віра в Бога, батьківський авторитет, праця на власній землі.

Знищення Церкви як ідейного конкурента відбувалося у різний спосіб: руйнування церков, фізичне винищення духовенства, викорінення найменших проявів релігійного життя з побуту селян. «В нашому селі була церква. Її розкідали в трицять сьомому року, а з церкви зробили школу» [13, 208]. Вже у 30-х роках ХХ ст. вчительство стало головною опорою радянської влади у боротьбі з «опієм» для народу. «В 1930 році нашого батюшку брали на состязання. Його привезли до сельсовету, де було присутніх 19 учителів і голова сельсовета, які состязались з батюшкою. Але це не було состязання, вони хотіли, щоб батюшка зняв хреста з грудей. Батюшка сказав, що «я христа не скину. Браття, я бився за Божий закон, за Божий закон і загину». Батюшку замучили на тих состязаннях» [13, 212]. Така практика набула значного поширення у регіоні.

У традиційному суспільстві не лише священник, а і вчитель користувався повагою громади. Оскільки саме до них, як до провідників «Слова Божого» та знань, зверталися селяни. Та для їх авторитету, як і за часів Царської Росії, Польської Республіки (за умовами «Ризького миру» (жовтень 1920 р.) значна частина Західного українського та білоруського Полісся увійшла до складу Польської Республіки) чи Радянської України, особливе значення мали не лише методи викладання предмету, а й особисті якості вчителя. «У працэсе прыходу школы ў вёску і засваення школы вёскай рашаючую ролю адыгрывае асоба настаўніка. Асабістая цікавасць настаўніка да людзей, для якіх працуе, адыгрывае асноўную ролю ва ўваходжанні школы ў вёску» [14, 249]. Значна кількість інформантів порівнювала тогочасне вчительство з сільськими декласованими елементами, оскільки воно сприяло знищенню їхньої культури у широкому розумінні цього поняття (звичаїв та обрядів, системи господарювання). «Приходілі [розкуркулювати. – О. К.] учителя і свої лежні, шо лінувалися робить. Оце в кого господарство, то постановлять

на собранії розобрати все. Опишуть. Брали на Соловки... Он одну – розобрали господарство, шестеро дітей було, з хати викидали. А вона одне дитя за руку веде, а одне на руці...» [15, 52]. Багато в чому, саме за сприяння вчителів вдалося здійснити підміну споконвічних понять: працьовитий господар став куркулем та ворогом народу, а ледар, наймит та нероба – головним «будівельником» нової держави.

Віками селяни важко працювали, примножуючи власне господарство. Сільська громада високо цінувала гарних господарів – «бо то були багатирі на все село. Землі багато було. Все робили саміє» [2, 5]. Із встановленням радянської влади їх стали іменувати – «куркулями», прирівняли до бандитів, що в нечесний спосіб нажили собі статки. «Колись записували, хто куркуль. Хотіли батька записать. А який же то куркуль? Була земля в батька. Було 23 га землі. Була пара бичков, не коней, а бичков. А після війни то позабирали все в колхоз!..» [3, 16]. Залякування, цькування та навішування ярликів були взяті на озброєння як найбільш ефективні методи знищення традиційно міцної сільської громади. Кожен, хто намагався відстоювати свої переконання та права, зазнавав нищівної критики. До «свідомості» малописемного села найчастіше зверталися через стінгазети та плакати відповідного змісту. «Под храм нельзя було ходіть, бо льон тре полоть. Бригадир прийшов да нас з сестрою, з печі зтягнув за патли. Ідіть льон полоть. Не, кажу, в Восніки [сусіднє село. – О. К.] пойду под храм. Да хоть ти мене застрель, не пойду! Сьогодні Храм, Троица! Я пойду да хросної. Так вони взяли да мене розмалювали: такий нос, литку з курки... [зробили стінгазету. – О. К.]... а одна каже, подивиса, шо про тебе пішуть, а я ж ланкова була...» [9, 61]. У такий спосіб влада сіяла розбрат у досить консолідованій сільській громаді через протиставлення інтересів одних прошарків села іншим.

Такі методи більшовики вважали виправданими, оскільки від самого початку розглядали селянство як ворожий радянській владі елемент. Головною причиною стало виховання у дореволюційний час, засноване на моральних цінностях традиційного суспільства. Зважаючи на це, відповідними були і методи формування «нового радянського селянина»: терор та залякування. «В колхоз як заганяли, то причавлювали палці, то мусили писатса. Лишали одну корову, все інше забирали: коней, корови, вози...» [3, 21]. Під таким натиском селянська громада наповнилася недовірою, страхом та невпевненістю у власних духовних цінностях та завтрашньому дні.

Поглибленню своєрідної моральної порожнечі в суспільстві усіляко сприяли вчителі. Завдяки їхній активній громадській діяльності вдалося роз'єднати «батьків» і «дітей», поступово розводячи їх у різні світоглядні табори. З філософської точки зору, патріархальна селянська сім'я перебувала у глибинному конфлікті з більшовицькою державою, де

перевага була на боці колективної власності, а не приватної. Для більшості селян основною цінністю була земля, що не лише забезпечувала їх засобами до існування, а давала відчуття власної значимості та самодостатності. «Самий головний був це – господар. Хоть він вже і не працював, але калитка з грошима в нього була. Там було п'ять невісток, у тих невісток були вже і свої невістки, але він був господарьом. Те, що там вироблялося на тому господарстві-господарстві продавали, тому що гроші треба були, всі в той кошильок ішли. І це згуртовувало ту сім'ю. Треба було комусь щось купити, вони зверталися до нього. Він був, як ото сімейний банк. Все йому підчинялися» [5, 11]. Батьки у таких сім'ях мали всю повноту влади над дітьми, тому досить часто траплялося, що діти не відвідували школу. «З грамоти хліба не їстимеш!» [2, 14; 4, 12], «Ти з книжки не проживеш, да вчися робити роботу!» [5, 15] – казали їм батьки, вбачаючи у фізичній праці основне джерело процвітання. У радянський час під страхом громадського осуду та цькування такі випадки були рідкістю.

Репресивні методи: висміювання, залякування та цькування, якими залучали батьків до колгоспів, були взяті на озброєння і педагогами, які займалися виховання молодого покоління. Найчастіше такі покарання застосовували до учнів за участь у релігійних чи народних обрядах. «Як пойдеш да церкви, да побачат, то смеютса з тебе в школе» [9, 19]; «Раз я тако побула [на Деди, на могілках. – О. К.]... вчитель побачив, то оставілі в угол, шо нельзя ходіть сказалі. А мама казе – не суди, Бог їм суддя» [12, 12]; «Раньше ми ходили колядовати, щедровати і сповати. Ото бігають дівки под окнами. Кози водили хлопці, а девки сповали. Потом учитіля сказали, шо можна тільки до своїх ходити, а до всіх не мона» [1, 18]; «Так хателось пощедрувать, та вчителька як узнає [сваритиме. – О. К.]... Переодеваліса вчителі і бігають в след за детьми, узнають, хто. А на завтра вже в угол всіх, кого засікли» [11, 31]. Постійне цькування та висміювання народних звичаїв та обрядів призводило до того, що молоде покоління стало асоціювати їх з пережитками дореволюційного суспільства.

Поступово школа повністю перебрала на себе соціалізуючу функцію, що у традиційному суспільстві була розділена між батьками, молодіжною та дорослою сільською громадою. Вчительство стало тією соціально професійною групою, яка щоденно впливала на свідомість і психіку не лише молодого покоління, а й усього сільського населення. Відтак, саме вчительству вдалося створити платформу для формування нової ідентичності. Перш за все, через вдале виконання кількох важливих завдань: розірвання зв'язків передачі досвіду від дідів до внуків; переконавши дітей, що їхні батьки та діди є одними з тих, хто перешкоджають прогресу та політиці партії, оскільки заkostenіли в

релігійно-куркульському минулому; знищивши безумовний авторитет людей старшого покоління для молоді.

Не менш деморалізуючими діями, що підкреслювали нездатність селян вирішувати суто особисті справи, стало втручання влади в природно-репродуктивну функцію сім'ї. Так, у повоєнні роки держава, що потребувала відновлення втраченого за час війни людського ресурсу, встановлювала норми на народження дітей, як робила це з виробничими нормами в колгоспі чи на підприємстві. «Вибили дітей, людей вибили в войну, то треба були діти. Заставляли, щоб люди родили» [5, 29]. «Замуж у двадцять пошла, то ще поплатила по 150 трохи» [13, 20]. На законодавчому рівні (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 08.07.1944 р. «Про податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР») було визначено: бездітні чоловіки (від 20 до 50 років) та бездітні заміжні жінки (20–50 років) мали сплачувати податок у розмірі 6 % від зарплати. З 1949 р. цей податок значно зріс для сільського населення: 150 руб. з тих, що не мають дітей, 50 руб. за одної дитини та 25 руб. за двох дітей. Інформанти зазначають, що на місцях цей указ був доведений до абсурду. Ніхто не зважав на те, що у документі мова йшла про заміжніх жінок старших 20-ти років. Вирішувалося так: «На рубашці є, можеш родити... Вже в кілька то років ти повинна платити, як в тебе дитини немає і не вийшла замож. Тре було, щоб або замож ішла, або дітей, щоб народила» [6, 30]. Такі дії влади ще більше деморалізували та зневірювали селян. У їхній свідомості поступово укорінювалося розуміння того, що вони є частинкою колгоспу, системи без прав та власної родової пам'яті. «Я людина колхозна, я нічого такого не знаю... [мова йде про народні звичаї. – О. К.]» [7, 5]; «Кому тре старина нашого життя?! Наше життя так спаскудили, що про нього не хочеться вспоминать. Страдали, страдали молодими, нам землю не давали, а теперішнім молодим землі не треба. Ми були рабами і рабами умремо» [13, 211].

Репресивні дії, що були спрямовані на всі сфери людського життя, призвели до порожнечі людської свідомості: старе, перевірене віками, знищили, а гідної заміни традиційним звичаям, обрядам, моральним цінностям не запропонували. Як наслідок, жителі поліських сіл і сьогодні відводять собі найнижчу позицію у суспільній ієрархії.

До корінних цінностей, що є конструктивними (визначальними, складовими) для ідентичності, поліщуки не зараховують ні державу, ні мову, ні етнографічну приналежність. До них можна віднести лише працю на землі, віру в Бога та народні звичаї. Антропологічна рефлексія виявляється у деконструкції міфу про радянського селянина. Поступово на перше місце виходить людина, якій вдалося вижити в надважких умовах, при цьому частково зберегти трансмісію традиційної культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали, записані від переселенки зі с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. *Аудіо Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф* (Далі – АА ДНЦЗКСТК). Ф. Володарка-(VI)-2012. Од. зб. Н. Лещенко, АФ-Д4. С. 1–14.
2. Матеріали, записані у с. Морочне Заріченського р-ну Рівненської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Зарічне-(VII-VIII)-2015. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д1. С. 1–30.
3. Матеріали, записані у с. Великий Мидськ Костопільського р-ну Рівненської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Березне-(VII-VIII)-2013. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д9. С. 3–22.
4. Матеріали, записані у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Любешів-(VII-VIII)-2015. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2. С. 3–12.
5. Матеріали, записані у с. Деревок Любешівського р-ну Волинської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Любешів-(VII-VIII)-2015. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д14. С. 1–26.
6. Матеріали, записані у с. Велика Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Маневичі-(VII-VIII)-2016. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д9. С. 1–26.
7. Матеріали, записані у с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Маневичі-(VII-VIII)-2016. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д12. С. 1–16.
8. Матеріали, записані у с. Грабів Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д1. С. 3–20.
9. Матеріали, записані у с. Велика Вісь Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2. С. 1–54.
10. Матеріали, записані у с. Звеничів Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2. С. 2–24.
11. Матеріали, записані у с. Даничі Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д4. С. 1–14.
12. Матеріали, записані у с. Сібереж Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д9. С. 1–20.
13. Тарас Я. З історії поліських сіл. *Рукописний архів ДНЦЗКСТК*. Ф. Овруч-(I-II)-95. Ч. 2. Т. 4. Арк. 204–232.
14. Абрэмбскі Ю. Панская школа і мужыцкія дзеці (падрыхтоўка да друку А. Смаленчука, пераклад з польскай Т. Казак і А. Смаленчука).

- Homo historicus 2009. Гадавiк антрапалагiчної гiсторiї / пад. рэд. А. Ф. Смаленчука. Вiльня: ЕГУ, 2010. С. 227–286.*
15. Борисенко В. Така житка...: Культура повсякдення України Чорнобильського Полiсся (за матерiалами етнографiчної експедицiї 1994 р.). Київ: ВД «Стилос», 2011. 224 с.
 16. Декрет Тимчасового робiтничо-селянського уряду України «Про вiдокремлення церкви вiд держави i школи вiд церкви» вiд 19 сiчня 1919 р. *З архiвiв ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2005. № 1/2(24/25). С. 41–42.
 17. Кравченко В. Зiбрання творiв i матерiалiв з архiвної спадщини / упоряд. О. Рубан. Т. 2. Київ: ІМФЕ, 2009. 640 с.
 18. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рокiв в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокiн та iн. Київ: Вид. дiм «Києво-Могилянська академiя», 2008. 604 с.
 19. Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки императорского географического общества по отделу этнографии*. Санкт-Петербург, 1869. № 2. С. 679–715.
 20. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.
 21. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. T. 52. Białoruś-Polesie. Wrocław, 1968.
 22. Kolberg O. *Pokucie*, cz. I. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław; Poznań: PTL, 1962. T. 29.
 23. Moszyński K. *Stosunki narodowościowe w Wileńskiem*. Myśl Polska. 1918. Z. 1–2.

ВОЛИНСЬКІ ЧЕХИ: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Шульга Світлана

The article highlights the issues of preserving national identity by the Czech colonists in the conditions of a multi-ethnic environment of Volyn region within the period of the second half of the 19th - early 20th century. The emphasis is laid on the means and ways of preserving self-identification by the Volynian Czechs.

Key words: *Volyn, Volynian Czechs, identity, Russification, adaptation.*

Визначення певними окремими особами або групами осіб національної ідентичності, збереження традицій та звичаїв, мови та культури народу є важливою науковою та соціокультурною проблемою.

Поняття ідентичності, національної, релігійної, політичної тощо, в науковій літературі не отримало остаточного визначення і є дискусійним. У новітній час у зв'язку із процесами глобалізації така дискусія набуває особливої актуальності.

Збереження ідентичності, самоідентифікація в умовах поліетнічного середовища Волині другої половини XIX ст. стало важливою складовою життя / виживання етнічних груп поза межами національних держав або етнічних територій. Так, для чехів в Імперії Габсбургів склалися несприятливі економічні, культурні, політичні умови існування, а тому вони вдаються до міграції. Основними її чинниками стали економічні, соціальні, релігійні фактори. У Волинській губернії в середині XIX ст. склалися, по-перше, сприятливі для чехів економічні умови, головне – дешевша, аніж в Чехії, земля. По-друге, слов'янська близькість українців та чехів була важливим фактором еміграції, на якому наголошували як чиновники Імперії та русофільська громадськість Чехії, так і сучасні російські автори [23, 187–188, 190; 15, 61; 3, 58–59, 61]. По-третє, протекціоністська політика царського уряду, який був зацікавлений у розвитку економіки та послабленні польського і католицького впливів у регіоні, передбачала для чехів-переселенців низку пільг. Тому поряд із бажанням чехів набути землю, протекція та зацікавленість царського уряду зіграли найважливішу роль в активізації еміграції чехів на Волинь та вплинула на її масовість у 70–80-х рр. XIX ст. 10 червня 1870 р. російський цар Олександр II підписав постанову Кабінету Міністрів «О водворении чехов на Волыни», яка надавала їм широкі пільги: за умови прийняття російського підданства колоністам надавалися пільги у придбанні землі, визнавалося право на свободу віросповідання та самоврядування, звільнення від несення військової служби. Постанова стала основою для переселення та заснування колоній та спричинила масовість еміграції [9].

Чехи-колоністи облаштовували свої поселення протягом перших років імміграції і, поряд із вирішенням нагальних господарських справ (купівля землі, зведення будинків і т. п.), відкривали школи, турбувалися про культурний розвій своєї громади. Колонії засновувалися двох типів: 1) окрема чеська колонія (напр., Мркалов, Чорний Ліс, Дідова Гора, Околек, Виногради), або 2) чехи селилися в українському селі, утворивши окрему його частину (вулицю) і додавши до назви етнонім «чеський» (напр., Ульбарів Чеський, Крошна Чеська, Кнерути Чеські) або прикметник «новий» чи префікс «ново-» (Нові Іваничі, Рачин Новий, Новокраєв). Географічне розташування чеських колоній визначалося наявністю родючих ґрунтів у південній частині губернії (Луцький, Дубенський, Здолбунівський, Рівненський повіти), а також близькістю комунікацій (шосейних та залізничних доріг): поблизу транспортних шляхів (Квасилів, Дубно, Здолбунів) або навкіл адміністративних,

торговельних та промислових центрів (Луцьк, Рівне, Дубно, Житомир). Це відрізняло чеські поселення від, наприклад, німецьких колоній, які простягалися уздовж доріг або були розкидані у вигляді хуторів. Чехи, будучи заможнішими аніж німці-колоністи, купували оброблені родючі землі, рідше – неуживані, чагарникові – та перетворювали їх на зразкові (Див.: Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: «Підручники і посібники», 2003. 384 с.).

Одним із візуальних виявів самоідентифікації чеського населення, на нашу думку, була побудова ними житлових, господарських, громадських споруд. Колоністи дотримувалися архітектурних традицій Чехії: цегляні будинки мали прямокутну витягнуту форму, зводили стіни з «батіни» – висушених на сонці блоків з глини і полови, обкладали жовто-коричневою цеглою і не вибілювали, покривалися жерстю. Елементи чеських будівель мали особливе значення з точки зору естетики, наприклад, лучкова надвіконна перемичка, використання якої є характерною рисою чеського зодчества, вона виконувала і декоративну функцію [10]. Під однією покрівлею знаходилися житлові та господарські приміщення, зовні розбивався квітник тощо, чим обійстя чеського селянина значно відрізнялося від українського домогосподарства. Наприклад, в Новинах Чеських 115 помешкань, побудованих наприкінці 30-х років, були цегляними та критими бляхою [29, 4], в с. Мартинівці з 65 осель 32 були цегляними [30, 6]. Такого типу будинки дотепер можна зустріти в селах Волинської та Рівненської областей України. Поряд із будівництвом осель важливим чехи вважали зведення громадської споруди (народного дому, школи, «соколовні»), розуміючи, що вони стануть осередками навчання дітей рідній мові, місцем зібрання громади колоністів, де би вони могли вирішувати справи облаштування поселень, господарського та громадського життя, що засвідчують топографічні схеми чеських поселень (Див.: Věrna stráž. 1949–1950 pp.).

Чехам надавався дозвіл на відкриття шкіл. Протягом десяти років після 1870 р. в Острозькому, Дубинському, Ровенському, Луцькому і Володимирському повітах було відкрито 18 чеських шкіл, в яких навчалося 753 дитини і де працювали освічені вчителі-чехи, яких утримували громади колоністів, а також двокласні і однокласні училища у Глинську Ровенського повіту, Мирогощі та Будеражі Дубинського повіту та інших колоніях [17, 220]. Так, з перших років оселення школа стала для чеських іммігрантів осередком збереження рідної мови, національної культури та традицій, засобом протистояння русифікації, що давало можливість не втратити свою етнічну ідентичність.

Викликає зацікавлення питання соціальної адаптації колоністів у поліетнічному просторі Волині. В середині XIX ст. на теренах губернії проживали українці, поляки, німці, росіяни, євреї, вірмени, чехи. У 1897 р. результати першого загального перепису зафіксували 27670

чехів. Для порівняння: німецьких колоністів – 195 тис., а єврейського населення – більше 290 тис. осіб [11, 81]. Тому перед чехами-колоністами постала проблема як економічного, так і національного «виживання». Спосіб придбання землі чеськими колоністами («у складчину») посилював їхню спільноту, в нових умовах імміграції чехи, намагаючись зберігати свою етнічну общину, наймали на роботу бідніших поселенців, таким чином даючи їм роботу і забезпечуючи себе робочою, нехай дорожчою, силою. Важливим фактором міцних внутрішніх зв'язків общини чехів було надання права самоврядування та організація чеських волостей (Дубинська, Луцька, Глинська, Купичівська) [19, 137 зв.; 20, 120], а пізніше – продовження таких традицій через створення громадських організацій культурно-освітнього та спортивного характеру, кооперативів тощо. Самоврядування давало можливість чехам протистояти загрозам (свавілля чиновників, дворян; непорозуміння із місцевими мешканцями, проблеми адаптації тощо). Важливим фактором життя чеських колоністів став релігійний чинник, який потребує окремого розгляду.

Якщо до економічного простору регіону чеські колоністи увійшли як успішні та достатньо заможні селяни, ремісники та підприємці, то постало також питання психологічної адаптації, яка відбувалася через створення чехами образів «свого» і «чужого». «Свій» – це чех-господар, який дбає про свою землю і родину, вмілий землероб і ремісник, роботящий, писемний. «Чужий» – це українець, поляк, німець чи єврей. Він – інший, не такий як чехи (німець – замкнений, суворий; українець – безгосподарник; поляк – пан). Образи «свого» і «чужого» наділялися чехами певними ментальними ознаками, які дозволяли відрізнити себе від інших етнічних груп, що вело до створення в уяві колоністів власного образу, збереженню історичної пам'яті про батьківщину, ціннісних уставлень, культурних традицій та звичаїв, мови – те, що відрізняє певну етнічну групу і формує її ідентичність. Отже, у другій половині XIX ст. спосіб життя (оселення, забудова колоній, освіта, збереження традицій через самоорганізацію) та господарювання волинських чехів носили яскраво виражений захисний характер, завдяки чому волинським чехам вдалося інкорпоруватися в поліетнічне середовище Волині, зберігаючи власну окремішність і співпрацюючи із соціумом. Зазначимо також, що чеські колоністи значно успішніше інкорпорувалися у нове середовище, аніж, наприклад, німецькі колоністи, які стикалися з проблемами мови спілкування, належали до протестантських общин.

Проте, у 80–90-х рр. XIX ст., коли царизм застосовує обмежувальні закони стосовно іноземних поселенців, процеси самоідентифікації волинських чехів набувають кризових характеристик [4, 23; 12, 164; 21, 134]. Реакційна обмежувальна, русифікаторська політика царату стосовно неросійського населення, відміна пільг для чехів, напружені стосунки

Росії із Австро-Угорщиною, закриття чеських парафій, діяльність чорносотенних організацій призводили до поступової втрати чехами ідентифікаційних характеристик. З огляду на економічний розвій, українські господарства «наздоганяли» чеські, отже істотної різниці в агротехнічних та економічних характеристиках вже не спостерігалось. Русифікація шкільної освіти, негативне ставлення влади до будь-якого прояву національної окремішності у культурі чи побуті призводило оступового або до приховування цих ознак, або до дійсної їх втрати: чеську мову, яка вже не вивчалася в школі, а поготів – у вищих закладах, молоде покоління знало погано і вживало тільки в побуті, лише небагато молодих чехів могли писати по-чеськи, але російськими літерами; бібліотеки занепадали, літературу з Чехії отримували все рідше і рідше; аматорські гуртки втратили аудиторію. Так, у бібліотек в Глинську (одній із перших колоній) заснована у 1874 р., вже у 1893 р. була закрита, а книжний фонд, як «нігілістський», був вивезений, і лише після довгих перемовин повернений для зберігання селянам. Менше з тим, Йозеф Свобода, ініціатор заснування бібліотеки і постійний дописувач чеських журналів, був поставлений на особливий догляд жандармського управління [27, 58]. Лише невелика частина чеської меншини турбувалася про те, «...що за десятинами не бачимо чеха» [27, 43, 67–68].

Ситуація починала змінюватися лише після 1905–1907 рр. Ініціативу відновлення громадсько-культурного життя серед чеського населення в цей час перебирає на себе прошарок чеської інтелігенції, яка долучається до підприємницької діяльності, та підприємців, кількість яких в умовах модернізаційних процесів зростає, складає заможну верству в містах, активно займається виробництвом та стає тою силою чеської общини, яка відроджує громадсько-культурне життя чехів. Центром культурно-освітнього та громадського життя чехів стає Київ, де у 1907 р. постало Чеське благодійне й освітнє Товариство імені Яна Амоса Коменського на чолі із Індіріжихом Індіріжишеком [6, 388–389; 16, 75]. У Києві друкуються чеськомовні часописи «Rusky Čech», «Čechoslovan», які спрямовували свої матеріали саме на підтримання «чеського духу, духу Яна Гуса» [22; 26]. Ярослав Вацулік наводить уривок зі статті «Збережемо своє чешство!» Вацлава Бенеша: «...діти перших переселенців є ще чехами, але чи будуть їхні діти або наступні покоління чехами, сказати важко! Не знаю ні одного німця з давнішніх колоній, який би не знав німецької мови, але чехів, потомків перших поселенців, які не знають жодного слова по-чеськи, знаю багатьох, все одно діти їхні залишаться в Росії і не будуть того потребувати...». Дописувач із Мирогощі Дубинського повіту доповнював: «...підростаюче покоління, котре вийшло з російської школи, не вміє навіть підписатись на мові своїх батьків...» [1, 45]. Чеська інтелігенція справедливо турбувалася про ставлення чехів до рідної мови,

до її вивчення, адже це чи не основний чинник збереження національної ідентичності.

Яскравим виявом сформованої національної ідентичності чехів Росії, волинських зокрема, стало утворення Чеської дружини у 1914 р. і виступ її у складі російської армії у Першій світовій війні [24, 31]. Чехи, утворивши Союз чехословацьких товариств в Росії, звернулись до російського царя з проханням дозволити створення національного чехословацького з'єднання у складі російської армії, хоча розуміли, що з протилежного боку також знаходяться чехи. Згодом Чеська дружина стала основою армії Першої Чехословацької республіки. В організації дружини активну участь взяли волинські чехи-землевласники Вацлав Вондрак, В'єнцеслав Швіговський. Деякі волинські чехи надавали створеному Фонду Чеської дружини дуже великі кошти. Так, пивовар і землевласник Вацлав Кліх переказав для Фонду 300 тис. рублів. На Волині у 1914 р. кошти надавали цілі громади чехів, наприклад: Новини Чеські – 577 рублів, Губин – 437, Здовбиця – 564, Малин – 66, Софіївка – 32, Урвени – 146, Славута – 91, Базар – 182, Волков'є – 105, Кривін – 16, Уїздці – 68, Купичів – 70, Княгінінок – 61, Кнерути – 44 [24, 32; 22, 2]. До російської армії було мобілізовано близько п'яти тисяч волинських чехів віком від 18 до 42 років, інші могли стати добровольцями [28, 11]. Вже в перші місяці боїв нагородами були відзначені Теодор Вігнер з Чеського Малина, Франтішек Оліверус з Квасилова (помертньо) [28, 13]. Під час Брусиловського прориву відзначився чех волинської колонії Софіївка Йозеф Хмелік. Він був двічі поранений і отримав три нагороди, срібним хрестом св. Юрія IV ступеня Йозеф Хмелік був нагороджений за бої у червні 1916 р. на Волині, нагороду вручав сам генерал О. Брусилов [31, 6]. Війна призвела до внутрішньої кризи як в державі Габсбургів, так і Росії, що спричинило їхній розвал. Чеська община опинилася на територіях двох нових держав, та усвідомлення чехами національної ідентичності залишилося напорущим. А отже, чеській общині вдалося, хоча і в умовах екстремальної соціальної та військової напруги, зберегти / відродити процеси самоідентифікації. З часів еміграції на Волині народилося покоління чехів, які не знали батьківщини, проте історична пам'ять про неї зберігалася: вони говорили чеською мовою, дотримувалися традицій, читали чеську літературу, багато з них навчалися в Чехії. Нове покоління чехів було достатньо освіченою частиною суспільства, мали професійну підготовку, а тому їхнє почуття національної ідентичності чітко визначалося. Важливу роль у цьому процесі відігравали зв'язки волинських чехів із Чехією. Чеська община Волині на початку ХХ ст. зберігала своє етнічне ядро (мова, культура, звичаї) і завжди відчувала свою батьківщину та ідентифікувала себе як чеську національну групу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вацулік Я. Історія волинських чехів. Прага, 2013. 307 с.
2. Весь Юго-Западный край. Київ, 1906. 643 с.
3. Ведерников М. В. Организованое политическое движение чехов в России накануне и в годы Первой мировой войны: дис... канд. истор. наук. Москва, 2016. 273 с.
4. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае: с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. Санкт-Петербург, 1904. 173 с.
5. Дрбал А. Чеські періодичні видання в Україні *Dějiny česků na Ukrajině Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 2013. С. 484–519.
6. Коваленко С. Чехи в Київській губернії. *Dějiny česků na Ukrajině / Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 2013. С. 366–416.
7. Крыжановский Е. Чехи на Волыни. С-Петербург, 1887. С. 805–981.
8. Ненашева З. С. Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX в. *Русский сборник: Исследования по истории России*. Т. III. М., 2006. С. 7–38.
9. О водворении чехов на Волыни. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. 4. Отделение 3-е, 1870. СПб., 1874.
10. Омельчук І. С. Типологічні особливості забудови чеських колоній на Волині. *Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. 2014.
URL: http://nuwm.edu.ua/images/content/radamv/Visnyk_2/V2-3.pdf
11. Оршанский И. Евреи в России. Очерки и исследования. Вып. 1. С-Петербург, 1872. 233 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 12. 1892. С-Петербург, 1895.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 15. 1895. С-Петербург, 1896.
14. Птицын А. И. Австро-венгерская иммиграция в Россию во второй половине XIX – начале XX вв. и ее экономическое значение. *История*. С. 173–181. URL: <https://cyberleninka.ru/.../avstro-vengerskaya-immigratsiya-v-rossiyu-vo-vtoroy-polovin...>
15. Птицын А. И. Австро-венгерские переселенцы на Кавказе (середина XX – начало XX вв.). *Вестник Ставропольского государственного университета. Исторические науки*. Вып. 67. 2010. С. 59–67.
16. Сидорчук О. С. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 роки). Чехи на Волині: історія і сучасність. *Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 24. Малин: «Волинь», 2001. С. 75–78.
17. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві* (далі – ЦДАК України). Ф. 707. Оп. 225. Спр. 49.

18. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 846. Спр. 463.
19. ЦДІАК України. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3.
20. ЦДІАК України. Оп. 618. Спр. 58.
21. ЦДІАК України. Оп. 618. Спр. 53.
22. Čechoslovan. № 5. 1914. 8 listopadu.
23. Jirka, L. České vystěhovalectví na Volyň v kronikách volyňských obcí. *Studia ethnologica pragensia*. 2/2015. S. 185–195.
24. Martinkova D. Československé legie v Rusku a volyňští Češi. *Legionářský směr*. 2013. № 4. S. 31–33.
25. Edmund O., Václav Sl. Tomáš Jakl, Alexander Hejl, Bernard Panuš. Československá legie v Rusku. 1914–1920. Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra, 2008. 135 s.
26. Ruský Čech. *Týdenník věnovaný českým zájmům na Rusi*. Ročník 1. Číslo 1. V Kyjevě, dne 17/30. října 1906.
27. Vaculik J. Dějiny volyňských Čechů. Díl. 1. Praha, 1997. 210 s.
28. Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů. Díl. II. Praha, 1998. 191 s.
29. Věrna stráž. 1950. 30 cervna.
30. Věrna stráž. 1950. 10 listopadu.
31. Věrna stráž. 1951. 6 ceřvence.

НИЩЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ЕТНІЧНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЗА УСНОІСТОРИЧНИМИ СВІДЧЕННЯМИ

Васянович Олександр

Based on oral historiographical evidence, the article examines the attempt to destroy the ethnic identity of the Ukrainian people by the Soviet authorities through persecution of the church, prohibition of calendar and family rituals, and adaptation of some customs to a communist ideology. It is noted that a significant number of folk traditions continued to operate secretly and in families.

Key words: *ethnology, oral history, Soviet authority, ethnic identity, folk customs*

Кожному етносу притаманні певні риси, які дають можливість відрізнити один народ від іншого. Традиційно-побутова культура несе основне етнічне навантаження і складає основу самобутності кожного народу. Керівництво у Радянському Союзі розуміло, що для будівництва нової країни потрібне формування нової нації, яка отримала назву «радянський народ», як нова інтернаціональна спільнота. Проте в СРСР чітко проглядалася русифікація, оскільки мовою міжнаціонального

спілкування вважалася російська, вивищувалася російська культура. Радянська пропаганда підійшли до цього питання обґрунтовано, намагаючись знищити етнічні особливості, нівелювати їх. Положення про радянський народ як нову історичну спільність віднаходимо у тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна (1970 р.), у доповіді Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971 р.) та інших партійних документах. Мова йшла фактично про формування нової політичної нації, не позбавленої, однак, окремих етнічних рис кожної національності [4]. Президія Верховної Ради УРСР 1 вересня 1978 р. затвердила «Положення про Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах Української РСР», яке зобов'язувало координувати діяльність державних органів і громадських організацій щодо поширення радянських звичаїв і традицій, а також організувати пропаганду радянських традицій, звичаїв, свят, обрядів та ритуалів у пресі, по радіо, телебаченню тощо [3, 5–6]. Курс на злиття націй був головним чином спрямований на знищення самобутності українців, яким відводилася роль молодших братів росіян. У другій половині ХХ ст. радянська пропаганда для цього активно використовувала ідеологію «возз'єднання», відзначаючи події, пов'язані з Переяславською Радою 1654 р.

Джерельною базою дослідження нищення радянською владою традиційної народної культури українців стали усноісторичні свідчення, зібрані нами протягом 2007–2011 рр. у багатьох областях України, принагідно при фіксації етнографічних відомостей.

Народна обрядовість визначалася пережитком минулого, тому радянська пропаганда одним зі своїх головних завдань проголошувала її знищення. Значна частина традиційних українських обрядів тісно пов'язана з християнством, тому проти церкви було спрямовано основний удар комуністичної ідеології. Влада знаходила привід для закриття церков, вилучення їхнього майна, знищення священиків. *«Церква у нас була дерев'яна, гарна. Ще прийшлося мені у школі гвозді тягати із того дерева. Комуняки дзвони поскидали, розломали, розтрощили»* (Яцьки Всл. К.). Досить часто церкву не просто руйнували, а підлаштовували під клуб, школу чи колгоспні господарські будівлі. *«Сільна церква була, а таде ж уже тие саветскіє, шо Бога адкінули, так паскідали звани адтуль. Таде вже була камора тут. І цигане прієзжсали, так жєлі. Хто папала. Тади клуб, а це вже знов йє на церкву»* (Мньов Чрн. Ч.). Лише протягом 1933–1936 рр. в УСРР припинило існування приблизно 75–80 % наявних церков. Із 12380 церков в Україні у 1936 р. залишилося 4487, а служба відбувалася лише у 1116 (9,01 %), тоді як в СРСР середній показник становив 28,33 % [2, 97]. Процес закриття церков продовжився і в повоєнний час.

Переважна більшість наших записів показує, що руйнівники церков були тяжко покарані, що сприймалося своєрідною небесною карою,

божим провидінням, бо в уяві українців церква асоціювалася зі своєрідною святістю, традиційністю, яку неможна руйнувати. У народній пам'яті є свідчення, що покарання може спіткати не лише винуватців руйнування церков у вигляді передчасної смерті, каліцтва, а й їхніх дітей, онуків. Наші записи були залучені до статті Ю. Буйських, де звернена увага на єдності гріха і карі Божої, які безпосередньо пов'язані з мотивом чуда [1, 263–278].

Так само покарання зазнавали і ті, хто працював у релігійні свята. Пропонуємо запис, де йдеться не лише про кару винуватців, а й своєрідні висновки, які робили односельчани з таких випадків, намагаючись уникати у подальшому робіт у святкові дні. *«Мого брата у Білобережці жінка пішла на Здвиженє кукурузи жати. Най Бог боронит вас святий. Косарька ноги відтєла їй. Вона вже тепер умерла, али жїла ще пікнадцєть років. Вхопили в Франківськ, склали, на бучку ходила. Такий був страх. Я то Здвиженє запам'яталала по сьогоднишний день, яке це велике свято. Нетра робити»* (Устеріки Врх. ІФ.). Трапляються свідчення, що покарання могло спіткати дітей порушників, особливо, коли роботи у свята виконувала вагітна жінка. *«А ще тут адна жєницина пашла на Чуда жать жита, а вана беременна була. Казали: Да не йди жать, бо ж Чуда. А вана: А, каждый день Чуда. Дак урадився хлопец, Гриша Пушкарїк, і руки не було у йаго»* (Верба Крп. Ч.).

Під удар радянської влади потрапляли також сімейні звичаї, пов'язані з церковними обрядами. Тому влада вирішила замінити старі обряди новими: хрестини – звіздинами, вінчання – урочистою реєстрацією шлюбу, церковний похорон – цивільною панахидою. Проте в селах ці свята не вкорінювалися через консерватизм сільського населення. Тому українські селяни і надалі продовжували хрестити своїх дітей. *«Не розрішали раньше хрестить дітей. Де там?! Але усі хрестили. У нас церкви не було, а була така хатинка, там правили. Я ходила хрестить дітей і мої хрещені, усі хрещені»* (Лиса Гора Прв. М.). *«Як підєш дитинку хрестити, то не давали. Ми у другє село їздили. То там похрестєт»* (Острів'я Шц. В.). Траплялося, що діти могли бути нехрещеними, на що також вказують наші інформанти.

Значно рідше згадують респонденти про таїнство вінчання. *«Я, як замїж їшла, то не вінчалася. Отак зїїшлись, та й...»* (Михайлівка Олк. Д.). Але інколи вони вказують, що їм доводилося їхати подалі від дому, щоб обвінчатися. *«Тємно [вінчались], зовсім навіть не тут, у сімдесятих роках. Бо до церкви на той час ми не ходили. Якщо дєсь поїдем, у Київ, у Загорську б́ули, у Москві, дєсь так, шоб не бачили, бо інакше неможна було. Можна було поплатитися своєю роботою. Шкода було тієї освіти, що ти вчився»* (Криворівня Врх. ІФ.).

Певні обмеження існували і на похорони, коли запроваджували радянську атрибутику, забороняючи використовувати християнську.

«...моя сестра у Харкові умерла. Приїхали ми все. Це при Советском Союзе – тоді ж не давали хрестов. А їє чоловік робив на заводі у залізному цеху, гарачому, то далі остуда гроба, а хрес не далі. А брат уже мой з зятьом приїхали туди до єє, в саду зрезали грушу да зробілі дерев'яного хреста» (Великі Озера Дбр. Р.).

Значно складніше дотримуватися народних та релігійних традицій було комуністам, бо вони перебували під пильним контролем влади. Звичайні ж громадяни почувалися вільніше. «От мій брат був учителем, він був партійний. Інакше він був би не робив у школі. І шо ще. Вни сі у монахів повінчали з жінков. У него жінка немісцева. Я вінчалася, шо пійсят сьомий рік. Була православна. Я не була ні комсомолка, ні комуніска. А якщо ти робив на такій відповідальній роботі, то ти мусів бути партійний. То так це було страшне, то так це збирали» (Микуличин Ярм. ІФ.). «У нас же комуністів не було в сім'ї, ми тайно не хрестили. Не хрестили тайно. Ні. У нас таких ніхто не трогає. Хрестили ми відкрито» (Новопетрівка Брд. З.).

Внаслідок урбанізації до міст приїздили люди з різних місцевостей, тому подолати народні традиції там було простіше, бо у кожному регіоні існували свої особливості тих чи інших обрядодій, вірувань тощо. Натомість у місцях спланованого масового переселення народів асиміляція проходила складніше. Досягти нищення можна було лише шляхом погроз. Яскравим прикладом можна вважати виселення українців з Польщі до південних та східних областей України у післявоєнний час, які в нових місцях проживання продовжували дотримуватися своїх традицій. Запис від переселенців з с. Коростенко Хирівського р-ну Дрогобицької обл., зроблений нами у 2012 р. у с. Козацьке Новоазовського р-ну Донецької обл. показує, яким чином тогочасна влада викорінювала народні різдвяні традиції: «А по коляді в нас вертепи ходили там і тут вертеп раз зібралися – співали. Ангел, три Пастухи, три Царі, Ірод, Смерть, Жид, Жидівка, два Воїни. Раз тіко зібралися і пішли, як ми приїхали. І шо ви думаєте: звонили, міліція приїхала і розігнала».

Радянське керівництво, будуючи нову державу, розуміло, що майбутнє буде за дітьми, тому їх виховували у комуністичному дусі, залучаючи до різноманітних колгоспних робіт. «А таді пам'ятаю, як їхали садить картоплю. Була неділя, сабралися вже всі калгоспники, члени які були, ми дітвара. З червоним прапором, з гармошкою їхали на поле. Ми, дітвара, сиділи на вазах, а старшіє йшли. А ті люди, шо не були в калгоспі, виходили з дварів, хрестилися, шо у неділю їдуть рабить» (Киселівка Мн. Ч.). Авторитет старших відігравав важливу роль у проведенні антирелігійної роботи. «Я, як мала була, мене канєшно відучили і дуже. Парторг був у нас, і я була мала, вже ж із церкви оце прийшли. Вже у школу я ходила. І їде ж оцей парторг, а я кажу: «Христос воскрес!» А він став і каже: «Безсовісна, як тобі не стидно. А

в школу ходиш. Ідеш – христосаєшся. Щоб я цього більше не чув» (Берестове Брд. З.).

Певну роль у нищенні народних традицій відіграла школа. Учителі, користуючись доступними методами, намагалися відвернути дітей від церкви, участі у народних обрядах. *«А ми як ходили у школу, от, наприклад, на Великдень – Паска була, то нам робили якісь змагання у школі. Футбол. Якісь волейбол, чи якісь змагання. Так дітей збирали, аби діти не йшли на Паску до церкви, а йшли у школу»* (Микуличин Ярм. ІФ.). *«Колись у церкву не ходили. Як підеши, то стоїш десь у кутку. Ще й у колючці тебе намалюють»* (Черняхів Кгр. К.). *«Як стала савецька власть, то перестали хадить калядувать, бо ж у школі намалюють уже. Хіба крадькама да сваїх»* (Киселівка Мн. Ч.). Не менший вплив був і на дорослих українців. Прагнучи перешкодити їм відвідувати церкву на релігійні свята, керівництво на підприємствах навмисно видавало наряди на роботу. *«Тато робив на м'ясокомбінаті, то вони робили техогляд на машини на Паску. Мама йшла паску святити, тато йшов на роботу. Мусів іти, а не вийшов, всьо, більше не повертайси. Прогул ставили. Та ще й виговор міг мати»* (Микуличин Ярм. ІФ.).

Попри виховання поваги до старших, пошанування раніше померлих предків складалася парадоксальна ситуація, коли громадянам заборонялося відвідувати кладовища у спеціальні поминальні дні. *«Хто поїде на Радуніци на кладбіща, так штрахавалі. Бабкі пойдуть, дак штрахавалі, трудадні забіралі»* (Дроздовиця Грд. Ч.).

Народні обряди та звичаї продовжували існувати таємно, у сім'ях. Батьки давали дітям вказівки не розголошувати те, що відбувалося у родині, продовжуючи таємно здійснювати ті чи інші, частіше календарні, обрядодії. *«Ми мовчки признавали і Паску, все чисто, но комуністи ж тоді не давали. Нас строго за це держали. Ми мовчки це шо мати, шо все: Старайтеся мовчки, перехристилася та й всьо»* (Берестове Брд. З.).

Розуміючи, що викорінити народні звичаї практично неможливо, радянське керівництво вирішило деякі з них прилаштувати до нової комуністичної ідеології. Найлегше це було зробити в аграрній обрядовості, оскільки офіційно на перше місце у Радянському Союзі була поставлена людина праці. Тому чимало з традиційних обрядів набули нового змісту або повністю копіювали старі звичаї. *«А колис ми в колгозі були, йшов з нами голова, бригадіри. То ми йшли жати, перший сніп ужали. Перший раз ужали жменю, зробили перевесло, об'язалиси тим. А тоди ужали сніп, сіли на той сніп, колідували. Це вже і колгоз був, то це все рівно був голова з нами, ціво ці бригадіри, то ми зачинали жати, то всі ж були. Це було так»* (Юрківці Зст. Чн.). Особливо помпезно відмічали обжинки, коли в колгоспі завершувався збір зернових, вшановуючи голову колгоспу, передовиків. *«Ми уже, як у колгоспі були, то оце кінчаємо жнива, в'яжемо вінки – плетемо із колосків, уквітчуємо їх*

квітками. Це голові колгоспу, бригадірові, комбайнерові вінки ті вдягали» (Ганнівка Брт. М.).

Часто наголошують інформанти і на появі нової обрядовості у зимовий час, коли учасники художньої самодіяльності разом із Дідом Морозом та Снігуронькою відвідували хати колгоспників, посіваючи та вітаючи їх новітніми щедрівками. «Щедрують на Новий рік, колись як були советські, то ходили на той рік, а тепер, то на наш ходять» (Забужжя Лбм. В.). Навіть у тих регіонах, де традиційно щедрівок не було, їх запроваджували за вказівкою з Будинків народної творчості, уніфікуючи таким чином багату українську обрядовість. «Із Дома народного творчєства із Харкова приїзжав такий молодий чоловік, викладав оці щедрівки. Сучасні. Щедрівка агроному, щедрівка вчителю, щедрівка господарю, щедрівка молодим. 30 і 31 [грудня] ми щедрємо. Це було під Новий год. Виділяли нам, ну передовикам – порося, теля. Ми це слідом возили і дарували. Таких місцевих природніх щедрівок нема» (Гракове Двр. Х.). Нам не вдалося зафіксувати таких фольклорних зразків, проте тогочасні репертуарні збірники на допомогу художній самодіяльності містили чимало текстів радянських колядок, щедрівок, обжинкових пісень.

Отже, для формування радянського громадянина основне завдання влади полягало у нищенні етнічної самобутності народів СРСР через заборону та руйнування церкви, запровадження нових свят та звичаїв, які могли мати етнічні ознаки. Українці упродовж радянського періоду історії намагалися балансувати між радянським та народним, примусово-насадженим та традиційно-вкоріненим, офіційно-колективним та сімейно-особистісним. Попри всеохопний контроль з боку держави родина залишалася поза таким інспектуванням і змогла забезпечити тяглість існування давніх традицій українців. Отже, радянська держава продовжувала існувати в умовах дуалізму свідомості та ідентичності, що досить часто радянськими громадянами сприймалася як певна очевидність. Нинішній стан функціонування народної культури є прямим підтвердженням того, що українці сприймали радянську пропаганду дещо інакше, як про те говорили тогочасні ідеологи.

Список географічних скорочень

Волинська обл. (В.)

Лбм. – Любомльський р-н

Шц. – Шацький р-н

Донецька обл. (Д.)

Олк. – Олександрівський р-н

Запорізька обл. (З.)

Брд. – Бердянський р-н

Івано-Франківська обл. (ІФ.)

Миколаївська обл. (М.)

Брт. – Братський р-н

Прв. – Первомайський р-н

Рівненська обл. (Р.)

Дбр. – Дубровицький р-н

Харківська обл. (Х.)

Двр. – Дворічанський р-н

Чернівецька обл. (Чн.)

Врх. – Верховинський р-н
Ярм. – Яремчанська міськрада
Київська обл. (К.)
Всл. – Васильківський р-н
Кгр. – Кагарлицький р-н

Зст. – Заставнівський р-н
Чернігівська обл. (Ч.)
Грд. – Городнянський р-н
Крп. – Коропський р-н
Мн. – Менський р-н
Чрн. – Чернігівський р-н

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буйских Ю. «Кара Божья» и «Чудо Господнее» в рассказах об осквернении святынь в текстах современной украинской крестьянской традиции. Acta Baltico-Slavica, 38, SOW. Warszawa, 2014. С. 263–278.
2. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Вип. 22. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 91–102.
3. Положення про Комісії по радянським традиціям, святам та обрядам Української РСР. Київ, 1978. С. 5–6.
4. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: в 3 т. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2: Радянський проект для України, 2004. 528 с. URL: <http://buklib.net/books/31436/> (дата звернення: 04.01.2018).

Історична пам'ять в Україні

РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА У СПРИЙНЯТТІ ЇЇ СУЧАСНИКІВ-УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛИСТІВОК 1917–1921 РР.)

Надтока Олександр

The example of the leaflets of the Ukrainian revolutionary era (1917–1921) highlights the attitude of Ukrainians (political figures, military, representatives of Ukrainian communities, leaders of the Ukrainian ecclesiastical liberation movement), contemporaries of those changes, to revolutionary events and the war with Bolshevik Russia at various stages of the liberation movement and confrontation with the enemy. Particular attention is paid to the religious component of the Ukrainian Revolution.

Key words: *Ukrainian Revolution, interpretation by contemporaries, military confrontation, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, leaflets, UNR Army, Bolsheviks.*

Фонд листівок Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) почав формуватися одразу після заснування Національної бібліотеки Української Держави 15 серпня 1918 р. У роки Української революції 1917–1921 рр. та у міжвоєнний період відповідна колекція неперіодичних аркушевих видань значно зросла. Станом на 1933 р. відділ Волянсії (від лат. *volans* – крилатий, тобто відділ летючок – листівок) нараховував 373 931 одиницю зберігання, що вже підкреслює унікальність цієї колекції [14, 262]. У роки Другої світової війни зібрання сильно постраждало, загинула більша частина аркушевих видань. Незважаючи на пізніші дарування з приватних колекцій, наприклад колекції колишнього завідувача відділу стародруків Сергія Маслова (1880–1957), загальний фонд летючок на сьогодні складається з майже 8 тис. одиниць [14, 264], тобто нараховує трохи більше 2 % попередньої колекції.

У ході аналізу змістовної частини листівок, які стосуються теми ставлення українців до революційних подій 1917–1921 рр., було використано 90 летючок. Переважна більшість уміщених документів неопублікована, і лише з 2014 р. вводиться до наукового обігу в авторських публікаціях. Ці революційні листівки висвітлюють суспільні настрої, політичні погляди, культурно-просвітницькі вимоги діячів українського руху в Україні й українських громад на теренах сучасних Грузії (Батумі), Казахстану (Актюбінськ), Росії (Петроград, Москва, Кубань), широку палітру настроїв і оцінок військово-політичної ситуації в Україні періоду боротьби за українську державність проти російських більшовицької та білогвардійської армій, польської армії, а також часу повстання проти гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945 рр.). Комплекс досліджуваних джерел 1917–1921 рр. загалом можна поділити на три групи: 1) накази, постанови, розпорядження; 2) відозви й оповіщення на теренах України; 3) листівки українських революційних комітетів і товариств за межами України.

Лютнева революція відкрила нові можливості для українського національного життя не лише в Україні, а й найбільших містах та регіонах Російської імперії. Українські організації й товариства Петрограда, Москви, Кубані (Катеринодар, Туапсе, Єйськ), нинішніх Грузії (Батумі) та Казахстану (Актюбінськ) вже на початку революційних змін у 1917 р. проявили свою позицію в політичній та культурно-освітній сферах. У контексті вироблення політичних вимог за межами України особливе місце належить Тимчасовому українському революційному комітету м. Петрограда, відозви якого від 1 та 2 березня 1917 р. були серед перших документів, які представили позицію українських громад в умовах революції [13, 1; 9, 1]. Найповнішим вираженням ідеї національного визволення було визнано «національно-державну самостійність», яка забезпечує якнайширший розвиток українського народу. Проте, причетність до загальнонаціонального або столичного рівня політичного

життя – «відповідальне» середовище подібних громадських та політичних організацій одразу знижувало пафос визвольного руху. Петроградський Тимчасовий український революційний комітет не став винятком, і в тогочасних умовах оптимальною моделлю реалізації національних прав він визначив національно-територіальну автономію, при цьому визначення кордонів України – разом з Таврією, Кубанню, південними теренами Воронезької та Курської губерній, на той час вважалося самоочевидним, виходячи з етнічного принципу територіальної організації та історичних зв'язків. Тому претензії на ці терени самі по собі не доводять приналежність учасників Тимчасового українського революційного комітету до радикального світоглядного дискурсу (*дискурс – виражений у мові спосіб інтерпретації навколишньої дійсності, себе в цій дійсності й творення дійсності відповідно до цих уявлень – О. Н.*).

Українські громади в Україні та за її межами, представлені українською інтелігенцією «регіонального рівня», були радикальнішими у своїх політичних аспіраціях. У поширюваних в Україні та за її межами історико-політичних відозвах п. н. «Переяславський трактат» (імовірно друкувалися з весни 1917 р., виявлено могилів-подільське та батумське (Грузія) видання) [12, 1; 11, 1] наголошується на конечній потребі навіть ціною життя повернути «незаконно забрані у нас... права і вольності». Закінчувались ці звернення або шевченковим імперативом – «В своїй хаті – своя правда, / І сила, і воля!», як у батумському виданні, або ж словами національного гімну Павла Чубинського (1839–1884 рр.) – «Гей, Богдане, гей, Богдане, славний наш гетьмане! / Нащо віддав Україну Москві на поталу? / Щоб вернути її честь, ляжем головами, / Назовемся України вірними синами». Так зазначено у листівці, виданій у Могилів-Подільському. Отже, без формулювання політичних конструктів, у зверненнях українських громад ми бачимо більшу енергію, більшу відданість, більшу готовність до боротьби. Так само на регіональному рівні успішно реалізовувалась ідея нового добровольчого війська – у вигляді вільнокозацького руху [8, 1], заснованого у квітні 1917 р. нащадками козацьких родів зі Звенигородщини (південна Київщина). В обох випадках – і на прикладі української інтелігенції і козаків – бачимо поєднання традиціоналістських уявлень стосовно вітчизняних прав і вольностей з радикальним дискурсом, що уможливило надалі формування повстанського руху та збройну боротьбу народженої кадрової армії. Остання, як ми знаємо, була організована вже в умовах війни та агресії з боку більшовицької Росії, а кращі її частини були так само добровольчими, як і Вільне козацтво. Йдеться про Український гайдамацький кіш (інакше – Гайдамацький кіш Слобідської України) [6, 1; 7, 1; 8, 1] та київську формацію січових стрільців на чолі з Симоном Петлюрою (1879–1926 рр.) та Євгеном Коновальцем (1891–1938 рр.) відповідно.

У відозвах різних українських осередків та організацій революційної доби бачимо повернення до шевченкової ідеї про невмирущість душі народу. На час початку ХХ ст. це вже був усталений образ у вітчизняній літературі, світоглядний акцент українського руху й невідоме почування загалом. Воно засвідчувало існування не лише лінійного, «горизонтального» виміру історії, втіленого у хронології подій, а й виміру теологічного, «вертикального», який підкреслює зв'язок людини і Бога, нації і Бога в історії. Феномен невмирущості душі народу розкриває теологічну основу української національної ідеї. Нація воскресає всупереч усьому, веде боротьбу за правду і волю, за божественну справедливість, і знову йде з історичної сцени до нового пришествя і нової боротьби в цьому світі, де панує Люцифер і справедливість в принципі є неможливою. Відтак головна дискретність вітчизняної історії полягає в цьому чергуванні періодів кривавої боротьби з несправедливим суспільним устроєм і зовнішніми ворогами й відтинками часу вичерпання і затухання радикального дискурсу – періодами очікування і прикликання нового повстання.

Секулярна модель історії не є оптимальною і для розкриття особливостей українського автокефального руху на хвилі революції 1917–1921 рр., який доречно визначати як духовно-релігійну складову визвольної боротьби українського народу. Клерикальності в цьому рухові було найменше, адже архієреї, за винятком передчасно померлого архієпископа Олексія Дородніцина (1859–1919 рр.), не стали на бік своєї пастви, зрадили її очікування. Як свідчать оприлюднені джерела щодо подій 1920 р. та проголошення автокефалії української церкви Всеукраїнською православною церковною радою [3, 1; 2, 1–1 зв.], в основі цього руху також покладено принцип справедливості і права на свободу, в цьому випадку – духовну. Революційні процеси набували концептуальної повноти, реалізовувались і у світській, і в духовно-релігійній сферах. За доби революції Українська автокефальна православна церква стала самоорганізованою протестною силою у східнохристиянському світі, опозиційною до «титального» російського православ'я, до московського патріархату. *Це було явище української реформації у православному світі*, коли паства і нижче духовенство створили нову церкву з новою ієрархією, новою столицею у старому Києві та новою мовою – національною богослужіння. У зверненні «до братів і сестер вільної всенародно-соборноправної автокефальної православної української живої Христової Церкви» Всеукраїнського православного собору 1921 р. словами апостола Павла наголошувалося – «у волі, котрою Христос визволив нас, стійте і під ярмо неволі знову не піддавайтесь» [1, 124]. Загалом Українська революція 1917–1921 рр. постає явищем епохальним не лише для України, а й для східнохристиянського світу загалом, втілюючи собою новітню добу в секулярному політичному та духовно-релігійному аспектах.

Інтерпретація теми ворогів у представлених джерелах засвідчила наявність певних висхідних критеріїв їхньої оцінки та вироблення достатньо ємних характеристик. Насамперед бралися до уваги ставлення до національних прав українського народу та соціальна політика. Наприклад, характеристика білогвардійського руху містила визначення його представників як ворогів національної справи та захисників інтересів привілейованих станів. Більшовики ж фігурували як запеклі вороги національної свободи українського народу, а також як організатори нечуваного терору (гуманітарний вимір) і грабіжники (додаткова складова в характеристиці девіантної (злочинної) поведінки)). Гострота протистояння з більшовиками зумовила народження й побутування характерних означень у дусі міжнаціонального протистояння і визначення особливостей ідеології супротивника – «більшовик – москаль», «червоний імперіаліст – большевик». Перебіг війни з російським більшовизмом в інтерпретації української сторони станом на 1919 р. передбачав виділення початкового / першого етапу протистояння, коли частина народу була спокушена оманливою пропагандою і навіть протидіяла владі УНР (хронологічні межі цього етапу не вказувалися, ймовірно йшлося про кінець 1917 та початок 1918 р.), та другого етапу, який визначався як період загального народного повстання проти більшовиків, яке охопило всю Україну і проходило під гаслом «Геть чужинців з нашого краю, геть комуни, геть совдепи!». За змістом подій можемо припустити, що йшлося про період з весни 1919 р. [10, 1].

У межах визначення союзників Армії УНР у боротьбі за суверенність України фігурували насамперед українські повстанці та Українська галицька армія (УГА), які визначалися як побратими по зброї, «братикозаки», «брати-галичани». В уявленні командування Армії УНР наддніпрянці і наддністрянці мали сформувати єдину армію «великого українського народу», яка мала бути аполітичною.

Укладення УГА 6 листопада 1919 р. сепаратного перемир'я з білогвардійською Добровольчою армією було сприйняте очільниками УНР як зрада [4, 1; 6, 1]. 18 листопада на державній нараді за участю Головного отамана Симона Петлюри, Диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича (1863–1940), прем'єр-міністра УНР Ісаака Мазепи (1884–1952 рр.), представників командування Армії УНР та УГА було прийнято рішення арештувати і віддати до військового суду ініціаторів й учасників переговорів з Добрармією на чолі з генералом Мироном Тарнавським (1869–1938 рр.). В оперативному відношенні цей сепаратний крок УГА привів до несподіваного удару денікінців в тил Армії УНР під Тульчином на Поділлі, а в стратегічному – до руйнування українського фронту і переходу до рейдових операцій в тилу ворожих військ (Перший зимовий похід – 6 грудня 1919 р. – 6 грудня 1920 р.).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Від Всеукраїнського православного собору. *Церква й життя*. 1927. Ч. 1. С. 124–125.
2. Від Всеукраїнської Православної Церковної Ради. До українського православного громадянства. Лист перший: «З давніх давен український нарід має одну прикмету, покладену в основу його натури, це – незламну прихильність...»: м. Київ травня 5 дня 1920 року. Київ: друкарня А. Гросмана, [1920, трав.]. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
3. Всеукраїнська спілка православних парахвій. Громадяне: «Заходами Українського громадянства, з дозволу належної влади, організуються Українські православні парахвії...». Б. м.: Б. в., [1920, квіт.]. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
4. Громадяне! [листівка]: «Генерал Гарнавський, командуючий Галицькою армією з купкою старшин москвофілів царських прислужників увійшов в таємну згоду...». Кам'янець на Поділлі. 1919. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
5. Громадяне! [листівка]: «Генерали старої австрійської армії, що вдерлися на відвічальні посади в армії галицьких українців, зрадили цю армію...». [Київ]: Вид. Міністерства преси й пропаганди, [1919]. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
6. Громадяне!: «Ви вже знеслились од того насильства. Яке заподіяли вам банди...» / Отаман і все товариство Українського гайдамацького коша. Київ. 1918, січ. 3. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
7. Десять заповідей Українського Гайдамацького коша: «Вступаючи до Українського Гайдамацького коша (корпуса), що йде увільняти Слобідську Україну від насильників...» / Без підпису. [Б. м.]. [Б. р.]. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
8. До зброї! [листівка]: «Громадяне Української Народної Республіки! Всі, хто живе на території республіки, записуйтесь до партизанських отрядів вільного козацтва, до волонтьорських отрядів» / Без підпису. [Б. м.], [1918, січень]. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
9. До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді [листівка]: «Російська демократія виступила в боротьбі за політичну свободу своєї держави...» / Тимчасовий український революційний комітет міста Петрограда. Пг.: Тип. «Економия», 1917, берез. 2. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
10. Наказ Головного Отамана до Народної Республіканської Армії, 22 липня 1919 року, Ч. 92 [листівка]: «Славне вояцтво! Півроку ви б'єтесь з запеклим нашим ворогом, більшовиком-москалем...». [Б. м.]: Вид. Мініст.[ерства] преси УНР, 1919. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
11. Переяславський трактат [листівка]: «1. Насамперед, щоб не було непорозуміння, повинен, ти, государ, затвердити права і вольності

- наші...» / Без підпису. Батумі: Вид. Української громади; Друкарня Н. Я. Хвингія, [1917, берез. – грудень]. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
12. Переяславський трактат Україна з Московщиною [листівка]: «Насамперед, щоб не було непорозуміння, повинен, ти, государь, затвердити права і вольності наші...» / Без підпису. Могилів-Подільський: Друк. Акслера, [1917, берез. – груд.]. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
13. Українці Петрограду! [листівка]: «Події останніх днів набрали широких розмірів...» / Український тимчасовий революційний комітет м. Петрограда. Пг.: Тип. «Экономия», 1917, берез. 1. *Відділ стародруків НБУВ*. 1 арк.
14. Ковальчук Г. Губко Г., Тіхненко О., Лобузін К. Колекція історичних листівок НБУВ і сучасні проблеми введення її в електронний простір. *Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Вип. 31. Київ, 2011. С. 259–274.

РАДЯНСЬКА МЕМУАРИСТИКА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ МІФУ ПРО ЖОВТНЕВУ РЕВОЛЮЦІЮ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНЕЧЧИНИ)

Отземко Олена

The analysis of one of the components of the historical policy of the Bolshevik state – the formation of a complex of memoirs sources on history of October revolution of 1917 is made. On materials of Donetsk region it is shown mean and methods of collecting memoirs of ordinary participants of revolution and also technology of their distribution through the publication, mass media, public statements.

Key words: *memories, the October revolution, historical policy.*

Історія радянського суспільства містить у собі класичний приклад історичної політики, підґрунтям якої стала марксистська доктрина про соціальний розвиток як розрив із минулим, радикальні трансформації, зрушення, відтак, стирання минулого. На практиці це вилилось у побудову ідеологічної системи, яка, з одного боку, ґрунтувалася на тотальному контролі людської поведінки, викорененні попередньої соціальної пам'яті та інформаційній закритості, з іншого – на конструюванні глобального радянського міфу, який містив у собі елементи «правильного» історичного минулого, точніше правильного його трактування, а також примарні обриси інтернаціонального «світлого завтра».

Останніми роками у вітчизняній історіографії з'явилося чимало праць, присвячених проблемам історичної пам'яті. Л. Нагорна, І. Колесник, Г. Касьянов, автори колективної монографії за редакцією Ю. Шаповала

ґрунтуються на концепціях зарубіжних дослідників і намагаються адаптувати їх до особливостей української історії та реалій сучасності. Українські науковці на основі аналізу попередніх досліджень визначають історичну пам'ять як різновид колективної / культурної, або один із вимірів індивідуальної та колективної / соціальної пам'яті [10, 123, 125; 11, 56; 15, 23]. Як сукупність різноманітних знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле історична пам'ять є результатом культурного, соціального, політичного конструювання. Водночас сама історична пам'ять є засобом конструювання культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичностей [10, 135; 11, 60; 15, 62, 69]. Отже, історична пам'ять є ключовою категорією для розуміння історичної політики, її об'єктом і суб'єктом водночас [10, 126].

Як складний феномен суспільної свідомості історична пам'ять включає в себе будь які «сліди минулого» або «місця пам'яті» (за визначенням П. Нора) – і матеріальні залишки, і відповідні символи, ритуали, міфи, і рукописні тексти та історіографічні уявлення [12, 15; 15, 162]. Я. Калакура до матеріальних носіїв історичної пам'яті відносить усі різновиди історичних джерел, включаючи писемні (окремо називає публіцистичну, мемуарну і художню літературу), зображальні та речові пам'ятки, а також самі місця історичної пам'яті та наукові праці, наголошуючи на важливій ролі джерелознавства та історіографії у формуванні національної пам'яті (застосовує як синонім історичної пам'яті), її очищенні від різного роду стереотипів, спотворень і фальсифікацій [12, 474–475]. І. Колесник пише про текстовий вимір історичної пам'яті, представлений особистісними «Я-споминами», легендами, сімейно-родинними хроніками, фамільними генеалогіями, а також офіційно-масовим дискурсом [11, 61].

Метою доповіді є аналіз однієї зі складових історичної політики більшовицької держави – формування комплексу мемуарних джерел з історії жовтневого перевороту 1917 р., зокрема, вивчення на матеріалах Донеччини засобів і методів збирання спогадів рядових учасників революції, а також технологій їх розповсюдження через публікацію, засоби масової інформації, публічні виступи. Джерельну базу доповіді становлять спогади учасників революційних подій на Донеччині, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та Державному архіві Донецької області (ДАДО).

Втілення в життя нової ідеологічної системи почалося з перших місяців існування радянської влади, що виявилось у масовому встановленні пам'ятників революціонерам і прогресивним діячам культури, лідерам комуністичних партій і керманічам радянської держави, монументів революції. Запроваджувалися нові свята, перейменовувалися вулиці та населенні пункти. Складовою історичної політики нової влади, зокрема на території УСРР, від самого початку була активна діяльність щодо збирання свідоцтв революційної боротьби, історії революції та

громадянської війни, в тому числі спогадів учасників революційних подій. Масового та систематизованого характеру вона набула у 1920-ті роки з утворенням Істпарту (Всеукраїнська комісія з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії була створена у квітні 1921 р.).

Окрім Істпарта існували також Істмол (Комісія з історії молодіжного комуністичного руху), Істпроф (комісія з історії професійного руху), Всеукраїнська Рада Всесоюзного товариства колишніх каторжан і засланих-переселенців. Важливість місії Істпарту підтверджує той факт, що комісія діяла на правах відділу КП(б)У. Окрім центрального відділу створювалися місцеві бюро, а також групи сприяння Істпарту. Діяльність Істпартів обговорювалася на IX з'їзді КП(б)У у грудні 1925 р. Одна з резолюцій зобов'язувала всіх членів партії здати місцевим бюро всі матеріали, що вони мали з історії революції та громадянської війни [9, 221; 20, 13–15]. Це, ймовірно, було пов'язано з проблемами в роботі центральної та місцевих комісій, обумовленими нестачею коштів і кадрів, що обмежувало можливість збору матеріалів [5].

Істпарт розробив систему заходів щодо збирання, виявлення та публікації мемуарів. Так, Артемівське бюро звітувало про те, що з липня по жовтень 1927 р. було зібрано 229 індивідуальних і колективних спогадів [4, 327]. Активна діяльність зі збирання спогадів учасників революції та громадянської війни тривала до початку 30-х рр. Відновлення цієї роботи після перерви відбулося в середині 50-х років та активізувалося до кожного ювілею революції. Центральний і місцеві партійні, а також обласні архіви складали списки «старих більшовиків», листувалися, проводили наради з учасниками революційних подій [20, 28–29]. У фондах ДАДО сформовано окремих фонд (П-633), який містить діловодну документацію, що віддзеркалює організаційну роботу архіву щодо збору спогадів протягом 20–80-х рр. ХХ ст.: списки учасників революційних подій, «старих більшовиків», листування з ними, анкети тощо.

Ще з початку 1920-х рр. у радянській періодиці публікувалися рекомендації щодо написання мемуарів, для авторів розроблялися приблизні програми (конспекти), спеціальні анкети, програми проведення вечорів тощо. До 10-літнього ювілею революції Істпарт ЦК ВКП(б) розповсюдив «Анкету учасника Жовтневого перевороту», що містила 25 питань, покликаних надати спогадам «ветеранів послідовний та цілеспрямований характер» [20, 28–29]. Така практика збереглася і надалі. Зокрема, в липні 1946 р. відбулася зустріч старих більшовиків Сталінського металургійного заводу, яку вели письменники А. Ключча, І. Гонімов. Основними темами були: заснування комсомольської організації, ленінський призов у партію в 1924 р., боротьба з опозицією в 1925–1927 рр., роль заводської партійної організації та окремих її діячів у житті заводу, вияви українського націоналізму в 20-ті роки (записане так: «Украинские националисты были в те годы? На заводе не дебоши-

рили?»), підвищення продуктивності праці тощо [19]. У 1956–1957 рр., коли розгорнулася чергова компанія щодо збирання спогадів, знову ж таки, респондентам розсилалися анкети, питання, що зорієнтовували їх у подачі матеріалу. У фондах ДАДО збереглося листування начальника Сталінського обласного архіву в 1957 р. з «ветеранами революції» з приводу написання чергових спогадів [16; 17].

Зібрані матеріали відкладалися в партійних та обласних державних архівах. Так, у різних фондах ДАДО, за нашими підрахунками, зберігається 267 текстів мемуарів «старих більшовиків» Донбасу, у фондах ЦДАГОУ з 93 створених і записаних у різні роки спогадів учасників революції в Донбасі 73 безпосередньо стосуються зазначеного періоду, 20 мають ширшу хронологію.

Спосіб збирання спогадів через анкетування, програми, конспекти логічний у контексті історичної політики влади: формулювалися ключові проблеми, розставлялися акценти, «червоні прапорці», за які авторам не варто було виходити. Окрім того, більшість «авторського складу» таких спогадів, принаймні, у 20-ті роки, була малописьменна, або і зовсім неписьменна, тож потрібні були конкретні формулювання і вказівки. Таким спогадам притаманна трафаретність, відчувається співавторство або кореспондентів, або редакторів, навіть якщо вони не були надруковані. Характерним, з огляду на це, є комплекс спогадів шахтарів Червоногвардійського району м. Макіївки (до революції Берестово-Богодухівський рудник), що збиралися протягом 1954–1960 рр. Вони мають автобіографічний характер з акцентом на підпільну революційну боротьбу, події революцій 1905 р. та 1917–1918 рр. Звертає на себе увагу те, що частина авторів і в середині ХХ ст. були неписьменними. Короткі повідомлення про важке дореволюційне минуле у спогадах поєднуються з пафосними розповідями про революційні події. А наявність у декількох спогадах трафаретних фраз на кшталт «локтем чувствовав своє місце в строю» свідчить про співавторське втручання у процес пригадування [1; 2; 3].

Характерна риса цих спогадів – знеособленість, навіть у автобіографічних спогадах, зосередженість на пафосі революції та кар'єрі, навіть у жінок. Для них властиві не тільки помилки пам'яті, а також фальсифікація даних, які стосувалися діяльності більшовиків у 1917 р., датування більшовицьких повстань, зустрічей і спілкування з В. І. Леніним. Вони з часом теж набували колективного характеру, адже ветерани революції активно спілкувалися між собою – листувалися, створювали організації або доживали в будинках персональних пенсіонерів (такі, наприклад, були в Києві) [8; 13; 14].

Для формування та розповсюдження революційного міфу важливе значення також мала його популяризація, доступність для широкого загалу. Зібрані матеріали видавалися окремими збірками, які в 20-ті роки

готував Істпарт, його бюро на місцях, у 50–80-ті роки цим займалися партійні та обласні державні архіви, переважно до ювілейних дат. У 20-ті – на поч. 30-х років левова частка зібраних спогадів публікувалася в журналі Всеукраїнського Іспарту «Літопис революції»: за 11 років його існування 2/3 матеріалу становили мемуари [20, 20, 30]. Публікували мемуари і загальносоюзні журнали «Пролетарская революция», «Каторга и ссылка». У повоєнні роки окремі мемуарні матеріали публікувалися в спеціальній історичній та суспільно-політичній журнальній періодиці. На Донеччині це були «Спутник Донецкого пропагандиста», «Просвещение Донбасса», у повоєнні роки – літературно-художній журнал «Донбасс». Але журнали, особливо у 20-ті роки, доходили далеко не до всіх. Тираж «Літопису революції», наприклад, коливався в межах 5 тис. примірників. На наш погляд, одним із важливих засобів розповсюдження спогадів про революційні події були газети, на які була підписана добровільно чи не більша частина населення. Зокрема, на Донеччині у 20-ті роки чимало спогадів було надруковано в газеті м. Горлівка «Всесоюзная Кочегарка» (згодом «Кочегарка») [7]. У повоєнні роки, переважно до ювілейних дат, такі спогади регулярно друкувалися в газеті «Социалистический Донбасс» [6].

Чималу роль у розповсюдженні легенди про «героїчні революційні події» відігравали вечори та зустрічі зі «старими більшовиками», на яких корегувалися, фіксувалися й трансливалися колективні спогади. Так, маріупольські ветерани революції М. Козлова, П. Сергєєв, Є. Ліпанов і В. Варганов мешкали у Москві, де разом з іншими «старими більшовиками» створили секцію Донбасівців, займалися активною громадською діяльністю, зокрема спілкувалися із молоддю, школярами. П. Сергєєв, наприклад, у 1955–1957 рр. був педагогом Будинку піонерів Київського району Москви, працював у газеті «Вечерняя Москва», був редактором газети «Наш фестиваль». Вони листувалися з соратниками, проводили зібрання, на яких обговорювали свої спогади, приїздили до Маріуполя, де виступали на різних зустрічах, їхні виступи записували на радіо [16, 18; 18].

Отже, спогади учасників революційних 1917–1920 рр., особливо більшовиків-ветеранів, були важливою складовою історичної політики більшовицької влади. Від перших років існування цієї ланці творення міфу про Жовтневу революцію надавалося великого значення, що засвідчує активна діяльність Істпартів, згодом партійних та обласних архівів. Вони фактично створили масове джерело – записані на основі анкетних опитувань спогади рядових учасників революції, зміст яких мав чітко визначений наголос на потрібних для формування «правильної історії» подіях і належній їх оцінці. Паралельно відпрацьовувалися канали й практики розповсюдження цього міфу серед населення: поряд із традиційними – документальні збірки, журнальна періодика – активно

використовувалися можливості більш доступних для загалу газетних видань, а також радіо. Учасники революційних подій, згодом персональні пенсіонери, що користувалися в цей період великою пошаною, переконані у своїй правоті, виступали на зустрічах, зборах, вечорах, у школах, вишах, на підприємствах, підтримуючи своїми оповіданнями героїчний образ революції. А влада пробачала їм «помилки» у викладенні революційних подій, тим паче, вони були на користь героїчній концепції історії країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Автобіографія-вспоминание. Воспоминание Коломийцева Никанора Лазаревича. 1957. *Державний архів Донецької області (ДАДО)*. Ф.Р-2858. Оп. 3. Спр. 1. 2 арк.
2. Автобіографія-вспоминание члена КПСС с 1917 г. Прокофьева Антона Григорьевича. 1957 г. *ДАДО*. Ф.Р-2858. Оп. 8. Спр. 1. 4 арк.
3. Автобіографія-вспоминание члена КПСС с 1920 г. Никишовой Евгении Владимировны. 1957 г. *ДАДО*. Ф.Р-2858. Оп. 6. Спр. 1. 2 арк.
4. Артемовский истпарт. (По отчету с 15.IV по 15.X – 27 г.). *Летопись революции*. 1928. № 1. С. 326–327.
5. Вокруг работы Испарта. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 285–288.
6. Воспоминания старых большевиков, участников революционных событий, опубликованные в газете «Социалистический Донбасс» за 1957 г. *ДАДО*. Ф.Р-2109. Оп. 1. Спр. 199. 36 арк.
7. Выписки статей из газеты «Всесоюзная кочегарка» о гражданской войне в Донбассе (1917–1921 гг.). *ДАДО*. Ф.Р-2109. Оп. 1. Спр. 159. 34 арк.
8. Гончарова Гликерия Павловна, член КПСС с 1925 г. В труде как в бою. *ЦДРОГОУ*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 64–67.
9. Інструкція до роботи рай уповноважених Окрістпартів України. *Літопис революції*. 1926. № 5. С. 220–223.
10. Касьянов Г. В. Исторична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137 с.
11. Колесник І. Исторична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії. *Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Исторична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття*. Львів: ПАІС, 2011. С. 54–64
12. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПЕНД, 2013. 600 с.
13. Кучук Анна. *ЦДРОГОУ*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 715. 10 арк.
14. Луговикова Марія Івановна. О работе в начале восстановительного периода 1920–1921 гг. на Донбассе. *ЦДРОГОУ*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 808. 13 арк.

15. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 328 с.
16. Переписка Донецького державного обласного Архива с Варгановым В. А. о присылке воспоминаний, документов о революционной деятельности в Донбассе. 2 ноября 1956 – 27 июня 1959 г. ДАДО. Ф.2836. Оп. 1. Спр. 52. 47 арк.
17. Переписка Донецького державного обласного Архива с Сергеевым П. Т. о присылке воспоминаний, документов о его революционной деятельности. 18 декабря 1956 – 2 марта 1959 г. ДАДО. Ф. 2835. Оп. 1. Спр. 3. 81 арк.
18. Сергеев Перт Тихонович. Автобиографическая справка. Рукопись. 15 августа 1957 г. ДАДО. Ф. 2835. Оп. 1. Спр. 9. 1 арк.
19. Стенограмма встречи старых большевиков Сталинского металлургического завода (Из фонда Гонимова И. Н.). 30 июля 1946 г. ДАДО. Ф.Р-2858. Оп. 22. Спр. 1. 10 арк.
20. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев: Вища шк., 1978. 136 с.

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРІ (КРІЗЬ ПРИЗМУ МИНУЛОГО КРЕМЕНЕЧЧИНИ У 1921–1939-х РР.)

Скакальська Ірина

The museum is an important center for the preservation and transfer of historical memory. On the basis of documents and materials of the Kremenets Museum of Local Lore exposition as a visual component in the Ukrainian people's historical memory formation the author reveals the region past.

Key words: *historical memory, cultural heritage, documents, museum, exposition, Kremenets region.*

У фондах Кременецького краєзнавчого музею зберігаються десятки тисяч найрізноманітніших матеріалів, пам'яток матеріальної та духовної культури народу. Серед цих експонатів значне місце займають документи з архіву і фонду музею, а також наукова і науково-популярна література з історії краю, мистецькі праці, періодика та власне експозиція тощо. Варто наголосити, що знання про минуле впливає на формування громадської думки. Зважаючи на неоднозначність в українсько-польських стосунках міжвоєнного періоду ХХ ст., важливим буде акумулювати історичну пам'ять, яка б відобразила реалії життя Кременеччини у 1921–1939 рр., що перебувала у складі Другої Речі Посполитої. Зрозуміло, що недопустимим є нав'язування історичної пам'яті. Вона виступає як основний

чинник формування національної ідентичності. Спільне уявлення про події минулого нашого краю є основою для згуртування народу та розбудови державності. Історична пам'ять – це своєрідний духовний феномен. У збереженні та передачі історичної пам'яті важливу роль відіграють музеї.

Як вважає дослідниця А. Киридон, спектр сучасних досліджень пам'яті надзвичайно широкий. Це – вивчення мовних, поведінкових і тілесних практик; розгляд історії й пам'яті як форм відображення історичної культури; історії як мистецтва пам'яті тощо [2].

Мета дослідження полягає у вивченні процесу формування історичної пам'яті у просторах музею, як суб'єкта передачі інформації про життя Кременецького повіту міжвоєнного періоду ХХ ст.

Виник музей у 1937 р., спочатку називався Muzeum Ziemi Krzemienieckiej im. Willibalda Bessera, був складовою Кременецького ліцею і знаходився в одному з корпусів навчального закладу. У 1939 р. він став самостійною установою, а в 1950 р. музей перемістився в нинішнє приміщення [4].

Музей сприяє виробленню суспільного уявлення про минуле краю. Ключовим є сприймання знакових історичних подій через музейні артефакти. Музей налагоджує комунікацію з відвідувачами через пропагування, зокрема, історії, а це в свою чергу формує колективну пам'ять поколінь. Наприклад, музейна експозиція дозволяє не лише змоделювати історичний процес і окреслити тематику життя міжвоєнної Кременеччини ХХ ст., а й розкрити відомості та імена учасників. Тому спробуємо показати через життєписи відомих представників еліти, які проживали на Кременеччині у цей час, важливість формування історичної пам'яті про їхню діяльність.

Один зі стендів експозиції музею подає світлини, документи, які висвітлюють громадсько-політичне життя Кременеччини у 20–30-х рр. ХХ ст. Відповідно покажемо, як зазначені матеріали та відомості визначають напрям творення історичної пам'яті. Зауважимо, що суттєвими є не стільки факти минулого, а їх оцінкові уявлення. Саме інформація з музейної експозиції впливає на формування історичної пам'яті. На дошці – фотографія сім'ї Бжеських. Сімейна світлина, яка спонукає дізнатись більше про цього діяча. Крім того, у вітрині експонується його сорочка, вишита білими нитками на білому полотні. Вишиванка говорить про національні переконання власника.

Бжеський Роман (1897–1982 рр.) – громадсько-політичний діяч, письменник. Народився у Чернігові. У студентські роки Роман Бжеський був активним членом таємної молодіжної організації «Братство самостійників». З вибухом національної революції 1917 р. Р. Бжеський кинувся у вир політичної боротьби [6, 234]. Наведені дані з життя громадсько-політичного діяча на рівні історичної пам'яті цікавлять лише в невеликій

мірі її носіїв, а на перше місце виходить оцінка цієї особистості з кута зору уявлень сучасників. Окремі епізоди з його життя дозволяють скласти про нього враження у теперішнього покоління. Візьмемо той факт, що на центральній вулиці Кременця Роман Бжеський відкриває книгарню від «Просвіти». У Центральному державному історичному архіві м. Львова зберігається звіт про поїздку уповноваженого товариства для ознайомлення з роботою книгарні. У цьому звіті подано високу оцінку роботи Р. Бжеського, зокрема, відзначається, що «...п. Бжеський емігрант з Великої України, людина роботяща, а передовсім любить книжку й уміє її продати» [6, 235].

Для створення історичного ланцюга біографій представників еліти Кременеччини маємо повідомити про Козубського Бориса (1886–1953 рр.) – адвоката, громадсько-політичного діяча, посла до Сейму. Дитинство Бориса пройшло у Кременецькому повіті. Закінчивши у 1906 р. Острозьку гімназію, вступив на правничий факультет Київського університету імені Св. Володимира. Невдовзі за участь у студентських заворушеннях потрапив у поле зору царської охоранки. Від переслідувань змушений був рятуватися переїздом до Харкова, щоб продовжити там навчання в університеті. У 1913 р. він розпочав правничу кар'єру в адвокатській конторі М. Міхновського. Під впливом М. Міхновського молодий адвокат Б. Козубський вступив до РУП й остаточно сформувався як політик. Боротьба за Українську самостійну державу стала його незмінним життєвим кредо [7, 90].

Знаковим є те, що у квітні 1917 р. в Києві відбувся Український національний конгрес, на якому Бориса Козубського обрали, як представника Волині, до Центральної Ради від Української революційної партії. Одним із свідчень становлення української державності на Кременеччині був випуск паперових грошей номіналом 1, 3, 5 і 10 гривень у 1918 р., зокрема, на купюрах стояв підпис голови повітової управи Б. Козубського.

У 1919 р. поляки запроторили Бориса Козубського з багатьма друзями по боротьбі до концтабору в містечку Домб'є неподалік від Кракова. Правдами й неправдами дружина Олена вирвала ледь живого чоловіка з неволі. Ці відомості негативно відбиваються на українсько-польських взаєминах і знаходять свій відбиток в історичній пам'яті. Таким чином реалізовувалась політика Польщі щодо асиміляції українців та інкорпорації краю.

Ще наведемо такий факт з життя діяча. У серпні 1948 р. Б. Козубського арештували вже більшовики, звинувативши в антирадянській пропаганді. В жовтні цього ж року військовий трибунал засудив 62-річного Б. Козубського до 25 років мордовських таборів. У тих таборах він помер у 1953 р. [7, 92–94]. Цей епізод демонструє вже тоталітарну

суть радянської влади з винищення української еліти, і це теж частина колективної пам'яті поколінь.

Продовжувати формування уявлення про громадсько-політичне життя Кременеччини варто інформацією про постать Черкавського Михайла (1879–1929 рр.) – громадсько-політичного діяча, сенатора, публіциста, педагога. Він був діяльним членом усіх українських організацій на Волині, в тому числі і в Кременці. Найбільшу активність він проявив як політичний діяч. Його уподобання були пов'язані з національно-демократичною течією, репрезентованою УНДО. Зрозуміло, що земляки його поважали та підтримали на виборах до сенату. В 1922 р. Черкавський обраний від Кременецького виборчого округу сенатором польського парламенту [7, 108].

На стенді «Діяльність „Просвіти“» розміщено матеріали про відомих просвітян краю. Жук Семен (1893–1941 рр.) – громадсько-політичний діяч, вчитель, посол до Сейму, директор банку, публіцист. Народився він в с. Боложівка колишнього Крем'янецького повіту. Освіту спочатку здобував у сільській парафіяльній школі. Потім навчався у двокласній школі в Шумську. У 1908 р. поступив до Волинської Свято-Федорівської церковно-вчительської гімназії в Дермані. Далі працював вчителем в одній зі шкіл Староконстянтинівського повіту. З 1915 р. С. Жук був мобілізований російським царатом в армію, але очевидно, довго не перебував на службі. Після поразки національної революції Семен Жук повертається на рідну Волинь. З 1918 по 1919 рр. працює вчителем Вищої початкової школи в Острозі. Згодом на Кременеччині організовує роботу товариства «Просвіта». С. Жук був провідним діячем Української соціал-радикальної партії. У 1928 р. його обирають послом до Сейму. Після розпуску Сейму його було заарештовано. У 1933 р. С. Жук став директором кооперативного банку в Почаєві. Перед приходом більшовиків Семен Антонович виїхав в с. Чайковичі, що на Львівщині. Загинув С. Жук трагічно 26 червня 1941 р. [8]. Як бачимо, постать С. Жука варта для ознайомлення широкого загалу з його діяльністю та боротьбою.

Окремий стенд розповідає про важливі сторінки з біографії Гомера ХХ ст. – Самчука Уласа (1905–1987 рр.). Він народився в селі Дермань на Волині у селянській родині. Сім'я жила на хуторі Лебедина, що за п'ять кілометрів від Дермані. Літературний дебют У. Самчука припадає ще на період навчання у Кременці, коли у варшавському журналі «Наша бесіда» побачили світ його ранні оповідання. Перший успіх окрилив і зумовив рішення присвятити себе літературній праці. В автобіографічному романі «Юність Василя Шеремети» не відображено жодної вагомій історичної події, але У. Самчук на порівняно невеликому локальному матеріалі спромігся підняти низку важливих проблем, зокрема, переконливі характеристики школярів української гімназії, описи м. Кременця визначили ідейно-мистецьку важливість роману [5]. У 1920–1927 рр. –

він учень Кременецької української гімназії. На початку 1920-х рр. тут діяв літературний гурток «Юнацтво», до нього входив і був активним дописувачем Улас Самчук. Гуртківці видавали рукописний гімназійний альманах з однойменною назвою. В ньому У. Самчук поміщає свої перші твори. У 1922 р. у журналі «Юнацтво» Самчук помістив вірш «Не любити не можу свою я країну...». Улас Самчук був членом Кременецької «Просвіти» [3, 27–29]. На подальшій емігрантській долі письменника зупинятися не будемо. Наведені відомості спонукають до гордості за земляка та впливають на формування історичної пам'яті. Вона у свою чергу ґрунтується на місцях пам'яті, на героях, якими спільноти пишаються та ідентифікують себе.

В експозиції відділу є портрет письменника Виливчука Юхима (Ваврового – літературний псевдонім). Він народився в с. Попівці, нині – Кременецького району, в селянській родині. У 14 років став учнем друкарні Почаївської лаври, де освоїв фах складача. Юхим Вавровий був учасником подій 1917 р. Брав участь у громадянській війні в Україні. З приходом до Києва денікінців повертається до рідних Попівців. Його заарештовують поляки. 1920 року звільнений і повертається до Києва. Згодом (1920–1930 рр.) він був червоноармійцем, писав багато віршів, мріяв про щасливе життя.

Тричі (1931–1936, 1937–1947, 1950–1953 рр.) був заарештований і майже 20 років перебував у засланні в сибірських таборах. Збереглося понад 30 віршів, писаних у неволі, в умовах ізоляції. Писав він їх на сірникових коробках, зашивав у ватних штанах чи матраці. Після двадцятирічного поневіряння у сталінських таборах повертається в Україну, в рідні Попівці, де жив на мізерну пенсію. В останні роки життя Юхим Андрійович робив певні спроби, щоб видати збірку віршів [3, 7–8].

Необхідно згадати про одного з директорів музею, вченого, дослідника Волині, представника наукової еліти Цинкаловського Олександра (1898–1983 рр.). Народився у м. Володимир-Волинському. У 1918 р. проходив службу у військах УНР, у відділі культури, займався організацією українських шкіл на Кременеччині. Після закінчення у 1929 р. Варшавського університету працює у Державному археологічному музеї у Варшаві, член Польського археологічного товариства, член НТШ у Львові. Виїздив з експедиціями на Волинь, Полісся, Підляшшя для дослідження історичних пам'яток та археологічних знахідок. Працював директором Кременецького краєзнавчого музею та проводив археологічні розкопки на околицях міста. Після війни він оселився у Кракові. Науковий доробок присвячений археологічному дослідженню Волині. Значний інтерес становлять двотомний енциклопедичний довідник «Стара Волинь і Волинське Полісся» (1984–1986) [9], «Княжий город Володимир» (1935) тощо. Крім археологічних досліджень, він писав про найдавніші події з історії України, про Червенські міста, княжі міста. На

професійному рівні цікавився гідрологією та картографією. Автор 12 карт Волині і Полісся [3, 32–33].

Отже, на початку ХХІ ст., у період становлення нашої держави, шукаємо приклади для національної самоповаги. Саме у матеріалах краєзнавства, у діяльності знакових постатей української еліти слід шукати такі ідеали. На нашу думку, в діяльності української інтелігенції першої третини ХХ ст. на західноукраїнських землях втілені ті риси українського народу, які могли б творити історичну пам'ять та єднати націю сьогодні. Історична пам'ять – це не той феномен, що виникає спонтанно у масовій свідомості, тому музей відіграє у цьому процесі домінуючу роль, і «memory studies» (студії пам'яті) формуються через різні джерела, матеріали, що містяться в установі. Наприклад, як зазначає дослідниця О. Боряк, тимчасові музейні виставки можуть стати тим майданчиком, де можуть бути випробувані нові підходи – в тематиці, змісті, способах презентації інформації тощо [1, 135].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк О. Візуалізація обрядів життєвого циклу: презентація їжі у музейній експозиції. *Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. Науковий збірник*. Випуск 61. Луцьк, 2017. С. 135–138.
2. Киридон А. М. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення та перспективи. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. Вінниця, 2015. URL: http://pnpu.edu.ua/ua/text/historical_memory/2015_32.pdf
3. Краєзнавчий довідник. Українська еліта Кременеччини міжвоєнного періоду ХХ ст. Кременець: ВЦ КОГПІ, 2012. 48 с.
4. Музеї України. URL: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=1408>
5. Самчук У. Юність Василя Шеремети. Роман. Рівне: Волинські обереги, 2005.
6. Скакальська І. Б. Роман Бжеський і Кременеччина. *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Освіта і культура Волині: історія та сучасність»*. Луцьк, 2012. С. 233–238.
7. Скакальська І. Українська еліта Волині першої половини ХХ ст.: нариси життя та діяльності: Монографія. Тернопіль: Астон-Вектор, 2012. 180 с.
8. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2006.
9. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник. Вінніпег, 1986.

РОДИННИЙ АРХІВ НАЩАДКІВ ІВАНА І ЮРІЯ ЛИП
ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

Кучеренко Світлана

This article describes the prehistory, features, peculiarities and significance of the Lypa's family archive. The typical examples from this unique memory location of Ukrainian doctors, writers, political and public figures, the father and son Lypa are presented. The difficult process of returning historical names from oblivion is noted.

Key words: *Ivan Lypa, Yuriy Lypa, location of memory, oblivion, family archive, genealogy, commemorative events.*

Імена українських лікарів, письменників, політичних і громадських діячів Івана Львовича Липи (1865–1923 рр.)* та Юрія Івановича Липи (1900–1944 рр.)** повернулися до українського загалу на початку 1990-х років. Більшість біографічних, бібліографічних та історіографічних джерел для реконструкції життєвих шляхів та упорядкування творчої спадщини батька і сина Лип, які зберігаються в архівних у бібліотечних колекціях України, Польщі, Канади та США проаналізовано істориками С. Кучеренко та І. Стамболом [5; 6; 7; 8]. Досі невивченою і неактуалізованою залишалася архівна збірка, створена донькою Юрія Липи у 1989–2001 рр.

На жаль, вона передбачувано не могла містити усіх раритетів, які могли б у ній зібратися за роки письменницької, видавничої, громадської й політичної діяльності спочатку Івана Липи, а потім Юрія, хоча б від першої публікації батька до останньої публікації сина (від 1890 р. до 1944 р.).

На своєму життєвому шляху Липи, як і багато інших учасників та сучасників української революції та визвольних змагань, не раз могли втратити життя, не те що речі та рукописи. Вони вимушено покинули Одесу (кінець 1918 р. – поч. 1919 р.). У місті залишилася дружина Івана Липи. Вчителька української мови Марія Липа мешкала у тому ж будинку, який колись отримав у користування лікар Іван Липа для лікарювання і проживання з родиною. У 1935 р. М. Липа померла від менінгіту. Куди поділися бібліотека, залишки видань сімейного видавництва «Народній стяг» та все інше з її помешкання – невідомо.

Пограбовані румунами під час арешту на Станіславщині (травень 1919 р.) батько і син також не мали можливості забрати із собою свій нехитрий скарб з Кам'янця (літо 1920 р.). Після небезпечних мандрів слідом за урядом Директорії УНР їм взагалі довелося емігрувати (кінець 1920 р.). На еміграції Юрій дбайливо зберіг усе те, що залишилося після смерті батька з Тарнова і Винників, додавши свій власний архів, який

збирав впродовж навчання у Познані (1922–1928 рр.) та проживання у Варшаві (1929–1943 рр.).

Першим хранителем і дослідником Липівського архіву (1920–1943 рр.) став друг і однокласник Ю. Липи Лев Биковський. Будучи директором Варшавської публічної бібліотеки, він прийняв архіви багатьох людей, що виїжджали у 1943 р. на Захід. Ю. Липа, на відміну від більшості, прямував на Схід. Він передав на збереження батькове і своє листування та деякі рукописи, а також малюнки дружини. Частина того депозиту збереглася у Варшаві до теперішнього часу. Але книгозбірню і найважливіші рукописні матеріали Ю. Липа забрав із собою до Яворова [1, 299]. Спогади місцевих жителів (Миколи Кунанця, Олени Лабай, Марії Кунанець і Ганни Романець) майже не залишили надії знайти їх на Яворівщині [9]. У 1945 р. за зрадою була розсекречена криївка в с. Наконечне Перше, де енкаведисти знайшли бібліотеку д-ра Липи (ідентифікувати її було просто – за есклібрисом). Частину книжок показово спалили на площі м. Яворова, решту – використали в яворівській тюрмі для опалення приміщення конвою.

Передісторію нової архівної збірки, створеної донькою Ю. Липи в незалежній Україні, слід почати саме з часу арешту д-ра Липи 19 серпня 1944 р. в с. Іваники, катування і розстрілу в с. Шутова 20 серпня. Поховавши чоловіка 22 серпня у с. Бунів, Галина Липа перенесла до сусідів Пузьяків речі, світлини, книжки, папір, друкарську машинку, німецький радіоприймач, телефонний апарат, перстень Ю. Липи з тризубом і багато рукописів, про які говорила, що то цінні папери, які треба зберегти. Восени 1944 р. по доносу сексота облавники забрали всі речі, принесені Г. Липою, заарештували і побили господаря. Дивом не помітили тоді два альбоми з фотографіями. Євген Пузьяк аж у 1959 р. відвіз їх Галині, яку випадково через знайому знайшов у Львові під дещо зміненим дівочим прізвищем [9, 794–795]. Її сподівання загубитися у великому місті та уникнути стеження кагебістів були марними. Деякі світлини з тих альбомів тепер зберігаються у нащадків, але більшість зникла (очевидно, шукати потрібно у відповідному архіві).

Півторарічну Мартусю в серпні 1944 р. мати залишила директору бунівської школи Павлу Дубику. Після арешту директора дівчинку забрала родина його старшої доньки. Марта виховувалася у добрих людей. Олекса і Люба Грицуні, ніби через втрату документів, записали її у 1949 р. як рідну дитину (своїх дітей у них не було), змінили дату, місце народження, прізвище й по-батькові). Про своє походження дізналася у 17 років (1960). Мати, оберігаючи доньку від небезпеки, майже нічого не розповідала про батька, так і померла в 1968 р., забравши з собою родинні таємниці.

Марта закінчила з відзнакою Львівську політехніку, отримавши спеціальність інженер-технолог з хімічної переробки нафти і газу,

працювала в системі «Нафтохіму», згодом стала провідним спеціалістом АН УРСР у Відділенні фізичної хімії. Одружилася з однокурсником Володимиром Гуменецьким (зараз він декан Інституту хімії та хімічних технологій НУ «Львівська Політехніка»). Подружжя Гуменецьких виховало і поставило на ноги трьох синів і дочекалося онуків.

З 1989 р. М. Гуменецька почала займатися пошуковою і просвітницькою діяльністю, працювала в архівах і бібліотеках Києва, Харкова, Львова, Одеси, Варшави, Познані, щоб повернути із забуття славетні імена батька і діда. Організовувала святкування 90 і 100-ліття від народження Юрія Липи, 125 і 135-ліття від народження Івана Липи у Львові й Одесі, 80-ти річчя Галини Липи-Захарясевиц у Львові й у с. Рахія на Івано-Франківщині. Брала активну участь в організації персональної художньої виставки матері (1987) та створенні документального фільму про батька «Забуті імена» (1995). Відійшла у вічність 6 листопада 2001 р. Похована на Личаківському цвинтарі у Львові [3].

«Коли я задумуюсь над долею батька, власною долею, то особливо гостро усвідомлюю цинічність і жорстокість нелюдської советської системи, що нищила цвіт нації, викорінювала історичну пам'ять, безжалісно роз'єднувала родини» (з інтерв'ю доньки Ю. Липи, 2001 р.) [2, 14]

Обмежений доступ і невпорядкованість зібраних п. Мартою матеріалів були тою перешкодою, яка змусила науковців самотужки шукати те, що вже було нею знайдене. Так сталося, що лише у 2017 р. нарешті вдалося ознайомитися із знахідками першої в незалежній Україні дослідниці життя і творчості Івана і Юрія Лип, щоб порівняти, уточнити, виправити і доповнити сучасними надбаннями липознавства. Навіть попередній огляд родинної збірки показав, що вона і сьогодні залишається унікальним місцем пам'яті, адже складається з повних або часткових оригіналів та копій фотографій, документів, листів, рукописів, машинописів, публікацій творів Івана Липи, Юрія Липи, його дружини Галини Захарясевиц-Липи та самої Марти Липи-Гуменецької, відгуків, рецензій і статей про батька і сина Лип, а також матеріалів пам'ятних заходів 1990-х рр. – початку процесу повернення їх із забуття до родини, до краю, до України.

У межах обсягу статті подамо лише один приклад.

Лист студента медицини Юрія Липи від 23 грудня 1923 р. зі Львова до Високого Українського Громадського комітету в Чехословаччині з проханням виділити «з сум українського народу, що знаходяться в розпорядженні комітету» позичку для продовження студій в університеті, яку буде повернуто в перший же рік по закінченні університетських студій, який містить унікальний додаток

Curriculum vitae

Народився в Полтаві 7 мая 1900 року. Скінчив гімназію в Одесі в 1917 р. Перебував рік на Одеському і рік на Кам'янецькому універси-

татах. Року 1922 вступив на Познанський університет на медичний факультет. Там зараз перебуваю на другім році медицини.

Маю друковані інформаційні брошури, переклади з французької, белетристичні твори. Друкувався в газетах і журналах українських од кийської «Н. Ради» до останніх часів. Видавав книжки під фірмою «Народній стяг». Був редактором газети «Вісник Одеси» і журналу «Нова думка» *ets.* Брав участь в організуванні і сам закладав різні культурні і нац. організації.

Досі вважалося, що Ю. Липа не залишив жодної автобіографії. Знайдений автограф це спростував. Щонайменше три хиби є в авторському тексті – місце й дата народження та рік закінчення гімназії (насправді народився у с. Старі Санжари на Полтавщині, день народження – 5 травня, закінчення гімназії – 1918 р.). Чому Ю. Липа написав саме так? І яким чином цей лист потрапив до родинної збірки? Невідомо.

У статті було застосовано поняття «місце пам'яті», запроваджене у науковий обіг істориком П. Нора у 1931 р. і структуроване у трьох смислах – матеріальному, символічному й функціональному. Відтоді навколо нього тривають дискусії [4]. Термін «місце пам'яті» було використано насамперед у вузькому, конкретному, практичному значенні власне «місця», географічно і генеалогічно прив'язаного до свого історичного ядра – життя двох Великих Українців Івана і Юрія Лип. Проте воно цілком надається для представлення у трьох названих аспектах, що спонукає для продовження дослідження, адже не раз виникало на пустому «місці» для пам'яті і завдяки пам'яті.

Творчість і діяльність Івана, а потім Юрія Лип мала велике значення для сучасників, а саме для українського національного руху і національної думки кінця ХІХ ст., початку ХХ ст., часів української революції 1917–1921 рр., міжвоєнних 1920–1930-х рр. та Другої світової війни 1939–1945 рр. З відстані часу ці постаті актуальні сьогодні не лише за їх місцем в історії національного руху і думки, а й тому, що змогли передбачити майбутні проблеми України – нашу сучасність. Саме тому Іван і Юрій Липи повернулися із півстолітнього забуття, де були ретельно поховані радянською комуністичною ідеологією.

*Іван Львович Липа (24.02.1865, м. Керч, Крим – 13.11.1923, м. Винники, поблизу Львова) – лікар, письменник, політичний і культурний діяч. Вивчав медицину у Харківському і Казанському університетах. Лікарював на Полтавщині та Одещині, був лікарем для бідних в Одесі. Один із засновників «Братерства Тарасівців», член львівського НТШ, активний учасник «Громади», «Просвіти», «Українського клубу» та «Української хати» в Одесі. В роки української революції – комісар міста за часів Центральної Ради, лікарський інспектор Одеси – за Гетьманату,

міністр віросповідань – за Директорії, голова Ради республіки та Міністр охорони здоров'я закордонного уряду УНР у Тарнові. Працював лікарем у таборах інтернованих, очолював засновану ним організацію «Блакитний хрест». Один з організаторів та упорядників видань Одеської літературної спілки (1903) і видавництва «Народній стяг» (1917), редактор «Українського слова» (1917) і «Вісника Одеси» (1918). Протягом 33 років писав вірші, оповідання, казки, повісті, притчі, публіцистику та літературно-критичні статті, які друкувалися у пресі та окремими виданнями. У березні 1922 р. оселився у Винниках біля Львова, де помер 13 листопада 1923 р. і похований.

**Юрій Іванович Липа (22.04.1900, м-ко Ст. Санжари на Полтавщині – 20.08.1944, с. Шутова на Яворівщині, ім'я при народженні Георгій Андрійович Геращенко) – лікар, письменник, громадський і культурний діяч, історіософ і геополітик. Вивчав право в університетах Одеси і Кам'янця; медицину – у Познані, Вільно і Варшаві; політичні науки – у Варшаві. Під час революційних подій в Одесі – член СУМу, «Одеської Січі» та студентської сотні. Учасник декількох літературних груп; редактор газети «Вісник Одеси» (1918), журналу «Нова думка» (1920); співзасновник видавництва «Народній стяг» (1917–1936). Ідеолог, товариш-засновник та почесний член українських студентських корпорацій «Чорноморе» (1925–1933, Данціг, Познань, Варшава); співробітник Українського Економічного Бюро (1933–1934, Варшава); очільник Українського Допомогового комітету (кінець 1939 – початок 1940, Варшава); ініціатор створення, фундатор, співробітник і автор праць Українського Чорноморського науково-видавничого інституту (1940–1944, Варшава). Протягом 27 років написав понад 360 творів: вірші, поетичні переклади, новели, роман, есеї, медичні і публіцистичні праці, які друкувалися у пресі та окремими виданнями. Працював лікарем-фітотерапевтом у Варшаві. Восени 1943 р. оселився у Яворові, лікарював та опікувався підпільним шпиталем УПА. Загинув 20 серпня 1944 р. у с. Шутова. Похований у с. Бунів на Яворівщині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Биковський Л. Спадщина по Юрію Липі. *Літературно-науковий збірник УВАН*. Кн. 1. Нью-Йорк, 1952. С. 298–300.
2. Кіндратович Л. Кожен має своє призначення: інтерв'ю з М. Липою-Гуменецькою. *Аудиторія*. Львів, 2001. 9–15 лютого (Ч. 3). С. 14–15.
3. Липа-Гуменецька Марта Юріївна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=54711
4. Нагорна Л. Поняття місця пам'яті в системі memory studies. *Регіональна історія України: зб. наук. пр.* / гол. ред. В. Смолій. Вип. 8. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 55–74.

5. Стамбол І., Кучеренко С. Іван і Юрій Липи. Харків: Фоліо, 2016. 126 с.
6. Стамбол І. Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець XIX – початок 20-х років XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2016. 240 с.
7. «Три брати» Юрія Липи: біобібліографічне дослідження творчої спадщини / упоряд. С. Кучеренко. *Липа Ю. І. Твори в 10 т.* Львів: Каменяр, 2017. Т. 11. Додатковий в 6 кн. Кн. 1. 304 с.
8. Голоси довкола: біобібліографічне дослідження життєвого шляху / упоряд. С. Кучеренко. *Липа Ю. І. Твори в 10 т.* Львів: Каменяр, 2018. Т. 11. Додатковий в 6 кн. Кн.2. (підготовлено до друку).
9. Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / зап. та упоряд. Є. Луньо. Т. 1.: Наконечне Перше. Наконечне Друге. Львів: Літопис, 2005. 576 с. Т. 2.: Яворів–Львів: Растр-7, 2015. 1080 с.

ФОРМУВАННЯ МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ДОНБАСУ: ЧАСОВОЯРСЬКИЙ АРЕАЛ

Богуненко Валерій

The article is devoted to the problem of the formation of single-industry towns in Donbas as a component of the historical memory of the region. Chasiv Yar area is studied as the example of influence of industrial, demographic, administrative, architectural and planning, ideological, and cultural and household factors on this process in the period of Soviet urbanization.

Key words: *historical memory, single-industry town, Chasiv Yar area, settlement self-identification.*

Звернення до проблематики національної історичної пам'яті вимагає передусім ґрунтовного розкриття цього поняття. Так, за визначенням В. Ф. Солдатенка, «національна пам'ять» є феноменом «селективно збереженої нацією сукупності знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому» [15, 15–16]. Можна зауважити, що всебічне вивчення зазначеного феномену суспільної свідомості неможливе без дослідження особливостей регіонального та локального рівнів його формування.

Останнім часом, через воєнно-політичні події на сході України, у вітчизняній гуманітаристиці гостро постало питання щодо національно-історичної самоідентифікації мешканців Донбасу (у вузькому значенні –

території Донецької та Луганської областей), що безпосередньо залежить від специфічних умов формування історичної пам'яті в населення регіону, зокрема – на рівні монопрофільних міст (тобто таких, у яких дохідна частина місцевого бюджету формується в основному підприємствами однієї–двох суміжних галузей [16]). Подібні міста, що часто зобов'язані своїм виникненням та існуванням діяльності одного певного заводу, шахти тощо, складають значну частину економіки та населення регіону [2]. Історична пам'ять у населення таких міст від початку їх заснування формується інакше, ніж у населення мегаполісів, через значну залежність його від характеру та умов місцевого промислового виробництва, особливостей повсякденності тощо. При цьому функціонування таких міст тривалий час, особливо впродовж останніх десятиліть, пов'язане з низкою проблем економіко-промислового, демографічного, соціально-культурного та іншого характеру, обумовлених виробничою, просторово-організаційною специфікою, самоідентифікацією місцевих мешканців як представників міської чи іншої культури, навіть – як репрезентантів певного топосу (адже не завжди «ментальні ареали» співпадають із адміністративними межами населених пунктів), та іншими факторами. Тому вивчення проблематики формування монопрофільних міст Донбасу, як одного з ключових елементів історичної пам'яті регіону, нині актуалізоване потребою вироблення диференційованих підходів до вирішення окреслених проблем на загальнодержавному рівні, пошуком ефективних тактик становлення сучасного громадянського суспільства.

У зв'язку з цим пропонується розглянути особливості формування монопрофільного міста як складової історичної пам'яті Донбасу та її предметнення на рівні конкретного ареалу в національно-культурній та поселенській самоідентифікації, виробничо-господарських, повсякденно-побутових традиціях тощо на прикладі міста Часів Яр Донецької області. Для цього видається необхідним: визначити період, пов'язаний з утворенням цілісного населеного пункту; висвітлити виробничо-господарські та соціально-демографічні умови цього процесу; оцінити вплив на формування історичної пам'яті місцевого населення змін демографічної ситуації, будівництва на цій території промислових та цивільних об'єктів; визначити специфіку просторово-організаційних, архітектурно-планувальних рішень, застосованих при проектуванні та будівництві міських об'єктів, та їхній вплив на формування поселенської самоідентифікації; також у цьому контексті слід торкнутися питання характеру місцевої повсякденності, політико-ідеологічного клімату доби.

Слід підкреслити, що спеціальних досліджень цієї проблеми не існує. Проте, чимало робіт сучасних українських та російських науковців присвячено процесам індустріалізації, урбанізації в УСРР та на Донбасі, особливостям формування поселенської структури регіону, ментальності його населення. Насамперед це – дослідження З. Г. Лихолобової [8; 9],

Н. Т. Гогохії [3], М. А. Алфьорова [1], О. І. Кокорської [7], Ю. О. Ніколайця [14], О. В. Губанова [5], М. Г. Меєровича [13]. У свою чергу, в узагальнювальних краєзнавчих роботах з історії міста Часів Яр останнього десятиліття наявні окремі відомості щодо будівництва в зазначений період часовоярських вогнетривких підприємств та пов'язаного з цим будівництва інфраструктурних, житлових об'єктів у центральній частині селища. Це – роботи краєзнавців В. Б. Лук'янова, К. М. Третьякова, С. Й. Татарінова [10; 19] та ін.

Джерельна база дослідження складається, по-перше, з архітектурних об'єктів центру сучасного міста Часів Яр, зведених у зазначений період, та, по-друге, з документів, що зберігаються у фондах Часовоярського промислового історико-краєзнавчого музею: даних щодо будівництва Новошамотного заводу у 1929–34 рр.; фотоматеріалів, у яких зафіксований перебіг будівництва промислових та цивільних будівель та споруд; матеріалів особового походження (спогадів свідків та учасників тих подій) [4; 6; 11; 12; 17; 18; 20].

Місто Часів Яр Донецької області нині є одним із важливих осередків вітчизняної вогнетривкої промисловості. Історія заснування та діяльності перших п'яти вогнетривких заводів біля залізничної станції Часів Яр (відкритої у 1878 р.), що працювали на місцевій сировині, сягає останньої чверті ХІХ – поч. ХХ ст. Їхніми засновниками були місцеві землевласники, а першими працівниками – мешканці навколишніх сіл (Миколаївки та Іванівки), до яких згодом долучалися прибульці з Чернігівської, Полтавської та ін. губерній. Населення робітничих колоній біля цих заводів, розташованих на відстані 1,5–2 км одна від одної, становило на 1917 р. до тисячі осіб [10, 42].

Після початку радянської доби, у 1922–24 рр., унаслідок відбудови та реорганізації відновили діяльність три з перших часовоярських вогнетривких заводів. Формування цілісного населеного пункту – спочатку селища, а згодом міста Часів Яр, – пов'язане з добою форсованої індустріалізації та урбанізації в СРСР 1920–30-х рр., коли на цій території відбувався інтенсивний розвиток промислової бази: мало місце суттєве розширення гірничого виробництва на кар'єрах Часів-Ярського рудоуправління, вогнетривкого виробництва на заводах № 1, № 2, № 3 ім. Артема, велося будівництво заводів ім. Х-ї річниці Жовтня (1927–28 рр.) та Новошамотного заводу ім. Орджонікідзе (1929–34 рр.) [19, 46–65].

До факторів, що суттєво вплинули в цей час на формування етнокультурних особливостей місцевої громади, слід віднести насамперед соціально-демографічні зміни, оскільки, за словами Ю. О. Ніколайця, «якісний склад жителів визначає... пануючі норми поведінки, традиції та сприйняття мешканцями навколишнього світу» [14, 5]. Так, на роботу на вогнетривких підприємствах, у кар'єрах, на будівництво промислових та цивільних об'єктів, на навчання у Часів-Ярській школі ФЗН сюди

протягом короткого часу прибули тисячі осіб – переважно з сільських районів різних областей УСРР, а також РСФРР. Це привело до стрімкого збільшення місцевого населення до більше як 20 тис. осіб у другій пол. 1930-х рр., подальшого розвитку інфраструктури населеного пункту [19, 82–85].

Звертаючись до розгляду ролі просторово-організаційних факторів у генезі історичної пам'яті часовоярської громади, слід підкреслити, що архітектурно-планувальні рішення, викладені у генеральному плані розвитку селища Часів Яр (розробленому Державним проектним інститутом «Діпромисто» і затвердженому в 1934 р.), за більшістю ознак є типовими для категорії «соцселища» або «соцміста» підгрупи «В» – монофункціонального населеного пункту з відносно невеликою кількістю мешканців [5, 8]. При цьому специфікою Часового Яру став застосований у цей час при його формування метод «злиття поселень». Так, територія площею близько 49 га, забудована у 1929–34 рр. промисловими та цивільними об'єктами, мусила стати центром для тринадцяти окремих робітничих колоній: трьох великих – «Десятої» біля заводу ім. Х-ї річниці Жовтня, «Нижньої» та «Верхньої» біля заводу № 1 ім. Артема, а також більш дрібних: «Криничної», «Шевченківського», «Відкосу», «Ростова» та ін., що переважно являли собою скупчення бараків та мазанок-«землянок» [17, 3; 12, 12–15].

Визначним у цей період для формування місцевої поселенської самоідентифікації став той факт, що населення заводських колоній, які тепер входили до адміністративно-територіальних меж селища Часів Яр, складаючи його периферію, сприймали себе як «часовоярців» досить умовно. Відтоді характерним для місцевої громади стало безпосереднє вживання назви «Часів Яр» переважно тільки щодо новозбудованої центральної частини селища (у якій навіть був свій «центр» – так званий «Шамотний» – територія між прохідною Новошамотного заводу та заводським клубом) [18, 4]. Подібні явища, в контексті оформлення у той час регіональної агломераційної поселенської структури, безперечно, впливали на формування тут специфічних ментальних рис.

Пошук витоків регіональної специфіки історичної пам'яті вимагає також вивчення естетико-архітектурних аспектів її формування на локальних рівнях. Так, для «соцселищ» чи «соцміст», типологічно близьких до Часового Яру, застосовувалася методика спрощеного планування. У той же час можна говорити про наявність у центрі Часового Яру архітектурного ансамблю (що підкреслювало разючий контраст із його периферією), котрий визначався крайньою еkleктикою: класицистська колонада (до того ж увінчана в центральній частині соцреалістичними скульптурами робочих), була зведена поряд зі справжнім шедевром конструктивізму – «будинком клубу Новошамотного заводу» авторства знаного харківського архітектора-новатора Г. Яновицького [6]. За клубом

НШЗ, з південно-східного боку, був розбитий парк із копіями античних скульптур [20, 9–10]. Дещо абсурдистський характер цього ансамблю – фактичного «серця селища», його безпосереднє сусідство з великим вогнетривким підприємством, можна припустити, також сприяли формуванню специфічних засад місцевої історичної пам'яті у «перших часовоярців», здебільшого – переселенців із сільських районів, що потрапили в принципово нове для них архітектурне середовище «соцміста» (що було в той період типовим явищем для регіону).

У 1938 р. селище Часів Яр, згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР, отримало статус міста (подібні зміни статусу були на той час типовим явищем, оскільки стверджували «перемогу індустріалізації»). У цьому зв'язку слід зазначити: безперечно, кількість населення, архітектурно-планувальне домінування території біля НШЗ як центру міста, функціонування в населеному пункті в середині 1930-х рр. кількох медичних (міська лікарня із 3-х корпусів, медпункти), освітніх (чотири початкових, три семирічних, десятирічна школа, школа ФЗН) та культурних закладів (великий клуб НШЗ, три клуби інших заводів) сприяли формуванню тут елементів міської культури. У джерелах містяться цікаві відомості, які дозволяють говорити про «вживання» у той період робітників, зокрема молоді, у нове, незвичне життєве середовище, певну «ритуальність» відвідань після праці центральної частини Часового Яру – клубу, скверу та парку, що було тут важливою ознакою «культурного життя» [4, 21]. У той же час, через вищезазначену проблему цілісності населеного пункту, досить важкі побутові умови (більшість житлового фонду складала одно- та двоповерхові бараки, робітничі гуртожитки) видається можливим використання, стосовно ситуації у Часовому Ярі у 1930-х рр., (подібної до ситуації в інших монопрофільних містах регіону), терміна «квазіміська поселенська культура» щодо центральної його частини та «параміська» щодо колишніх робітничих колоній.

Важливим для розуміння основ формування історичної пам'яті місцевої громади є усвідомлення характеру політико-ідеологічної атмосфери відповідної доби. Значний вплив на формування ментальності мешканців Часового Яру, безумовно, відіграли процеси насильницької колективізації. Так, на початку 1930-х рр. у межах селища розташовувався «виправний табір», де утримувалося близько 40 родин «розкуркулених» селян навколишніх сіл. Їх залучали до важкої примусової праці на кар'єрах по видобутку вогнетривких глин; у середині 1930-х рр. табір було розформовано, причому деякі родини залишилися в Часовому Ярі [19, 65–66].

Спираючись на наявні (хоча й далеко неповні) відомості про чистки та репресії в Часовому Ярі, особливо в 1933–40 рр., можна стверджувати про існування тут у ті роки атмосфери страху, наклепництва, що

стверджувало недовірливість, підозру один до одного мешканців міста як ознаки тоталітарного характеру соціальної взаємодії. Так, за спогадами часовоярця Віктора Івановича Гончарова, сина засудженого у 1937 р. за традиційним звинуваченням у «шкідництві» енергетика рудника «Центральний» Часів-Ярського рудоуправління Івана Іларіоновича Гончарова, «тоді сусід сусіда спішив написати до «органів», боячись, щоб той не встиг першим» [11, 2].

Також для усвідомлення витоків соціально-психологічної специфіки, що впливала на формування історичної пам'яті місцевої громади, слід взяти до уваги впровадження урядом із 1929 р. системи централізованого розподілу продуктів харчування і товарів першої необхідності, яка «базувалась на визначенні місця кожного городянина відповідно до його значущості у справі індустріалізації в складній ієрархії і була дієвим засобом маніпулювання населенням... Поза державним постачанням залишились ті категорії городян, що не були партійними функціонерами, працівниками органів влади, робітниками або службовцями необхідних державі індустріальних підприємств, передовиками виробництва» [3, 18]. Це утверджувало, особливо у монопромислових невеликих містах і робітничих селищах, сприйняття робітником себе виключно як «людини-функції», котра «їсть тому, що працює», або котру «годують за те, що вона працює». При цьому наявність постійного дефіциту у Часовому Ярі продуктів харчування, навіть хліба, у 1930-ті рр. [19, 73] змушувала робітників займатися домашнім господарством, що, звісно, також не сприяло утвердженню міської культури з її нормами виробництва і споживання, нормою вільного часу, який робітник може присвятити культурним потребам, як це стверджувалося щодо працівників НШЗ в агітаційній брошурі «Рік стаханівської роботи на НШЗ» (1936 р.) [4].

Безперечно, що політико-ідеологічний клімат доби, застосування владою методів соціальної інженерії (таких, як депортації, репресії), специфічних організаційних, агітаційних та ін. методів з метою класичного соціалістичного перетворення людини на виробничу функцію фундаментально впливали на формування моделей соціальної поведінки у таких «молодих соцмістах», як Часів Яр. В умовах різкого відриву їхніх мешканців від ментальних традицій доіндустріальної епохи це призвело до глибокого вкорінення в них моделей поведінки тоталітарної «радянської людини» взірця 1930-х рр., що також знайшло відбиток в історичній пам'яті місцевої громади.

Отже, формування монопрофільних міст є важливою складовою історичної пам'яті Донбасу. На прикладі міста Часів Яр Донецької області можна виокремити чинники, що визначали цей процес за доби форсованої індустріалізації та урбанізації 1920–30-х рр. Насамперед це – адміністративне об'єднання окремих робітничих колоній в єдиний населений пункт, коли тут, через існування економіко-виробничих

передумов розвитку вогнетривкої галузі, відбувалося інтенсивне промислове та цивільне будівництво. Через трудову міграцію на цій території різко змінилася демографічна ситуація; прибуття сюди тисяч вихідців із сіл різних областей УСРР, а також РСФРР сприяло фактичному початку нової етнокультурної, ментальної історії ареалу, за умов «вживання» вчорашніх селян у принципово нове середовище. Суттєвий вплив на соціокультурну сферу ареалу мало застосування специфічних просторово-організаційних, архітектурно-планувальних прийомів будівництва «соцміста групи «В». Сприяли формуванню характерних місцевих ментальних рис естетико-архітектурні чинники, зокрема – зведений на поч. 1930-х рр. еkleктичний архітектурний ансамбль у центрі міста, що став його «візитівкою», як прикмета справжньої міської забудови. Проте фактична відсутність цілісності населеного пункту відбилася на місцевій поселенській самоідентифікації, опредметнилася в неофіційній міській топоніміці. Застосування характерних для доби радянського тоталітаризму методів трудової організації населення сприяло беззаперечному домінуванню у міській повсякденності виробничої атмосфери. Велику роль відіграли тут політико-ідеологічні процеси доби, що на рівні малого міста сприяли вкоріненню в місцевих мешканців рис поведінки членів тоталітарного суспільства. Вищенаведене дає підстави говорити про зародження в розглянутий період у населення Часовоярського ареалу специфічних уявлень про спільне минуле, певних традицій, особливої поселенської самоідентифікації в регіональному вимірі. Це підтверджує положення про необхідність уважного всебічного розгляду феномену формування монопрофільних міст у контексті досліджень історичної пам'яті як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров М. Політика урбанізації східної України в 1920–1939 роки. *Схід*. 2010. № 1 (101). С. 75–79.
2. Антонюк В. П., Прогнімак О. Д. Дослідження особливостей соціокультурного та людського розвитку Донбасу в контексті нагромадження ризик-потенціалу. URL: [http://www.evd-journal.org/download/2015/3\(41\)/pdf/24-Antonyuk.pdf](http://www.evd-journal.org/download/2015/3(41)/pdf/24-Antonyuk.pdf)
3. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2003. 20 с.
4. Год стахановской работы на НШЗ. Артемовск: Издание ред. газ. «За якісний вогнетрив» Новошамотного заводу и ред. газ. «Артемівський пролетар», 1936. 39 с.
5. Губанов О. В. Композиційно-просторові принципи формування ансамблів 1930-х рр. XX ст. в історичних центрах міст Донбасу: автореф. дис. ... канд. архітектури. Харків, 2008. 20 с.

6. Клуб шамотного заводу в Часов-Ярі (проект). *Нова генерація: журнал лівої формації мистецтв*. Харків: Державне видавництво України, 1929. № 12 (грудень). С. 6–7.
7. Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук. К., 1995. 179 с.
8. Лихолобова З. Г., Коваленко В. Л. Процессы урбанизации в Донбассе (1926–1939). *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Кн. 3. Донецьк: ДонДУ, 1994. С. 56–74.
9. Лихолобова З. Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян. *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Кн. 12. Донецьк: ДонНУ, 2006. С. 93–105.
10. Лукьянов В. Б., Татаринев С. И. Мал городок... Артемовск, 2001. 52 с.
11. Матеріали В. І. Гончарова, сина репресованого І. І. Гончарова. Часовоярський промисловий історико-краєзнавчий музей (далі – ЧПКМ). Ф. 4. Оп. 19. Спр.3. 8 арк.
12. Матеріали М. Цепіна. ЧПКМ. Ф. 4. Оп. 15. Спр. 1. 18 арк.
13. Меерович М. Г., Коньшева Е. В., Хмельницький Д. С. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928–1932 гг. Москва: РОССПЭН, 2011. 270 с.
14. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. 187 с.
15. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць*. Вип. 1. Київ: Стилос, 2011. С. 7–25.
16. Соціально-економічні проблеми розвитку монофункціональних міст URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/juli2009/33.htm>
17. Спогади Г. О. Дубровського. ЧПКМ. Ф. 4. Оп. 3. Спр. 1. 12 арк.
18. Спогади О. І. Лазаренко про довоєнний Часів Яр. ЧПКМ. Ф. 6. Оп. 10. Спр. 2. 45 арк.
19. Третьяков К. М., Татаринев С. И. Часов Яр. Истоки огнеупорной промышленности Украины. Артемовск: КП «Артемовская городская типография», 2011. 196 с.
20. Центральна частина Часового Яру (фотоальбом 1935 р.) ЧПКМ. Ф. 4. Оп. 16. Од. зб. 1. 14 арк.

«ЖИТТЯ ЖИТТЯМ ЗАВОДУ»:
НОСТАЛЬГІЯ В ІНДИВІДУАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ РОБІТНИКІВ

Останчук Олена

In the article provides an attempt of reconstruction of anthropological worker's portrait of Donbass' machine-building industry in the 1980-th on basis of oral historical sources. Author has presented the features and the components of Soviet everyday of young specialists of industry in spacificed period.

Key words: *worker's daily, oral history, machine-building industry, young specialists, Donbass.*

Досліджуючи нові теоретико-методологічні «виклики» і «повороти» в розвитку соціально-гуманітарних наук, дослідниця усної історії Г. Грінченко наголошує, що головна дослідницька увага сконцентрувалася навколо аналізу оповіді, пам'яті й згадування, а також їхніх функцій як засобів вивчення значення, якого людина надає власному досвідові, своїй біографії, своєму життю в цілому [3]. Майкл Фріш наполягав на тому, що пам'ять – «персональна та історична, індивідуальна та поколіннева» – має бути переміщена «до центру усної історичного дослідження як його об'єкт, а не метод». Якщо розуміти усну історію саме таким чином, вона може стати «потужним інструментом відкриття, дослідження та оцінювання природи процесу історичної пам'яті: того, як люди надають сенс своєму минулому, як вони пов'язують індивідуальний досвід із соціальним контекстом, як минуле стає частиною сучасного та як люди використовують це минуле задля інтерпретації власного життя та світу навколо себе» [1]. Тому пам'ять стає як суб'єктом, так і джерелом усної історії. Звернення до усної історії радянського робітництва, безперечно, становить науковий інтерес, «...оскільки цікавими є не лише оцінки й уявлення як такі, а їхній зв'язок з практичною поведінкою у конкретних історичних, соціальних і біографічних умовах» [12].

В історичній літературі досить повно представлений антропологічний зріз такої робітничої категорії, як гірники Донбасу [2,4,11]. Натомість, реконструкція повсякдення машинобудівників регіону в останнє радянське десятиріччя має фрагментарний характер і потребує вивчення. Метою цього дослідження є аналіз заломлення пам'яті робітників щодо умов життя та праці у другій половині 1970-х–1980-х рр. (за спогадами працівників Красноармійського машинобудівного заводу). Головним чином, увага буде зосереджена на робітниках, які тільки-но отримали фах і почали працювати на початку 1980-х рр.

Усні свідчення дозволяють створити візуальний образ молодих людей, яким на той час виповнилося 20–28 років, вони здобули вищу чи

середню спеціальну освіту за машинобудівною спеціальністю та перше місце роботи отримали за направленням від навчального закладу або приїхали працювати на заводи Донбасу за власним бажанням. У нашому випадку респонденти працювали на заводі, який був збудований у 1978 р. 2/3 опитаних – це люди приїжджі, географічно – зі всього колишнього СРСР. Їхали працювати на завод, тому що «послали по направленню с института» [6], але переважно через те, що «вместе с рабочим местом предоставляли жилье» [5]. Для більшості респондентів цей період життя – це, перш за все, один із найкращих періодів їхнього життя, час дорослішання та формування досвіду. Завод ставав першим місцем працевлаштування для молодих людей, які тільки отримали дипломи про здобуття машинобудівної освіти, і у значній частині спогадів підкреслюється, що люди часто працювали на одному заводі до виходу на пенсію. Досліджуючи питання радянського трудового колективу, російський дослідник М. Пискунов звертає увагу на те, що в організацію життєвого простору людей в СРСР, особливо в невеликих містах, був покладений виробничий принцип. Радянський завод був не просто місцем роботи та джерелом зарплатні – він перетворювався на осередок більшості соціальних зв'язків [13]. На підтвердження цієї думки дозволимо собі навести певні свідчення. За спогадами однієї з респонденток, «когда пришла работать, не ощущала существенных трудностей производственного характера, так как всегда могла получить поддержку и совет более опытных товарищей по цеху» [6]. Підкреслюється колективіський принцип як важлива складова трудових взаємовідносин: «На заводе было четкое ощущение коллектива» [6]. Цікавим видається те, що ідеологічне виховання та шляхи його реалізації, як-то збори парткомів чи лекторії сприймалися як даність, що «особливо не заважала», а участь у соціалістичному змаганні розглядалась як можливість отримати додаткову матеріальну винагороду, хоча і з вірою в те, що «ми будували комунізм». Заробітна плата на початковому етапі трудової діяльності в цілому влаштувала, для молодого інженера з вищою освітою вона становила 120–150 крб. У багатьох спогадах є згадки про те, що «по сравнению с рабочими истр получали в разы меньше; у меня, специалиста с высшим образованием было 130 руб., у рабочего – 300. Хотя текучки кадров из-за этого не было» [9].

Але труднощі все ж таки були, в основному, у площині облаштування побуту. Переважна частина респондентів вказує на проблему постачання продуктами харчування та промисловими товарами. «Не знаем, как успевали, но в очередях стояли все», «в 6 часов утра занимали очередь за молоком, вопрос: почему так? не возникал, все так жили...» [7]. Гострою проблемою було влаштування дітей до дитсадків, до них записувати дітлахів потрібно було заздалегідь. Про це повідомляють як жінки-респонденти, так і чоловіки.

Цікавими є спогади про проведення дозвілля та відпочинку. Респонденти згадують про відпочинок на вихідні в містах публічного відпочинку, наприклад, у парку або будинку культури. Великою популярністю серед молоді користувались танці, так звані «вечори відпочинку», спільні культпоходи до кінотеатру, «посиденьки» під магнітофон [8]. Влітку виїздили відпочивати на море. Також профспілковий комітет заводу часто організовував поїздки «вихідного дня». Досить велику частину вільного часу машинобудівники присвячували читанню газет і журналів і були активними передплатниками. Без сумніву, переважну частину свого часу робітники проводили на роботі, тому не дивно, що саме тут молоді люди часто влаштовували своє особисте життя: знайомилися, заводили стосунки та створювали сім'ї. Є згадки про те, як іноді завод спостерігав за любовними перипетіями та «трикутниками», хоча це і не схвалювалось більшістю [9].

Слід зазначити, що лейтмотивом усіх без винятку наративів є теза про те, що «ми жили життям заводу, добре працювали, а завод про нас завжди турбувався, жалкуємо за тим часом» [6]. І, мабуть, слушною в цьому випадку, видається думка І. Прохорової: «Этот нынешний тон ползучей ностальгии – не по реальному Советскому союзу, а по той жизни, которая ассоциируется со стабильным, неподвижным, молодым существованием... Люди сначала вспоминают свою молодость, а потом воспринимают как реальность, что жили бедно, зато все были чудесные и духовные» [10].

Отже, можливість нашого фокусу дозволяє зробити висновок, що застосування усних наративів розкриває широке коло аспектів із повсякденного життя машинобудівників в останнє радянське десятиріччя з точки зору пам'ятання ними своєї трудової молодості, та визначити місце індивідуальної пам'яті в моделі їхньої сьогоденної самопрезентації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Frisch M. A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History. Albany, 1990. P. 188. – Цит. за: Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії. *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень* / За ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. С. 7–24.
2. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
3. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу. *Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень* /

- За ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. С. 59–76.
4. Ізмайлова К. В. Повсякденне життя шахтарських родин Донбасу у середині 1960-х – середині 1980-х рр.: автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2012. 19 с.
 5. Інтерв'ю з Миколаєм Івановичем К., 1954 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область. Запис: 21.06.2015 р.
 6. Інтерв'ю з Людмилою Олександрівною С., 1960 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область. Запис: 09.07.2015 р.
 7. Інтерв'ю з Валентиною Василівною Л., 1959 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область. Запис: 02.08.2015 р.
 8. Інтерв'ю з Єлизаветою Іванівною К., 1960 року народження, м. Київ. Запис: 15.05.2015 р.
 9. Інтерв'ю з Ніною Олександрівною С., 1960 року народження, м. Красноармійськ, Донецька область. Запис: 05.09.2015 р.
 10. Прохорова И. Музей запахов социализма излечил бы старшее поколение от ностальгии. URL: <http://rus2web.ru/speczmaterialyi/irina-prohorova-v-muzeone.html>
 11. Кузіна К. В., Лихолобова З. Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки). Донецьк, 2010. 335 с.
 12. Мусієздов О. Про феноменологічний погляд на радянське. Україна модерна. URL: <http://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdov/pro-fenomenologichni-pogliad-na-radianske>
 13. Пискунов М. К вопросу о советском «трудовом коллективе» и его конструировании. *Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности*. СПб: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2014. С. 136–141.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У СФЕРІ РЕСТИТУЦІЇ І ПОВЕРНЕННЯ АРХІВНОЇ УКРАЇНІКИ

Петрович Валентина

The article focuses on the activity of the State Archive Agency of Ukraine in the field of restitution and recovery of the archive ukrainika. It was established that one of the main tasks of the State Archive Agency of Ukraine is formation and active implementation of the state policy aimed at the revival of the national and historical memory, preservation and regain of the cultural assets of the Ukrainian people.

Key words: State Archive Agency of Ukraine, archive ukrainika, restitution, National Archive Fund, national and cultural memory.

Із здобуттям Україною незалежності постало питання про збереження, повернення та запобігання розкраданню національної історико-культурної спадщини, а також про об'єднання архівного багатства на території незалежної суверенної України. Особливої актуальності ця проблема набула із початком національного відродження, що включає в себе поглиблене усвідомлення самобутності української культури та особливостей історичного розвитку країни, проблеми збереження та розвитку національної культури, традицій, мови, відновлення історичної пам'яті, повернення забутих імен видатних українських діячів та утвердження національної свідомості та самосвідомості народу України.

Виходячи з особливостей історичного розвитку України, її архівна спадщина розпорошена та зберігається не тільки в архівосховищах на території нашої країни, а й за її межами. Саме тому одним із завдань молоді незалежної держави було формування й активне впровадження державної політики, спрямованої на відродження національної пам'яті, збереження та повернення культурного надбання українського народу.

1991 р. став відправною точкою відтворення, розробки та впровадження державних ініціатив у сфері повернення культурних цінностей. Одним із основних векторів реалізації державної політики України у сфері реституції та повернення архівної україніки як складової українського культурного багатства є діяльність Державної архівної служби України (Укрдержархів) – спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи та діловодства. Міжнародна діяльність Укрдержархіву та державних архівів спрямована на активізацію двостороннього співробітництва з архівними службами іноземних держав, пошук нових міжнародних контактів та встановлення зв'язків з українцями, які проживають за межами України. Це сприяє поповненню Національного архівного фонду документами, що належать до культурної спадщини української нації і перебувають на збереженні в архівосховищах іноземних держав.

Державна архівна служба України виступає головним відповідальним відомством щодо виконання зобов'язань за міжнародними договорами міжвідомчого характеру в архівній сфері. Розширенню міжнародного співробітництва сприяє підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Зокрема, Укрдержархів є учасником кількох міжнародних архівних програм: «Пам'ять Світу», що реалізується під егідою ЮНЕСКО і має на меті збереження найвизначніших культурних пам'яток людства; «Відновлення Пам'яті Польщі», що здійснюється Радою Європи і Міжнародною радою архівів з метою відновлення архівних зібрань Польщі, втрачених у період її

бездержавного існування (1772–1918 рр.); Спільна архівна спадщина країн та народів Центральної і Східної Європи; Реконструкція документальної спадщини та книжкових зібрань Радзивілів, у рамках якої створено інформаційно-пошукову систему (віртуальний архів) з вивчення спадщини Радзивілів тощо [11].

До вирішення проблеми забезпечення обліку та складання реєстрів архівної україніки, створення зведеної бази даних та умов інтелектуального доступу до неї, окрім Державної архівної служби України, упродовж останнього 20-ліття активно долучалися науковці Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, а також співробітники Центральних державних архівів України.

За участі Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського була створена комплексна державна програма «Національна архівна інформаційна система (НАІС) «Архівна та рукописна Україніка» (1991–1996 рр.), що передбачала виявлення та облік архівної та рукописної україніки у світі, створення електронної бази даних та зведеного реєстру втраченої чи не віднайдені архівної україніки, поповнення Національного архівного фонду України копіями документів, які знаходяться за кордоном, а також публікація довідкової літератури стосовно україніки [9, 12–19]. З програмою «Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» були пов'язані проекти «Архівна та рукописна україніка»: Національна зведена система документальної інформації» та «Реєстр української рукописної книги», які згодом об'єднали під назвою «Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності» [7, 5].

Розроблена концепція Національної архівної інформаційної системи містила положення, які визначали, що документальний архівний фонд як об'єкт НАІС комплектувався документами, що зберігаються в Україні, й усіма архівними матеріалами за її межами, що стосуються історії та культури України, а для продуктивного функціонування системи на державному рівні передбачалося впровадження єдиних галузевих нормативних стандартів [8, 327].

Результати розробки програми відображені в низці публікацій теоретико-методологічного, методичного, оглядового характеру, що складають фундамент подальшого розвитку Національної архівної інформаційної системи [5; 12; 13].

У грудні 2000 р. відкрився веб-сайт Державної архівної служби в мережі Інтернет, який став потужним інформаційним ресурсом для

ознайомлення як науковців, так і широкого кола користувачів з діяльністю українських архівів [14]. Одним з його розділів є «Архівна україніка», який складається з нормативних документів, переліку повернутих та переданих в Україну архівних колекцій, бібліографічної бази даних про матеріали щодо архівної україніки, оглядів зібрань архівної україніки в архівах інших країн. Найбільшу інформативну цінність має перелік архівних матеріалів, які були передані та поверненні в Україну з-за кордону. Він складається із зазначенням наступних характеристик: назва зібрання, його кількісні характеристики, рік передачі документів, країна, з якої передавались або повертались матеріали, а також установа, куди надходили на зберігання нові архіви. Підрозділ веб-сайту з науковими публікаціями про архівну україніку має важливе евристичне значення для дослідників, а також інформативно-довідковий характер для зацікавлених осіб [1].

У 2001 р. було прийняте рішенням Колегії Державного комітету архівів України «Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України», що мало надзвичайно важливе значення у формуванні НАФ [18]. Для пошуку, збирання, реєстрації та забезпечення збереженості зарубіжної архівної україніки 27 листопада 2002 р. Колегія Державного комітету архівів України прийняла рішення «Про підготовку основних засад міжвідомчої програми «Архівна спадщина української еміграції та діаспори ХХ ст.». Створення зазначеної міжвідомчої програми обумовлювалось наявністю за межами України цінного документального масиву, який утворився в результаті вивозу архівних документів представниками політичної еміграції, а також внаслідок діяльності української діаспори за кордоном. Метою цієї програми стало налагодження співробітництва з громадськими та науковими інституціями української діаспори, облік і впорядкування архівних колекцій та передача їх на зберігання в архівні установи України [17].

Наступним кроком, що мав активізувати роботу державних архівних установ у напрямі виявлення зарубіжної архівної україніки в різних країнах світу, стало рішення Колегії Державного комітету архівів України від 19 грудня 2006 р. «Про виявлення зарубіжної архівної Україніки державними архівними установами України». Для задоволення цієї ініціативи слід було виконати комплекс заходів, найважливішим з яких є завершити розробку концепції створення та діяльності Центрального державного архіву зарубіжної україніки як єдиного осередку надходження на зберігання архівних колекцій з-за кордону, зокрема від представників українських діаспор [16].

Створення у 2007 р. профільного Центрального державного архіву зарубіжної україніки стало надзвичайно важливою подією в історії

архівної справи в Україні. На архів державою було покладено місію поповнення Національного архівного фонду документами, що належать до культурної спадщини української нації та перебувають за кордоном, у тісній співпраці із закордонним українством [19].

Наступним етапом у поглибленні дослідження архівної україніки стала галузева програма «Архівна україніка» (2008 р.), метою якої була розробка наукових і організаційних засад створення комплексного реєстру архівної україніки, реєстру фондів (колекцій) культурної спадщини України, які знаходяться за кордоном, а також реєстру документів, переданих на законних підставах до державних архівів України. Важливим компонентом програми було також укладання повного переліку зарубіжних установ, які зберігають архівну україніку та створення умов доступу до комплексного реєстру архівної україніки [10, 33–35]. Того ж року були видані методичні рекомендації Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства – «Експертиза цінності документів архівної україніки» [6, 1–23], а згодом, у 2009 р. опубліковано аналітичний огляд «Архівна україніка в Білорусі» [2], а в 2010 р. побачив світ довідник «Архівна україніка в Канаді» [3]. Про склад і зміст фондів федеральних архівів Російської Федерації, що містять документи, які стосуються історії України, подано відомості у реєстрі «Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів» [4]. Про фонди архівних установ США, що містять документи, які стосуються історії та культури України, української діаспори США, подано відомості у «Переліку фондів, що містять документи архівної україніки в США» [15].

Отже, завдяки наполегливій та цілеспрямованій праці науковців розробляються та впроваджуються програми та проекти, які сформуvalи теоретичну та методичну основу процесу виявлення та повернення архівної україніки, виокремлення її вивчення в окремий науковий напрям. Дослідження архівної україніки триває, а діяльність архіву зарубіжної україніки засвідчує нову віху розвитку архівної справи в Україні, окреслює сучасні пріоритети державної політики щодо архівної спадщини, яка є невід'ємною документальною частиною історії нашої країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівна україніка. URL: <http://www.archives.gov.ua/?page=18>.
2. Архівна україніка в Білорусі: аналітичний огляд. О. М. Коваль, М. Ю. Кулініч, А. А. Майстренко, І. В. Срібняк; Держкомархів України, УНДІАСД. Київ, 2009. 1068 с.
3. Архівна україніка в Канаді. Упоряд.: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін. Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. Київ, 2010. 882 с.

4. Архівна україніка у федеральних архівах Росії: реєстр архівних фондів. Київ, 2013. 909 с.
5. Дубровіна Л. А. Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1998. Т. 3. С. 6–17.
6. Експертиза цінності документів архівної україніки з метою внесення до складу Національного архівного фонду: методичні рекомендації. Київ, 2008. 23 с.
7. Іваненко Б. В. Державна програма «Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження і загальнодоступності. *Національна архівна інформаційна система «архівна та рукописна україніка»*. Випуск I: *Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: зб. наук, праць*. Київ, 1996. С. 5–11.
8. Кулініч М. Ю. Діяльність державної архівної служби України та наукових інституцій у сфері реституції і повернення архівної україніки. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/39/64.pdf.
9. Лозицький В. С. Національна архівна інформаційна система України і «Архівна та рукописна Україніка». *Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук. праць*. Київ, 1996. Вип. 1 Інформатизація архівної справи в Україні: Сучасний стан та перспективи. С. 12–19.
10. Матяш І. Б. Галузева програма «Архівна україніка». *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2008. Т. 16. С. 33–35.
11. Міжнародні контакти та співробітництво URL: <http://www.archives.gov.ua/?page=18>
12. Національна архівна інформаційна система: структура даних (матеріали для обговорення). Головне архівне управління при Кабміні України, Національна академія наук України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, Інститут української археографії та джерелознавства. Київ, 1994. 46 с.
13. Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Київ, 1996. Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи. 308 с.
14. Офіційний веб-портал Державної архівної служби України URL: <http://www.archives.gov.ua/>
15. Перелік фондів, що містять документи архівної україніки в США. Держ. архів. служба України, УНДІАСД. упоряд.: О. Волкотруб, І. Заболотна, М. Ковтун, Л. Ліствіна, Р. Романовський, А. Титаренко. Київ, 2013. 258 с.

16. Про виявлення зарубіжної архівної Україніки державними архівними установами України: Наказ Державної архівної служби України з оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 22 грудня 2006 р. № 168. URL: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2006-168>.
17. Про підготовку основних засад міжвідомчої Програми «Архівна спадщина української еміграції та діаспори ХХ ст.»: Наказ Державного комітету архівів України з оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 27 листопада 2002 р. № 87. URL: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2002-87>.
18. Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України: Наказ Державної архівної служби України від 23 січня 2001 р. № 4 з оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 17 січня 2001 р. URL: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2001-4>.
19. Про утворення Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 279-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/279-2007-%D1%80>.

Історична пам'ять на пострадянському просторі та в країнах Центральної Європи

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ В ПОТРАКТУВАННІ МИНУЛОГО: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ ТА ПОЛЬЩІ

Троян Сергій

The culture of memory is education in the spirit of respect for history, the social past, understanding of the tragic pages of history, the importance of preserving and maintaining «places of memory». According to the type of culture of memory, Germany belongs to states and societies with «short» memory, and Poland – with «long» memory. Historical politics of Germany and Poland are distinguished by different time horizons and different forming mechanisms. The extent to which professional historians are involved in solving problems of memory differs significantly (in Germany it is much higher than in Poland). The level of political correctness within the boundaries of German historical policy is higher than in the Polish one. But the history of

German-Polish relations of recent decades is the proof that all this is not an obstacle to the formation of consensus on key issues without sacrificing historical truth.

Key words: *memory, collective memory, memory culture, Polish-German relations, historical politics.*

Актуальність порушеної проблеми вимагає насамперед звернення до чіткого дефініювання одного із засадничих теоретичних понять – категорії «культура пам'яті». У концептуальному вираженні йдеться про етичний вимір ставлення до минулого, його осмислення і ретрансляції у формі наукових доробків, діалогів і дискусій. У вузькому розумінні – це культура спогадів, пам'ятання і забування та викликаних цим феноменом суспільних рефлексій. Культура пам'яті як культура пам'яттевого дискурсу і дискусії довкола проблем соціальної / суспільної / колективної / історичної пам'яті дозволяє узагальнити враження про змістовне наповнення, особливості та модуль відповідної політики в царині історичної пам'яті.

Як наукова категорія термін «культура пам'яті» відносно новий. Він був введений до наукового обігу на початку 1990-х рр. німецьким істориком Хансом Гюнтером Хокертсом [Hans Günter Hockerts]. Науковець виходив з того, що культура пам'яті (*Erinnerungskultur*) – нестроге узагальнене поняття для сукупності неспецифічних наукових звернень до історії з боку суспільства [1]. Синонімами цієї категорії виступають хоча й образні, але влучні змістовно вирази «манера ввічливого протесту», «мистецтво пам'яті», врешті, за П'єром Нора – «ностальгічний прояв поваги» [2, 27].

Фундаментальна риса культури пам'яті – її інституціоналізм, що формується шляхом політичного регулювання. Створення і діяльність відповідних Інститутів національної пам'яті в Німеччині, Польщі, Україні й низці інших держав Центрально-Східної Європи – типові зразки інституціоналізації у сфері конструювання політик національної пам'яті. Це фактично означає, що деполітизованої культури пам'яті не може бути в принципі: сфера інтерпретації минулого є полем напруги між двома полюсами – наукою, яка прагне до встановлення фактів, і громадськістю та / або державою, що формують оцінки. З іншого боку, констатуючи тісні зв'язки культури пам'яті з політикою, слід звернути увагу на те, що така взаємодія робить першу дуже вразливою. Під час великих соціальних розломів культура пам'яті радикально трансформується, в чому неважко переконатися, спостерігаючи за ситуацією в посткомуністичних країнах після 1989–1991 рр.

В умовах трансформаційного зламу виокремлюються два типи культури пам'яті: перша – актуальна на даний момент у конкретній країні пам'ять як домінуюча або домінантна, інша – вже існуюча раніше в

якості культурного спогаду. Зазначимо, що співвідношення між домінантною пам'яттю і культурним спогадом не обов'язково мають бути компліментарного характеру. Обидва типи як різновиди культури пам'яті можуть опонувати один одному. Така ситуація добре відома спільнотам країн колишнього комуністичного блоку, коли після трансформаційних зрушень рубежу 80–90-х років ХХ ст. домінуючій культурі спогадів була протиставлена інша, що сформувалася раніше, ще до комуністичного періоду. Не випадково після краху комунізму саме пам'ять більш раннього періоду знову ставала домінуючою. Така ситуація не є новою для дослідників і відома як теорія повернення до природності [3].

Отож, культура пам'яті – це виховання в душі поваги до історії, соціального минулого, розуміння трагічних сторінок історії, важливості збереження і підтримки «місць пам'яті». Прикладом може слугувати аналіз польсько-німецької складової у контексті задекларованої проблеми наукового пошуку, в чому і полягає *мета дослідження*. Водночас зауважимо, що ми аналізуємо вузлові аспекти порушеної у статті проблеми дослідження фактично без врахування внутрішньої сегментації німецького суспільства, яка зберігається навіть через понад два з половиною десятиліття після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. При цьому поза нашою увагою залишилося таке притаманне східній частині німечтва явище як остальгія – туга східних німців за урівноваженим життям в Німецькій Демократичній Республіці (НДР), пов'язана з відчуттям втрати східнонімецькою спільнотою звичних життєвих орієнтирів в об'єднаній Федеративній Республіці Німеччини (ФРН) під впливом усвідомлення своєї інакшості у процесі зміни статусності та ідентичності у швидко змінюваному німецькому суспільстві [4]. Разом з тим, остальгія певною мірою накладає свій відбиток як на становлення та механізми функціонування історичної пам'яті, так і відповідні особливості німецької культури пам'яті. Цей сюжет, на нашу думку, може і повинен стати предметом уваги окремої наукової розвідки.

Польсько-німецькі відносини, навіть з огляду на існуючі й донині розходження між поляками і німцями в оцінці спільного і не тільки історичного минулого, розглядаються як один із найбільш вдалих прикладів перетворення напружених конфліктних стосунків у партнерство. Ще наприкінці 1960-х рр. польські кардинали звернулися до своїх колег з ФРН з посланням, суть якого була зведена до простої формули: «Прощаємо і просимо прощення». У 1970 р. західнонімецький канцлер Віллі Брандт під час візиту до Польщі став на коліна перед пам'ятником героям і жертвам Варшавського гетто. Через два роки була створена спільна польсько-німецька комісія для вироблення погоджених засад з метою написання підручника з історії. Потім були і німецька допомога полякам під час введення воєнного стану в Польщі на початку 1980-х рр., і акції польської «Солідарності», спрямовані на підтримку ідеї

зруйнування Берлінської стіни як реального символу «холодної війни» і муру, що штучно поділяв Європу на дві частини.

Після падіння наприкінці 1989 р. Берлінського муру польсько-німецькі відносини стали стрімко поліпшуватися. Канцлер Німеччини Гельмут Коль і перший некомуністичний прем'єр-міністр Польщі Тадеуш Мазовецький підписали Договір про державний кордон по Одеру і Нейсе. Хоча частина німецьких політиків і громадських діячів і донині продовжують пов'язувати вирішення цього питання з необхідністю матеріальної компенсації німецьким громадянам, які були виселені або покинули передані Польщі Сілезію та Помор'я після завершення Другої світової війни.

З рубежу 1990–2000-х рр. Німеччина послідовно відстоювала євроатлантичні та євроінтеграційні прагнення Польщі. Уже в 1993 р. був створений так званий Веймарський трикутник за участі Німеччини, Франції та Польщі – організація, яка мала на меті допомогти останній швидше покінчити з комуністичним минулим й адаптуватися до західних вимог і стандартів. Фактично офіційний Берлін виступив адвокатом Варшави перед Заходом з метою реалізації інтересів останньої по вступу до Північноатлантичного Альянсу – НАТО (1999 р.) і входженню до Європейського Союзу (ЄС). Саме Німеччина доклала чимало зусиль для того, щоб Республіка Польща була прийнята в ці організації. Спочатку в Бонні, а пізніше в Берліні неодноразово підкреслювали, що Польща для Німеччини такий же найважливіший сусід на сході, як Франція на заході. Безумовно, такий сприятливий загальнополітичний контекст польсько-німецьких відносин справив відповідний вплив і на культуру пам'яті та перебіг міждержавного і міжсуспільного діалогу щодо «важких» сторінок спільного історичного минулого.

Як наслідок, у центрі великого нарративу виявилися події, тим чи іншим чином пов'язані з Другою світовою війною і першим після-воєнним десятиріччям. У термінологічному ключі ми послуговуємося визначенням, що «класичний гранд-нарратив виступає засобом конструювання історії, коли велика, середня чи навіть мала схема «накидалися» на конкретний історичний матеріал» [5, 272]. Основна властивість великого нарративу полягає в тому, що в ньому в єдиному оповіданні переплітаються різні історії, пов'язані між собою спільними як внутрішніми, так і зовнішніми контекстами. Отже, розповіді про початок війни восени 1939 р., опір окупантам у 1939–1945 рр., Варшавське повстання 1944 р. в Польщі (часто розглядається як центральний пункт великого нарративу) тісно пов'язані з іншими історіями: вбивством польських офіцерів у Катині в 1939 р., пактом Молотова–Ріббентропа 23 серпня 1939 р., діяльністю Армії Крайової під час війни і в повоєнні роки, повоєнними депортаціями тощо. Точки дотику цього великого польського нарративу з теперішнім часом спостерігаються не тільки у зв'язку з розумінням

сьогодення через історію минулого, а й через постійну актуалізацію цих подій. Так, наприклад, у 2009 р. напад на Польщу і початок Другої світової війни відзначалися разом з 20-літтям краху комунізму.

На тему складної історії Другої світової війни для Польщі і поляків написано вже чимало, але крапка далеко ще не поставлена. Павло Рокіцький з Інституту національної пам'яті Республіки Польща, зокрема, відзначав: «Історична пам'ять поляків відрізняється від історичної пам'яті жителів Західної Європи. Це в першу чергу обумовлено ситуацією в Європі після Другої світової війни. Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму – це спроба заповнити знання жителів різних частин Європи, різних країн. Спроба показати, що трагедія сталася в результаті співпраці, союзу двох режимів». Завдяки введенню Європейського дня пам'яті жертв нацизму і сталінізму, який відзначається 23 серпня в день підписання пакту Молотова–Ріббентропа (пропозиція про встановлення дня пам'яті було висунута у «Празькій декларації про європейську совість та комунізм», підписаній у 2008 р. Вацлавом Гавелом і багатьма членами Європейського парламенту), в цілому змінився європейський рівень розуміння головної трагедії минулого століття.

«Я сподіваюся, що свідомість європейців у цьому питанні еволюціонує, – вважав Павло Рокіцький. – Дуже багато дало розширення Європейського Союзу у східному напрямку. Завдяки цьому голос нашого регіону стало краще чути. Попереду ще багато роботи для того, щоб неправдива інформація про те, що тільки Гітлер був головним лиходієм, була очищена від брехні. Не можна забувати про роль Сталіна в цій справі. Я бачу, що в самій Росії проходить дискусія, що стосується цього періоду історії. Думаю, що оцінка тих подій – це серйозний виклик для самих росіян. Багато з них бачать у Сталіні людину, яка врятувала світ, зупинивши Гітлера. Мені це нагадує історію людини, яка похвалялася тим, що загасила пожежу, забуваючи про те, що сама її організувала. Давайте пам'ятати про те, що 23 серпня 1939 р., підписуючи договір з Німеччиною, Сталін дав Гітлеру сірники, підтримав його в бажанні розпочати війну».

І далі: «Ми маємо справу з певним феноменом. Історія Другої світової війни пробуджує величезний інтерес аж донині. Мені здається, що падіння «залізної завіси» в 1990-х рр. створило умови для нової хвилі зацікавленості цією темою. Виявилось, що нам треба розповісти нашу історію з початку, відмовляючись від теорії про те, що Радянський союз був для нас тільки рятівником і переможцем. Виявилось, що ми повинні по-іншому поглянути на минуле. Зараз ми знаходимося у процесі, коли ця дискусія на тему «Чим була Друга світова війна» триває... Адже масштаб трагедії, число жертв просто немислимі».

Щодо людських жертв, то їхня кількість продовжує залишатися предметом постійної дискусії і сьогодні. У Польщі також зосереджуються

на підрахунку власних жертв. На думку Павла Рокіцького, «...ми ще далекі від моменту істини. Цифри дуже різняться. Прийнято вважати, що Польща втратила майже 6 млн своїх громадян. Останні дослідження Інституту національної пам'яті вказують на те, що було вбито близько 5 800 тис. громадян Польщі. Це стосується лише поляків за національністю та польських євреїв. Тут не враховані громадяни країни, що не були поляками: білоруси, українці, литовці і т. д. Величезна частина населення була вбита німцями. Проте, як вважає частина дослідників, у результаті радянських дій загинуло близько 150 тис. поляків, від рук українських націоналістів – 100 тис. громадян Польщі. Однак не варто забувати також про те, що багато були вивезені, втекли з країни. У глобальному значенні наша країна втратила близько 11 млн громадян. Про це свідчать статистичні дані про кількість населення до 1939 і після 1945 р. Польща втратила частину своїх територій, пережила політичну, цивілізаційну катастрофу. Це одна з найстрашніших подій в історії нашої країни» [6].

У Німеччині, незважаючи на те, що останнім часом культура пам'яті починає змінюватися, домінує проблема Голокосту. У цій культурі пам'яті особливо акцентується почуття провини німців, в першу чергу за знищення євреїв. Відзначимо також, що в Німеччині хоча і акцентуються Голокост і вина німців, але як антипод цим центральним сегментами культури пам'яті виступає тема опору німців націонал-соціалізму [7].

На думку російського дослідника Миколи Копосова, віктимізація історії була підготовлена «демократичним поворотом» в історіографії 1950–1970-х рр., пов'язаним із торжеством соціальної історії. Це була «історія знизу», побачена з точки зору народу. Традиційна історія, що описує діяння королів і полководців, історія держави і національної величі, як привілейоване зняття патріотичного виховання, в цей період поступається місцем історії тих, по кому тяжкою ходою «пройшла» політична історія. Тих, хто своєю працею і стражданнями оплатив її «тріумфи і трагедії». Ця гуманістична установка не тільки створювала «парадигму співчуття» у сприйнятті історії, а й стимулювала інтерес дослідників до народної культури з властивими їй механізмами передачі «контрпам'яті» [8].

Можна образно сказати, що піднесення історичної пам'яті, криміналізація і віктимізація минулого повсюдно сприяли перетворенню «національного роману» на кримінальну хроніку. «Історія – лише довга низка злочинів проти людства», – резюмував таке ставлення П'єр Нора. Революційний терор і громадянські війни, колоніальні завоювання і работоргівля, світові війни, тоталітарні режими і співпраця з ними – такий далеко не повний список тем, які поставила на перший план демократична критика національної історії.

Загалом, у Польщі скерована до громадськості культура пам'яті акцентує увагу насамперед на жертвах, а в Німеччині – на злочинах. При цьому у всіх випадках культура пам'ятання виконує важливу роль в ідентифікації своєї групи і встановленні її відмінностей від іншої. При цьому використання історії Другої світової війни, як і в інших подібних випадках, коли минуле служить інтересам сучасної політики, має на меті сконструювати те чи інше ставлення до сусідньої держави. Поляки у контексті природної конкуренції своєї власної моделі культурної пам'яті як жертвовної, тобто сконцентрованої на своїх втратах, мають схильність ігнорувати або применшувати жертви інших народів, зокрема жертви Голокосту. Їм особливо важко прийняти ті епізоди минулого, де поляки були не жертвами, а катами. Дискусії з приводу вбивств євреїв у Єдвабне та участі поляків у них – це епізод історії Польщі, втім як і сторінки Волинської трагедії 1943 р. або депортацій 1946–1947 рр.

Влодзімеж Бородзей (Варшавський університет) у своєму повідомленні «Польща і Німеччина: корисні точки відліку?», зробленому під час міжнародних дебатів 11–13 травня 2013 р. в Москві, запропонував свій погляд на хід і результати польсько-німецького діалогу з важких питань історії упродовж останніх двох десятиліть, який, на його думку, багато в чому міг би послужити ефективною моделлю для побудови інших подібних діалогів. Він, зокрема, зазначив, що дискурс польсько-німецьких відносин у цілому заснований переважно на подоланні проблем у розумінні минулого, яке насамперед стосується 30–40-х рр. ХХ ст. (доказ тому – ключова роль у цих відносинах теми Голокосту і в цілому проблематики, пов'язаної з оцінкою ходу і підсумків Другої світової війни) [9].

Водночас треба мати на увазі, лише побіжно аналізуючи основні аспекти великого нарративу в контексті польсько-німецького пам'яттєвого дискурсу, що в Польщі, поряд з історичною пам'яттю про Другу світову війну та викликаних нею перипетій, велику роль відіграє і культура пам'яті, при якій образи більш раннього, ніж ХХ ст., минулого відіграють дуже важливу роль. Це одна із важливих відмінностей польської та німецької культур пам'яті в часовому вимірі або з точки зору хвиль пам'яті. В цьому сенсі для Німеччини характерна короткохвильова або «коротка» культура пам'яті, а для Польщі – довгохвильова або «довга» культура пам'яті, яка ґрунтується на використанні середньовічних і модерних стереотипів і образів.

Відмінності в політиках пам'яті загалом і в Німеччині, зокрема, існували протягом різних часових відрізків після завершення Другої світової війни. Вельми поверхнева політика денацифікації після Нюрнберзького процесу, яка у зв'язку з початком Холодної війни і зовсім була згорнута. Багатьох колишніх нацистів амністували, вони повернулися у свої офіси і за університетські кафедри. Згадувати про масову співучасть

у справах режиму в 1950-і рр. стало, м'яко кажучи, не прийнято. Правда, деякі інтелектуали – наприклад, Карл Ясперс, а дещо пізніше Теодор Адорно і Александер Мічерліх, перебуваючи в нерозривному зв'язку з «духовною ситуацією часу» [10, 207] – гостро ставили питання про «німецьку провину», тобто про відповідальність за нацизм не тільки окремих засуджених військових злочинців, але народу в цілому.

Так, Ясперс уже взимку 1945–1946 рр. прочитав у стінах Гейдельберзького університету лекційний курс «Проблема вини», який тоді ж був виданий окремою книгою. «Вимога переплавитися, відродитися, відкинути все шкідливе – це завдання для народу у вигляді завдання для кожного зокрема» – говорив і писав він [11, 158]. Поряд з політичною і карною відповідальністю філософ надавав особливого значення моральній відповідальності кожного німця: «Не можна просто зіслатися на те, що «наказ є наказ». Оскільки злочини залишаються злочинами і тоді, коли вони здійснені за наказом..., кожна дія підпадає і моральній оцінці. Інстанцією є власна совість...» [12, 148]. Тим самим, заслуга Ясперса полягала у зверненні до індивідуальної відповідальності людини, у формулюванні думки про те, що політична дія водночас може стати і моральною дією, і, врешті, у прагненні захистити в людині «іскру пробудження і спогаду» [13, 148]. Надзвичайно актуально і для сьогодення звучав заклик ученого «подумки стати на точку зору іншого, пробитися один до одного, говорити одні з одним, намагатися переконати один одного. Тільки в такий спосіб ми створимо необхідне підґрунтя для того, щоб розмовляти з іншими народами» [14, 146–147].

Теодор Адорно порушив проблему походження і загрози повторення злочинів нацизму у своєму виступі по радіо, який потім був поширений у формі есею «Виховання після Освенціму». Німецький філософ звернувся до нації з закликом «відвернути повернення Освенціму, створити духовний, культурний і суспільний клімат, здатний не допустити повторення, тобто клімат, у якому мотиви, що привели до жахів Освенціму, хоча б певною мірою будуть усвідомлені [15, 56, 58]. Це мало стати основою для подолання небезпечного симптому у формі колективного політичного неврозу і алергічної реакції німців на правду про Другу світову війну. Закликом до «гострої, критичної переоцінки табуйованого минулого», до сприйняття «проблематики страху, провини і сорому», до «подолання самих себе», незважаючи на всю складність процесу «розрахунку з минулим», стала книга німецького психоаналітика Мічерліха «Нездатність сумувати» [16, 30, 40, 149].

І все ж більшість німців обмежувалися засудженням Гітлера і його найближчого оточення, фактично заперечуючи масову підтримку нацистського режиму. Такою була й офіційна позиція уряду ФРН. Німці «пам'ятали» війну, національну катастрофу і відродження, але аж ніяк не співучасть у злочинах. Таке сприйняття катастрофи наклало свій відбиток

на погляди тих, хто пережив війну. Факт геноциду євреїв був відомий, але привертав порівняно мало уваги. До того ж образ Ізраїлю у світі, і насамперед у США, визначався в цей момент перемогами і успішним розвитком молодій державі, що погано поєднувалося з уявленням про євреїв як про жертви. Не кажучи вже про те, що в післявоєнному суспільстві, де масовий антисемітизм стрімко переборювався, але ще залишався політичною реальністю, зберігалося і природне у світлі історичного досвіду єврейського народу побоювання спровокувати розповідями про гоніння нову хвилю антисемітизму.

Зміни розпочалися в 1960-х рр. Нові процеси над нацистськими злочинцями, і перш за все справа Ейхмана, якого судили в Єрусалимі в 1962 р., привернули увагу громадськості до проблеми Голокосту. Але у більшій мірі, ніж сама справа, на громадську думку вплинула книга Ханни Арендт «Ейхман в Єрусалимі», де образ ката як «простої людини» і «рядового бюрократа» був пов'язаний з теорією тоталітаризму. Водночас тоді демократичний молодіжний рух 1968 р. став протестом проти покоління «батьків», яке не зуміло звести рахунки з нацизмом, у спадщині якого молодь не без підстав вбачала одну з причин збереження антидемократичних тенденцій.

Голокост як центральний пункт для єврейської ідентичності найповніше проявився з початком і розгортанням розрядки в міжнародних відносинах. Саме в 1970-х рр. проблема історичної провини за Голокост і, ширше, відповідальності за співпрацю з нацизмом стала одним із визначальних чинників західної політичної думки. Можна з певністю стверджувати, що пам'ять про Голокост перетворилася у свого роду «громадянську релігію» Заходу. Німецька громадська думка почала розглядати націонал-соціалістичне минуле, за Ясперсом, крізь призму «німецької провини». Аналогічні оцінки в 1970-і рр. і пізніше багаторазово звучали в заявах вищих посадових осіб ФРН. Були зроблені величезні зусилля з увічнення пам'яті жертв націонал-соціалізму, а тим, що залишилися живими, виплачували значні компенсації.

У підсумку в 1970–1980-ті рр. засудження нацизму набуло нового змісту для європейської історичної свідомості. Його злочини перестали розглядатися – і на офіційному рівні, і в громадській думці – як справа купки нацистських вождів або навіть як «внутрішня справа» Німеччини. Не знімаючи відповідальності з головних злочинців, ми сьогодні розуміємо, що їхні злочини стали можливі за потурання, а іноді і сприяння великої кількості людей у Німеччині і навіть в інших країнах. Прийти до такого розуміння було непросто: це вимагало величезних зусиль, інтелектуальної мужності та політичної зрілості. Але саме воно в сучасних умовах розглядається як запорука демократичного майбутнього.

Проте навіть в останні роки німецька культура пам'яті хоча й ґрунтується на факті визнання провини, однак у зв'язку з певними

змінами викликає тривогу в Польщі. Підтвердженням негативних тенденцій вважається діяльність німецьких земляцтв, особливо вимоги деяких з них до Польської держави повернути присвоєне після Другої світової війни майно німців [17].

Йдеться насамперед про проблему декількох мільйонів німецьких вигнанців і компенсацій їм за втрачене майно і страждання, перенесені під час депортації 1945 р. Союз вигнаних вимагає від польської влади відшкодування збитків і вже подав позов до Європейського суду. Керівник союзу Еріка Штайнбах неодноразово виступала з обвинуваченнями на адресу поляків у вигнанні німців. На офіційному рівні Берлін відмовляється з нею співпрацювати і визнає її вимоги недоречними. Втім, це не заважає йому виділити з федерального бюджету кошти на створення в Берліні спеціального Центру вигнаних. Хоча під тиском Варшави було вирішено, що керівник Союзу вигнаних в його правління не ввійде.

Взагалі Польща вкрай болісно ставиться до діяльності Штайнбах. Її заяви польські політичні та громадські діячі називають ревізійністськими і вважають, що вони спрямовані на перегляд підсумків Другої світової війни. При цьому треба відзначити, що землі, на яких до 1945 р. проживали німці, поляки отримали в обмін на Західну Білорусію і Західну Україну, передані СРСР. Зараз колишні німецькі території є найважливішим економічним центром країни сучасної Польщі, в якому зосереджена практично вся металообробна і гірничодобувна промисловість. До війни всі ці підприємства перебували у приватній, переважно німецькій, власності. Тому, навіть без урахування їх перебудови і модернізації, мова йде про десятки мільйонів євро. Варшава на виплати компенсацій ніколи не піде і постійно заявляє Берліну про неприпустимість переписування історії.

Однак німецька сторона, відкидаючи будь-які звинувачення в намаганні «переписати історію», небезпідставно дотримується своєї позиції. Адже ФРН не тільки заплатила полякам репарації в якості відшкодування за агресію, злочини і збитки, яких завдала Польщі німецька окупація. Крім того, німецька сторона добровільно виплатила компенсації іноземним робітникам, примусово відправленим на роботу в Третій рейх. Проблема компенсацій сьогодні – це реальна проблема в німецько-польських міждержавних відносинах, але не варто перебільшувати її значення. Вона практично не впливає ні на економічні зв'язки обох країн, ні на процеси європейської інтеграції.

Актуальним аспектом німецької і польської культур пам'яті виступають сюжети довкола написання спільного підручника з історії. Спільна німецько-польська комісія з підручників була створена ще в 1972 р. Але тривалий час її робота була неефективною як з причин політико-ідеологічних розходжень між західнонімецькими і польськими

істориками в період «холодної війни», так і у зв'язку з наявністю серйозних методологічних проблем. Зокрема, йшлося про відсутність усталених нині в Європі підходів до дотримання в підручниках принципу толерантності, який насамперед враховує, чи міститься в них «збалансований текст щодо зображення Свого і Чужого, а чи, навпаки, провокує до протистояння носіїв історичної пам'яті різних етносів щодо подій минулого» [18, 25].

Поштовхом для реалізації такої ідеї став успіх аналогічного німецько-французького проекту: німці разом із французами видали перший том спільного підручника у 2006 р., а в 2010 р. був презентований і останній із трьох томів цього видання. Цей приклад надихнув істориків і політиків у Німеччині та Польщі і 2008 р. німецький і польський міністри закордонних справ Франк-Вальтер Штайнмаєр та Радослав Сікорський, можна сказати, «благословили цю ідею» [19]. Активізації роботи німецьких і польських істориків сприяло і призначення нового керівника німецько-польської комісії з контролю над підручниками. Ним став професор Роберт Траба, керівник Берлінського центру історичних досліджень Польської академії наук, для якого створення спільного підручника з історії є мрією.

Підсумком роботи німецьких і польських істориків будуть чотири томи підручника історії. У них має бути відображена історія Європи та світу від стародавніх часів аж до ХХІ ст. Видання будуть ідентичні в Німеччині та Польщі й відрізнятимуться тільки мовою. Серед іншого, в підручнику йтиметься про те, чому поляки та німці по-різному бачать ті самі історичні події. Як наголошує польський історик і науковий секретар польсько-німецького проекту Даріуш Войташин, шкільний курс історії має значний вплив на створення образу сусідніх держав і народів. За його словами, те, чому молодь навчається у школі, у майбутньому може впливати на міжнародну ситуацію [20].

Польсько-німецький підручник з історії буде призначений у Німеччині для учнів різних типів понадпочаткових шкіл, а в Польщі – для учнів гімназій і першого класу понадгімназійних шкіл. Зміст, структура і графічне оформлення німецького і польського видань повинні бути ідентичні, а різнитимуться тільки мовою. При цьому дуже актуальною залишається точка зору німецького дослідника Роберта Майєра, що «шкільний підручник має допомагати вчителям викладати історію як предмет для роздумів, а не як матеріал для вивчення... Набуття навичок і оволодіння методами навчання значно важливіше, ніж одержання знань» [21, 7].

Разом із тим слід зауважити, що німецькі та польські історики мають низку розбіжностей, насамперед щодо трактування питань діяльності рицарів-хрестоносців, сталінізму та Голокосту. На думку німецьких істориків, діяльність Тевтонського ордену не можна розглядати лише в

категоріях воєнної експансії. Вони відстоюють ширший підхід до цієї теми, відзначаючи, що в діяльності ордену були й позитивні аспекти, зокрема, будівництво доріг. З такими оцінками не погоджуються польські історики. Щодо характеристики епохи сталінізму, то, на думку поляків, в Німеччині наголошують на злочинах Гітлера як абсолютному злі, але надмірно підкреслюють позитивну роль Сталіна у справі створення антигітлерівської коаліції, віддають належне соціальній справедливості радянської системи і патерналістській структурі сталінського режиму. Водночас для поляків сталінізм – це приклад тоталітаризму не менш жахливого, ніж фашизм і націонал-соціалізм. Існують розходження і з приводу ставлення до Голокосту. В Німеччині він трактується як трагедія вселенського масштабу, а в Польщі акцентується лише на характері цього явища як злочину проти людства. Також польську сторону не влаштовує те, що німецька молодь мало знає про Варшавське повстання, часто плутаючи його у Варшавському гетто [22].

Тим часом, ще в лютому 2008 р. у Варшаві презентували перший німецько-польський посібник «Зрозуміти історію – сформувати майбутнє. Польсько-німецькі відносини в 1939–1949 рр.», призначений для середньої школи [23]. Він став своєрідною підготовкою для написання повноцінного польсько-німецького підручника з історії. Польські фахівці уже назвали цей посібник «позитивним досвідом», відзначивши, зокрема, зваженість його формулювань і положень. Однак і критики цієї книги вже зауважили, що в ній відсутні згадки про польський рух опору і загальні оцінки з приводу результатів і наслідків Другої світової війни. Однак, не дивлячись на це, перший спільний посібник з історії доволі популярний серед покупців і, за словами одного із німецьких авторів книги, її новий наклад розкуповується «як гарячі пиріжки» [24].

Підсумуємо, що на основі аналізу відповідного культурно-пам'яттєвого ландшафту Німеччини та Польщі можна констатувати, що першому з них властиве виняткове домінування культури пам'яті насамперед ХХ ст. У Німеччині, незважаючи на зміни в культурі пам'яті, остання все ж в основному концентрується навколо подій Другої світової війни. Натомість у Польщі помітне місце в культурі пам'яттєвого ландшафту відіграє історичне тло минулих подій, які передували ХХ ст. З огляду на це Німеччина належить до типу держав і товариств з «короткою» пам'яттю, а Польща – з «довгою». Потрібно відзначити, що Німеччина не є винятком у світовому контексті, хоча об'єднань з «короткою» пам'яттю у світі небагато. Ця специфіка культури пам'яті лише доводить важливість подій 1945 р. для Німеччини.

Водночас ця вагома особливість культур пам'яті, а також, наприклад, досвід здійснення таких ініціатив, як створення спільної польсько-німецької комісії з підручників історії або відкриття музею Варшавського повстання у польській столиці показує, наскільки

проблематичний односторонній трансфер моделей з одного культурного контексту в інший. По-перше, історичну політику Німеччини та Польщі відрізняють різні часові горизонти і різні механізми формування. По-друге, істотно різняться і ступінь залучення професійних істориків до вирішення подібних питань (у Німеччині вона набагато вища, ніж у Польщі). По-третє, існуючі труднощі в координації історичних політик створюють відмінності в нормах політкоректності, що практикується в різних країнах (так, якщо в Німеччині антиполонізм знаходиться поза рамками допустимого, то в Польщі антинімецькі погляди в ці рамки уповні вкладаються). Однак навіть поєднання всіх цих особливостей, як показує історія польсько-німецьких відносин в останнє десятиліття, дає можливість формувати консенсус з ключових питань, уникаючи конфронтації і не жертвуючи історичною правдою.

Крізь призму аналізу сучасних німецької та польської моделей і культур пам'яті погодимося в цілому з точкою зору вже згаданого Миколи Копосова, поширивши її з контексту культурної пам'яті й на культуру пам'яті. Він небезпідставно вважає, що огляд сьогоденного сприйняття минулого дозволяє говорити про два основні типи сучасної історичної пам'яті та, додамо, відповідної культури пам'яті. Це, з одного боку, «культурна пам'ять», яка спирається на «індустрію спадщини», а з іншого – «політична пам'ять», яку підтримують інститути «історичної політики», в тому числі за допомогою меморіального законодавства. При цьому культурна пам'ять може бути як національною, так і локально (або наднаціональною), а політична пам'ять може мати різні орієнтації – від ліберально-демократичної до націоналістичної та «імперської». Два типи пам'яті, а, відповідно, і два типи культур пам'яті, що природно, тісно переплітаються, подібно індустрії спадщини та історичній політиці, які неможливо чітко розмежувати. У результаті в реальності ми бачимо скоріше широкий спектр перехідних форм, ніж «хімічно чисті» типи. У Західній Європі (приклад Німеччини особливо актуальний) переважає перший тип (культура пам'яті з опорою на «індустрію спадщини»), у Східній (у тому числі в Польщі) – другий (культура пам'яті, яка має підтримку з боку інститутів «історичної політики») [25].

Відзначені типологічні відмінності у використанні минулого, як можна припустити, впливають на поведінку відповідних акторів у сфері міжнародних відносин. Хоча не можна стверджувати, що державам і спільнотам з «короткою» пам'яттю властива обмежена свобода маневрування в цих відносинах, проте відзначений чинник має значення, зокрема, у відносинах Німеччини з Польщею і навпаки, коли минуле використовується в тому числі й для самоствердження в сучасному світі. Тісний зв'язок культури пам'яті з громадянською ідентичністю дозволяє зробити висновок про те, що пом'якшення міждержавних відносин між сусідніми спільнотами з «важкими» сторінками історичного минулого

пов'язане і з незворотними змінами у самій ідентичності цих спільнот. Тому зміна декорацій у німецько-польських відносинах з рубежу 1980–1990-х рр., і особливо після входження Польщі в поле євроатлантичної та європейської інтеграції, свідчить не тільки про новий етапі їхнього розвитку, а й вплив культури пам'яті на посилення взаємозв'язку зовнішньої політики та національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Hockerts H. G. Jedes Leben ist naturtrüb. Süddeutsche.de URL: <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/interview-jedes-leben-ist-naturtrueb-1.744975>. Koordinaten deutscher Geschichte in der Epoche des Ost-West-Konflikts hrsg. von Hans Günter Hockerts. Unter Mitarb. von Elisabeth Müller-Luckner. München: Oldenbourg, 2004. XV, 339 S.
2. Нора П. Франция-пам'ять. Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та, 1999. 328 с.
3. Niedermüller P. Der Mythos der Gemeinschaft, Geschichte, Gedächtnis und Politik im heutigen Osteuropa. Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis. Innsbruck, 2004.
4. Трегуб О. Остальгія як вияв конструювання східнонімецької ідентичності. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Чернівці, 1 березня 2013 р.)*. Чернівці: Букрек, 2013. С. 263–266.
5. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. 566 с.
6. 23 августа – Европейский день памяти жертв сталинизма и нацизма, 23.08.2013 URL: <http://www.radioporuski.pl/6/140/Artykul/145144,23>
7. Wolfrum E. Geschichtspolitik und deutsche Frage. Der 17. Juni im nationalen Gedächtnis der Bundesrepublik. *Geschichte und Gesellschaft*. 1998. № 24. P. 382–411.
8. Копосов Н. Политика памяти и мемориальные законы URL: <http://gifter.ru/archive/3302>
9. Історична політика в Росії та Польщі URL: http://igiti.hse.ru/Meetings/Debaty2013_report
10. Борозняк А. И. Прошлое, которое не уходит. Очерки истории и историографии Германии XX века: Монография. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2004. 329 с.
11. Ясперс К. Вопрос виновности. *Знамя*. 1994. № 1. С. 158.
12. Ясперс К. Вопрос виновности. *Знамя*. 1994. № 1. С. 158.
13. Гефтер М. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос. Москва, 1995. 294 с.
14. Ясперс К. Вопрос виновности. *Знамя*. 1994. № 1. С. 146–147.

15. Адорно Т. Воспитание после Освенцима. *Новое время*. 1993. № 5. С. 56–59.
16. Mitscherlich A. Die Unfähigkeit zu trauern. München, 1967. 371 p.
17. Troebst S. Europäisierung der Vertreibungserinnerung? Eine deutsch-polnische Chronique scandaleuse 2002–2008. Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert. Köln etc., 2009.
18. Підручник з історії: проблеми толерантності: Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва. Чернівці: Букрек, 2012. 128 с.
19. Спільний підручник із історії таки можливий. URL: <http://litakcent.com/2011/12/27/spilnyj-pidruchnyk-iz-istoriji-taky-mozhlyvyj/print/>
20. Спільний підручник із історії таки можливий. URL: <http://litakcent.com/2011/12/27/spilnyj-pidruchnyk-iz-istoriji-taky-mozhlyvyj/print/>
21. Maier R. Ukrainische Geschichtsschulbücher zur Weltgeschichte im zwanzigsten Jahrhundert. *Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung. Informationen*. 2003. Nr. 46. Dezember. S. 7.
22. Тимофейчев Алексей. Немцы и поляки пишут общий учебник истории URL: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russian/international/newsid_7265000/7265228.stm
23. Ruchniewicz M., Ruchniewicz K., Weger T., Wóycicki K. Zrozumiec historię – kształtować przyszłość. Stosunki polsko-niemieckie w latach 1933–1949. Materiały pomocnicze do historii. Wrocław-Drezno: GAJT, 2007. 270 s.
24. Польско-немецкий учебник истории, 28 марта 2012 Deutsche Welle (DW). URL: <http://ursa-tm.ru/forum/index.php?/topic/30715>
25. Копосов Н. Политика памяти и мемориальные законы. URL: <http://gefter.ru/archive/3302>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ: ПОШУК ШЛЯХІВ ПРИМИРЕННЯ ЧИ ПРИВІД ДО КОНФЛІКТУ?

Стрільчук Людмила

The article focuses on the influence of the historical memory of the ukrainian and polish societies on the modern interstate relations of the neighbouring countries. Judging by the quarter century long history of the bilateral relations between Ukraine and Poland international conflicts of the past, negative social and historical stereotypes, non-agreement of the difficult pages of the common history can significantly influence on the international relations and as a result on the humanitarian sphere of the state.

Key words: *historical memory, scientific discourse, interstate relations, international conflicts, social and historical stereotypes, Ukraine, Republic of Poland.*

У посткомуністичних країнах ЦСЄ, у тому числі в Республіці Польща та Україні, дискурс стосовно історичної пам'яті є надзвичайно актуальним, що перетворює його на чинник, який напряду впливає на життя суспільств та, великою мірою, визначає характер політичних процесів. Системні трансформації останніх десятиліть докорінно змінили акценти у підходах до розуміння та вивчення історичної минувшини у країнах, що були тісно пов'язані спільним комуністичним минулим. То ж, на повістці денній новопосталих Польщі та України особливої актуальності набули питання вивчення спільної історії держав і націй, формування спільної колективної пам'яті, конструювання нових схем національної ідентичності.

Слід визнати, що на момент постановня незалежних Польщі та України рівень патріотизму був досить низьким. Історичні пам'ятні місця, які мали б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Така, фактична, відсутність національної колективної пам'яті – пов'язана з радянським етапом історичного розвитку. Тому логічно, що в національному середовищі як українців, так і поляків розвивалося сильне, іноді, навіть, гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань історичного минулого, багато у чому спільного для українців та поляків. Адже, можна з впевненістю стверджувати, що за будь-яких обставин ні українська, ні польська нації не розвивалася без взаємного впливу, відірвано чи окремо. Два сусідні народи тісно пов'язані багатовіковою історією сусідства, яка гучним відголосом нагадує про себе крізь століття [7, 64].

Не секрет, що спільні сторінки історії (і далеко не завжди найкращі міжнаціональні взаємини) досить часто стають наріжним каменем в українсько-польських стосунках. І це не випадково, адже Україну та Польщу пов'язує майже 700-літнє спільне минуле, впродовж якого обидва народи пережили як періоди добросусідства, так і багатьох непорозумінь, відкритої ворожнечі, конфліктів. Тривалий час обидва народи перебували у складі одних і тих самих держав: Першої та Другої Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Українці та поляки зазнали жорстокого міжнаціонального протистояння в роки Другої світової війни, випробували на собі будівництво соціалізму, складнощі тоталітаризму, кризу розпаду комуністичної системи, пошук нової моделі постсоціалістичного розвитку [8, 10–11].

Усе це разом узятє в певні історичні періоди об'єднувало і у той же час роз'єднувало українців та поляків. Спільна історична спадщина, у кожного своя національна історична пам'ять породили чимало суспільно-історичних стереотипів і міфів, які досить потужно впливали і до сьогодні продовжують впливати на двосторонні взаємини. Історичний дискурс між сусідніми Україною та Польщею в останні роки переконливо

свідчить про те, що історична пам'ять суспільств, державна політика щодо національної історичної пам'яті є потужним і дієвим механізмом, який здатен впливати на політичні, міжнаціональні, врешті, міжлюдські відносини. І, як продемонстрував, знову ж таки, нещодавній досвід міждержавних взаємин, історична пам'ять може слугувати засобом до примирення, або ж приводом до конфлікту. А все тому, що сучасні українсько-польські стосунки, на жаль, ще не до кінця змогли здолати і відкинути усі негативні стереотипи у свідомості двох народів. Головні причини цього, на нашу думку, полягають у такому:

- доволі важко переламати закоренілий у свідомості старшого покоління синдром упередженості, на це потрібно тривалий час, іноді навіть зміни поколінь;

- усталений негативний стереотип українця в Польщі підтримується різноманітними екстреміськими та націоналістичними групами і (окремими) публікаціями у пресі. Прикладом може слугувати діяльність «кресових» організацій в Перемишлі;

- існує певна недовіра щодо доброї волі іншої сторони у зміцненні співробітництва та дружніх відносин;

- для поляків прослідковується брак економічної та культурної привабливості України. РП ніколи не розглядала Україну як фінансового чи технологічного партнера, радше всі сподівання Польщі були спрямовані в західному напрямку;

- політичні заяви польської політичної еліти 2013–2016 років зацентрували увагу на проблемах спільної українсько-польської історії, загостривши історичні акценти польського суспільства на конфліктних моментах минувшини, зокрема, подіях Другої світової війни на Волині [7, 65].

Для ілюстрації проблем історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах більш детально зупинимося на останній тезі, тим більше, що саме нещодавні акценти зроблені польською політичною елітою, великою мірою вплинули на зміну суспільної думки поляків щодо східних сусідів – українців.

В історію українсько-польського пам'яттєвого дискурсу липень 2016 р. увійде розмежувальним каменем незгод, розбитих сподівань, обнуливши чвертьстолітній діалог інтелектуальної та політичної еліти двох країн. 22 липня Сейм Республіки Польща проголосував за резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Ця ухвала Сейму не просто перекреслила усі напрацювання науковців та політичних еліт двох країн за чверть століття, а змусила українських істориків констатувати поразку у двосторонньому діалозі. Як заявив Ярослав Грицак в інтерв'ю одному із інтернет-видань: «... маю визнати: після бійки кулаками не розмахують, а бійку ми програли. Вважаю це особистою поразкою і готовий нести відповідаль-

ність, але опускати руки не збираюся. Ми програли битву, а не війну. А війна – надовго. Тому краще перегрупувати сили і думати про новий наступ» [1, 2].

Для українського суспільства така позиція польської сторони стала своєрідним шоком, особливо враховуючи кількісний результат голосування: за резолюцію голосували 442 депутати, 0 – проти і лише 10 депутатів утрималися. По-суті, усі попередні напрацювання у площині узгодження і трактування спільної історії виявилися марними. Йдеться, наприклад, про багатолітній діалог науковців з питань узгодження трактування спільної історії, спільну заяву президентів України та РП «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 р., відкриття президентами обох країн Л. Кучмою та А. Квасневським меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка, що на Волині, у 2003 р., вироблення спільної візії щодо меморіалу орлят у Львові та відкриття тогочасними президентами В. Ющенком та А. Квасневським 24 червня 2005 р. на Личаківському кладовищі меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та «Меморіалу орлят» [2, 367], відкриття В. Ющенком та Л. Качинським 13 травня 2016 р. пам'ятника меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (РП), а 28 лютого 2009 р. президенти України та Польщі В. Ющенко та Л. Качинський беруть участь у вшануванні жертв міжнародного протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеняцькій (Україна) [7, 65].

Польща у пострадянський період для України була не просто добросусідською державою, торгівельним партнером, а й стала партнером стратегічним, що означає поглиблення і розширення міждержавного співробітництва у політичній, економічній і гуманітарній сфері. Та саме гуманітарна сфера двосторонніх взаємин в останні роки виявилася найпроблемнішою. Першим тривожним сигналом стала червнева заява 2013 р. Сейму РП, яка продемонструвала, що сподівання української сторони на крапку у суперечках щодо подій на Волині 1943–1944 рр. даремні. Ще гостріше ця проблема постала у липні 2016 р.

Аналіз статистики та подій останніх років переконливо свідчить, що проблеми історичної пам'яті в українсько-польських стосунках загострюються і негативно впливають на двосторонні відносини. На підтвердження цього наведемо кілька прикладів.

Перший. Про різке загострення проблем історичної пам'яті і негативні зміни суспільно-історичних стереотипів свідчать так звані «війни на могилах» – плюндрування місць національної пам'яті. Як приклад наведемо хронологію за останні три з половиною роки.

2014 рік:

– квітень 2014 р. на греко-католицькому цвинтарі в с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства знищено пам'ятник українській громаді села;

- березень 2014 р. осквернено символічну могилу вояків УПА у Грушовичах Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;
- травень 2014 р. повторний акт вандалізму у Грушовичах;
- 2 липня 2014 р. у с. Вербиця Томашівського повіту Люблінського воєводства пошкоджено пам'ятний знак на увічнення українських жертв комуністичних репресій.

2015 рік:

- осквернено пам'ятний знак воякам УПА на горі Монастир біля с. Верхрати Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;
- осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;
- пошкоджено пам'ятний знак загиблим українцям у с. Радружі Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;
- осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Білосток Грубешовського повіту Люблінського воєводства;
- 27 травня 2015 р. пошкоджено пам'ятний знак на символічній могилі вояків УПА у Грушовичах Підкарпатського воєводства.

2016 рік:

- 5 березня 2016 р. частково знищено пам'ятник українській громаді у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;
- 15 травня 2016 р. здійснено наругу над могилами українського військового кладовища у с. Пикуличах поблизу Перемишля;
- 9 жовтня 2016 р. члени ультраправої організації Obóz Wielkie Polski знищили пам'ятник на братській могилі вояків УПА у с. Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства.

2017 рік:

- 8 січня 2017 р. у с. Гута Пеняцька Львівської області невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам, споруджений у пам'ять особам, загиблим у ході каральної акції в роки Другої світової війни;
- 12 березня 2017 р. розмальовано червоною фарбою пам'ятники жертвам українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни у с. Підкамінь на Львівщині;
- 14 березня 2017 р. повторно сплюндровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька Львівської області.

Акти вандалізму у місцях національної пам'яті, безумовно, не додають позитиву у двосторонні міжнаціональні взаємини, а їхня зростаюча динаміка свідчить про загострення проблем історичної пам'яті в українсько-польських відносинах [9, 376–377].

Приклад другий. Восени 2016 р. у польський прокат вийшов скандальний художній фільм В. Смажовського «Волинь». У цьому сенсі запрошується щонайменше два висновки: загострення акцентів на складних та негативних сторінках спільної історії недалекого минулого та намагання однобічно і викривлено подати події часів Другої світової

війни на Волині, зокрема українсько-польський конфлікт. Постають і запитання: для чого це робиться і кому це вигідно? Ухвала Сейму Республіки Польща від 22 липня 2016 р. і вихід у жовтні 2016 р. фільму «Волинь» – два послідовні і дуже гучні акценти, зроблені польськими владцями та митцями на волинських подіях 1943–1944 рр., які свідчать про загострення проблем історичної пам'яті (принаймні з польського боку). Рейтинги фільму В. Смажовського, кількість глядачів, що переглянули його, і кількість переможних номінацій, які присуджені фільму «Волинь» у березні 2017 р., засвідчили, що проблема українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на Волині вийшла далеко за межі підручників і є загальносуспільною у РП. І це після того, як у цьому питанні ще в 2003 р., здавалося б, було поставлено крапку.

Фільм «Волинь» за своєю скандальністю і перекрученням історичних фактів претендує на лідерство у номінації «фільм, який негативно вплинув на міжнаціональні взаємини», тим не менше, за касовими зборами фільм побив усі рекорди РП за останні десять років [6], а отже, його подивилася значна частина польського суспільства. Наслідком прокату, згідно з польською статистикою, стало масове негативне сприйняття поляками спільної історії й українців та України як такої.

Ще одним наслідком такої державної політики є третій приклад: напади на українських студентів у Польщі. Одним з останніх випадків є побиття українських студентів у Жешуві 24 січня 2017 р. Згідно з інформацією польських правоохоронців, близько 15:30 українські студенти поверталися з навчання в гуртожиток. Дорогою їх зупинили п'ятеро молодих чоловіків і запитали студентів, звідки вони. Почувши відповідь, чоловіки поцікавилися, кому належить Львів – Україні чи Польщі. Потім нападники назвали студентів бандерівцями і побили їх. Незабаром поліція затримала п'ятеро підозрюваних, ними виявилися місцеві жителі віком від 18 до 20 років. Усі затримані визнали свою провину [11].

Напади відбуваються не лише на українських студентів, об'єктами відвертої агресії стають і українські заробітчани. 17 січня 2016 р. у містечку Кутно Лодзького воєводства місцеві неонацисти напали на українських заробітчан. Радикали атакували гуртожиток, вигукуючи гасла «Польща для поляків» та «Геть українців». Під руку нападників потрапили шестеро українців. Очевидці кажуть, що поляки увірвалися до приміщення та почали крушити все, що потрапляло під руку. Нападники були озброєні кастетами, камінням і ножами. Однак, українці відбили атаку, а хуліганів забрала поліція [10]. Наведені приклади є лише частиною із цілої низки схожих випадків. У Кракові, Перемишлі, Любліні та інших містах Польщі, особливо у східних воєводствах, за останні півтора–два роки такі прецеденти почастишали.

Четвертий приклад: обстріл Консульства РП у Луцьку. Сумно констатувати факт, що третіми силами влаштовуються різноманітні

провокації задля загострення українсько-польських взаємин, найгучнішим з яких в останній період є обстріл із гранатомета Консульства РП у Луцьку вночі 29 березня 2017 р. [4]. Невідомі обстріляли будівлю Генконсульства РП у Луцьку, як повідомили ЗМІ, судячи з величини отвору в даху, могли стріляти з гранатомета або іншого серйозного озброєння [5]. Голова МЗС України Павло Клімкін прокоментував цю подію «Обурений провокацією проти Генконсульства Польщі у Луцьку. Це підлість від тих, хто проти нашої дружби з РП» [3].

Наведені приклади вкрай негативно впливають на двосторонні українсько-польські відносини і міжнаціональні взаємини, ставлячи під сумнів напрацювання політичної та наукової еліти двох країн, ризикуючи ще більше ускладнити і загострити міжнаціональні протиріччя. Тому проблеми історичної пам'яті мусять лягти в основу виваженої державної політики обох сусідніх держав. Через позитивні приклади спільної історичної пам'яті, як то військові союзи і перемоги, економічне і політичне співробітництво слід шукати шляхи до примирення двох сусідніх народів. Конфліктні та трагічні сторінки історії при узгодженому і виваженому трактуванні можуть також слугувати об'єднавчим принципом, через усвідомлення трагізму і втрат, що мали місце у взаєминах українців і поляків. На політичних елітах обох країн, у першу чергу, лежить відповідальність за те, чи історична пам'ять народів стане шляхом до примирення, чи приводом для конфлікту!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Українсько-польські гуманітарні взаємини в 1991–2001 рр. шлях України та Польщі до прощення. *Новое время*. 29 липня 2016 р. С. 2.
2. Добржанський О. Еволюція суспільно-історичних стереотипів у свідомості українців та поляків на прикладі опіки над місцями національної пам'яті. *Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 19–20 травня 2017 р.* / Ред.кол.: Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 365–370.
3. Клімкін прокоментував обстріл консульства у Луцьку. URL: <https://www.unian.ua/politics/1847694-klimkin-prokomentuvav-obstril-konsulstva-polschi-u-lutsku-fotoreportaj.html> – Назва з екрану.
4. Обстріл із гранатомета Консульства Польщі у Луцьку – це провокація «третьої сили» – польська реакція. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28398281.htm> – Назва з екрану.
5. Обстріл консульства у Луцьку: реакція України і Польщі. URL: <http://www.5.ua/polityka/obstril-konsulstva-u-lutsku-reaktsiia-ukrainy-i-polshchy-141840.html> – Назва з екрану.

6. Польський фільм «Волинь». URL: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161008_wolyn – Назва з екрану.
7. Стрільчук Л., Нінічук А. Питання історичної пам'яті у сучасних українсько-польських взаєминах. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2017. № 1. С. 63–68.
8. Стрільчук Л. В., Стрільчук В. В. Інституційні складові українсько-польського гуманітарного співробітництва. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 258 с.
9. Стрільчук Л. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах. *Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції 19–20 травня 2017 р.* / Ред. кол.: Ю. А. Зінько, О. А. Мельничук та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 373–378.
10. У Польщі група неонацистів атакувала гуртожиток із українцями. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/u-polschi-grupa-neonacistiv-atakuvala-gurtozhitok-iz-ukrayincyami-582779.html> – Назва з екрану.
11. У Польщі побили студентів з України. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/3805255-u-polschi-pobyly-studentiv-z-ukrainy> – Назва з екрану.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МІЖВОЄННОЇ ПРАЗЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1918–1939 РР.)

Зубко Ольга

The report provides material on understanding the historical memory of the Ukrainian interwar Prague emigration. The emigrant understanding of historical memory was based on the answers to two questions: «What exactly was to be remembered?» and «What could not be forgotten?». And if the answer to the second question was entirely concrete, then the answer to the first one was not so unambiguous.

Key words: *Ukrainian inter-war Prague emigration, historical memory, Czechoslovakia, 1918–1939.*

Програш національно-визвольних змагань 1917–1920-х рр. змусив вийти за кордон значну частину українців широкого соціального та політичного спектру, неоднакового рівня освіченості та професійної зайнятості. Це і уряди УНР–ЗУНР. Це і військові – як суто українські, так і мобілізовані до армій Денікіна та Врангеля. Це і військовополонені Першої світової війни. Емігрантами, внаслідок програшу, ставали й цивільні біженці, які втікали від воєнного лихоліття й більшовицького терору. До когорти емігрантів тих часів долучалися також і галицькі

трудоі емігранти. Спершу значним місцем скупчення посіпак стала Австрія та її столиця – місто Відень. Проте, вже з початком 1920-х увагу українських вихідців привернула Чехословаччина, уряд котрої розпочав «Руську допомогову акцію». Зрозуміло, що впорядкування життя та побуту українських вихідців на празькому ґрунті в 1920–1930-х рр. постійно змушувало вихідців аналізувати свій програш та причини своїх поневірянь, а отже, піднімало на поверхню буття риторичні питання «Що саме потрібно пам'ятати?» та «Чого не можна було забувати?».

Як відомо, історична пам'ять – це сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і навіть ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле. Ключовою її (історичної пам'яті) функцією є передача досвіду та знань про минуле як основи самоідентифікації. Тому, цілком розуміючи, що історична пам'ять є чинником, який визначає характер колективних уявлень про минуле, оцінку нинішніх подій та стратегії майбутнього, українська празька еміграція звернула свою увагу (підкреслимо, в обмежених умовах) здебільшого на спогади, (як усні перекази, так і письмові свідчення), а ще взялася до розбудови вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек. Цікаво, що перевага саме цих практичних форм втілення історичної пам'яті в середовищі празької еміграційної спільноти зумовило їх специфічність: емоційну особистісну забарвленість та певну деформованість. Чому?

З одного боку, пам'ять, свідомість та історія взаємозумовлені і взаємозалежні, тому пам'ять за своєю суттю емоційна, особистісно забарвлена. Ось що, наприклад, згадувала Надія Суровцева*, ще у Відні наприкінці 1918 р., перебуваючи у складі українських делегатів, прямуючих до Франції для підписання Версальського мирного договору: «...Я знала Відень раніш. І мені він ввижився дуже збіднілим. Але киянам після двох баламутних років війни він видався дуже гарним і чистим, хоч чистим він, власне, вже не був. Заїхали через Дунай до Пратеру.... Крутилися каруселі, їхав дитячий поїзд із драконом замість паровоза, їхав тунелем, а обабіч стояли казкові персонажі: то сиділа біля згаслого вогнища Попелюшка, а біля її ніг дзьобали голуби з миски чечевицю; то спала Царівна в шклянній труні, а семеро карликів, схилившись на коліна, оплакували її смерть; то з'являлась Червона Шапочка з Вовком, зуби в нього ближчали, а круглі шклянні очі дивилися просто на потяг, що повільно посувався межі тими дивами. В потязі були переважно діти, але і ми не з меншим зацікавленням дивилися навкруги. Ми летіли стрімголов з американських гір, де завмирало серце, і брали квитки відразу на два рейси, щоб збільшити насолоду. Сідали в коло серед підлоги, намагаючись втриматися, коли воно починало дедалі швидше обертатися. Велетенське колесо – Різерланд – не працювало, так що нам не пощастило оглянути Відень з височини. Чимало було усяких розваг в Пратері, тепер таких звичайних усюди. Дзеркала, що спотворювали

обличчя, різні знаряддя до випробувань сили. Був іще лабіринт, зайшовши до якого, було дуже трудно вибратися назад. Чи не пророча алегорія була послана нам тоді долею!!!?????» (Виділене – О. З.) [10, 92–93].

З іншого боку, пам'ять здатна до перекручувань, виправдань, і саме це зумовлює можливість її деформацій, в першу чергу політичних, оскільки українська празька еміграція була еміграцією переважно політичною. Тому історична пам'ять за таких умов виступала одночасно і об'єктом, і засобом впливу. В якості засобу впливу вона проявлялась як культурно-інформаційний ресурс або інструмент трансформації політичних цінностей, ідеологічних установок та поведінки: *«Але як же і через що С. Петлюра, цей захисник Росії, став Генеральним Секретарем військових справ і «Головним Отаманом» революційного уряду України? – писав Володимир Винниченко. – Симон Петлюра дістав цей пост через нашу тодішню національну бідність. Українська нація була на той час (1917 р.) до такої міри знищена руським імперіалізмом, її інтелігенція була до такої міри з одного боку русифікована, а з другого задушена царською жандармерією, що в перший момент Центральна Рада не могла сформувати уряду просто через брак відповідних людей і то... смішно сказати, через брак дорослих осіб...» [2, 24–25].*

В якості об'єкта впливу історична пам'ять була чинником розвитку політичної свідомості та культури, становленням національної ідентичності: *«...За кордоном оце саме починалося: наші – не наші, бо зібралися представники різних стадій, так би мовити, державного існування України. Вони ставилися вороже одне до одного, але об'єднувала їх спільна неможливість повороту на Вкраїну, де «тимчасово» були большевики. Проте, грошові фонди, джерела теж завдавали чимало клопоту головам усіх представництв, що навіть за тих часів, коли ті джерела були досить невичерпними...» [5, 97].*

Деформованість української празької еміграційної пам'яті яскраво виявила себе й, власне, в розтлумаченні самого поняття «національно-визвольні змагання», причин їх початку та причин їх програшу: *«Прага цілком несподівано стала осередком української еміграції, що розсілася після 1920 року по всьому світу. Сталося це між иншим завдяки Микиті Шаповалу, людині, яка всі свої сили присвятила на найкращу організацію еміграційного життя, на використання тих інтелігентних сил, що могли задармо згинуть на чужині, без жодної користі на Україні. Ця людина розуміла, що перебування в Європі українців, і старших, і молодших, яке б воно не було злочасне, мусить бути використане для піднесення української науки, української культури. І творча думка Микити Шаповала намітила шлях до цього. Розходилося про те, щоб знайти гроші, необхідні для влаштування вищої школи, з яких на Україні є найнеобхіднішою господарсько-агрономічна школа. Треба було нахилити до цієї думки чеський уряд. І ось зібралася група українців й*

організувала еміграційний комітет на чолі з Шаповалом. В склад його входили: Григорій, Галаган, Мицюк. Метою комітету була допомога українським емігрантам – економічна, моральна, горожанська...» [8, 231].

Крім того, празька еміграційна пам'ять була по суті тією колективною пам'яттю, про яку писав ще в 1930-ті роки Моріс Альбвакс**. Колективна пам'ять, за Альбваксом, – це знання та інформація, які поширюються між двома або більше членами соціальної групи, це соціальний конструкт, який може спільно використовуватися та передаватися і побудований за допомогою великих і малих соціальних груп. Прикладами таких груп можуть бути уряд або масова культура. Можна провести паралель між колективною пам'яттю та пам'яттю людини, яка краще пригадує образи, ніж слова, але також демонструє основні відмінності та особливості, подібно як у техніці перехресного удару: *«...А еміграційне наше життя ставало справді усе тяжче. Залежність від «милости» чужого уряду каменем давила душу. Праця для чужинців була майже цілком заборонена: ані лікарі, ані педагоги не могли своїм фахом заробити. А за спиною в багатьох емігрантів стояла родина – треба жити!!!! І ось йшли наші студенти й дехто з професорської колегії на будовлі, на мощення шляхів, ішли літом в прості робітники до чеських фермерів; показувалися часто найкращими косарями, йшли на усяку працю.*

Багатьох охоплювала якась летаргічна апатія. Не було ладу в внутрішньому громадському житті еміграції. Люди, одірвані від здорової, добровільної праці на рідному ґрунті, озлоблювалися на свою долю й на все оточення, дихали зневірою й недовіром один до одного, і ніхто не був певний, що завтра його не приголомшать якоюсь образою, неправдою, підозрінням.

Товариське й особисте життя почали занепадати. Жилось без натхнення, без любові, ширлася деморалізація. Самогубства стали частим явищем...» [8, 237–238].

Отож, повертаємося до риторичних для празької еміграції питань: «Що саме потрібно пам'ятати?» та «Чого не можна було забувати?». Відповідь на друге з них, здається цілком зрозумілою: не можна забувати наші визвольно-національні змагання. Однак, цікаво те, що лідери Центральної Ради та Директорії особисто називали ці визвольні змагання українською революцією [3]. Та чи справді це була революція за усіма її ознаками, замислювалися вже вихідці: тобто чи була революція нелегітимним початком з порушенням усталених в країні законів; зміною політичних еліт і появою нової еліти, що була пов'язана з перерозподілом власності; з широкою народною мобілізацією? *«Для оборони українського державотворчого руху, надання йому історичності, правдивості, конструктивної традиційності, якісної ідейності та придбання симпатій широкого світу потрібні великі зусилля нації. А передусім,*

праця, озброєна науковим знанням інтелігенції», – писав Сергій Шелухін, 1-й міністр судових справ Української Центральної Ради, а згодом професор карного права УВУ та УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі ще в 1936 р. Крім того, продовжував: «...Було фатальним блудом, що українська інтелігенція з 1917 р. в своїй опануючій масі відкинула історичні права народу й традиції. Проголосила себе монопольним носієм істини, розумності, знання. Джерелом прав і свобод і творцем всього дня народу...а Українську Народну Республіку зробила коритом для себе та своїх прибічників...» [11, 30].

Певною мірою, сама еміграція погоджувалася з таким витлумаченням. Проте, на нашу думку, нею випускалися з поля зору «частковість» та «завершеність» революції, що прив'язувалися до багатьох чинників, у першу чергу до політичної культури суспільства, якості елітарних верств, спроможності останніх здійснювати масштабну народну мобілізацію. В цьому питанні ми погоджуємося з поглядами українського філософа Петра Кралюка щодо «неправильності» національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [5]. По-перше, українська революція 1917–1921 рр. не пройшла фази повстання й державного перевороту; вона була «заведена» Лютневою революцією, котра фактично відбулася мирним шляхом, і саме це й стало «скринькою Пандори» для українського національно-визвольного руху. По-друге, давалася взнаки кадрова проблема. Українство в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. фактично було маргіналізоване. Тавро «українофіла» несло величезні проблеми і не сприяло кар'єрі. Тому, людей, які б уміло здійснювали управління державними структурами і стояли на проукраїнських позиціях, виявилось мало. Крім того, самі «революціонери» «відсікали» таких, вважаючи нетрудовими елементами (представниками нетрудових верств). Варто додати й те, що й потенціал самої української інтелігенції, яка керувала спершу Центральною Радою, був невисоким. Українська влада початку визвольних змагань могла виступати з прекрасними заявами, лозунгами, деклараціями, однак коли доходило до діла, ставала цілком безпорадною. А її міжпартійна боротьба та з'ясування стосунків фактично призвело до гетьманського перевороту у квітні 1918 р. «Гетьмана» – «сильну руку» прагло й селянство, якому набридло безвладдя. Дратувала своїм невиконанням обіцянок та обов'язків Центральна Рада й німецький бік. Отож, «гетьманський термідор» виявився нібито й закономірним: *«У будь-якій революції, – писав сам Скоропадський, – лише люди з крайніми лозунгами при певному щасливому ході подій ставали вождями та мали успіх. Я це знав, але на своє нещастя я прийшов до влади в той момент, коли для країни, вимученої війною та анархією, насправді потрібна була середня лінія, лінія компромісів. Відсутність політичного виховання в Росії; взаємна недовіра; ненависть; деморалізація всіх клясів, яка особливо посилилася в роки війни і наступній після неї революції; повна*

відірваність країни від зовнішнього світу, котра давала можливість будь-кому трактувати світові події, як це йому видається вигідним; воєнна окупація – всі ці умови мало сприяли успіху у мої роботі...» [9, 55].

У серпні 1918 р. був створений Український національний союз, і гетьману довелося піти на співпрацю з опозицією. Та, на жаль, консенсус тривав недовго: проведення Національного конгресу, на якому мало розглядатися питання міжнародного становища України та легітимності гетьманської влади, економічної політики, зруйнувало порозуміння. Гетьман розпустив старий уряд, видав грамоту «До всіх українських громадян» та створив новий проросійський уряд. Тоді як 13 листопада 1918 р. на засідання УНС було сформовано Директорію на чолі з В. Винниченком, що й підняла повстання проти гетьмана.

Розпочався черговий, знову «неправильний», етап революції. Але вже тут, в таких умовах, по-третє, була суттєва відмінність. Директоріанське повстання фактично компенсувало безкровний (безпереворотний) початок українських національно-визвольних змагань. Переворот був у цілковитій наявності. Та говорити про те, що українська революція перейшла на новий щабель, на якому революційні та помірковані консервативні елементи досягають компромісу, не доводиться. Українська революція 1917–1921 рр. «стрибнула» відразу на третій етап – етап приходу до влади радикалів! Директорія почала виступати із заявами, дуже близькими до більшовицьких, і цим кинула УНР у руїну: *«А з України вістки найсумніші: – відзначав колишній директоріанець Винниченко, – безладдя, дезорганізація, розпущеність, розгубленість, деморалізація.... Війська не має, тільки самі штаби та отамани на чолі з Головним Отаманом – «балериною». Він дає накази всім міністрам, всій Директорії, всім військам, дає вказівки по всіх галузях життя – адміністративних, економічних, політичних, удаючи, що ніби справді є територія, є справжні міністри, справжнє яке-небудь життя. Та й нема де йому бути, бо вся ж Україна під советською владою, – під Директорією тільки два-три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків... Дійсно, хочеться лютого безжалісного, пекучого подиху большевизму, щоб розшурляти ці купки засмерділи людей, екскрементів фізичних і моральних, сміття, тупого самовдоволеного егоїзму, самодурства, що називається директоріанською владою» [3, 105].*

Й по-четверте, еволюціонування Директорії до одноосібної диктатури Петлюри, призвело практично до фатальних наслідків: посилилася міжпартійна боротьба; втрачалася боєздатність армії; у тих сферах, де Директорія могла себе проявити, вона виказувала цілковиту безпорадність (наприклад, у пропаганді, де більшовики «брали» своїми соціально-орієнтованими гаслами – О. З.); спершу нібито відбулося об'єднання УНР та ЗУНР, проте союз Петлюри та Пілсудського зруйнував «Акт Злуки» й, врешті, Директорія загнала себе в кільце фронтів (на півдні проти

Директорії воювала Антанта; з південного сходу насувалися білогвардійці; з півночі та сходу йшли більшовики; на заході довелося воювати з поляками; крім того на Катеринославщині проти Директорії діяла потужна армія Нестора Махна. А союзників у Директорії не було зовсім!!!).

На завершальному етапі реального існування УНР Симон Петлюра вдався, до, здавалось би, неочікуваного кроку – підписання 28 квітня 1920 р. Варшавської угоди. Проте, сподівання, що Польща допоможе зберегти Україні незалежність, виявилися марними. 12 жовтня 1920 р. в Ризі між польською та радянською сторонами без погодження з УНР була досягнута домовленість про перемир'я. 21 жовтня 1920 р. українську армію інтернували польські війська. А вже 18 березня 1921 р. було підписано відомий Ризький мирний договір, за яким Польща визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку. На Україні запанував надовго «радянський термідор».

Якщо з питанням «Чого не можна забувати?» було зрозуміло, то ось питання «Що саме потрібно пам'ятати?» для української міжвоєнної празької еміграції виявилось не таким однозначним. Давалися взнаки знову оті хронічні міжпартійні та міжособні чвари (через пристосування, егоцентризм, бажання, в першу чергу, матеріального забезпечення, повновартості життя). (Чи варто було на цьому акцентувати увагу? – О. З.) Бо ж і реалії емігрантського життя, як і реалії життя в добу національно-визвольних змагань, висували на передній край далеко не кращі риси тієї чи іншої особистості. Та й, власне, самі особистості ніяк не звертали увагу на ці некращі свої риси. І що цікаво, все це на фоні потужної, принаймні, в 1920-х рр., культурно-просвітньої праці на чехословацькому ґрунті.

Наприклад, Олександр Олесь в своєму «Перезвоні» так зобразив двох директоранців – Швеця та Макаренка:

*Голубчику, голубчику!
Вам борщику чи супчику?
Одвертиться, одбрешеться:
«Вам тисяча належиться!
Хіба ще не заплачено?
Ось глянемо, побачимо.
Казав ще в тому місяці:
Пошліть, пошліть же тисячу!
Мошенники! Ну, вернітесь!
У тлін, у прах обернітесь!»[10, 109–110].*

А ось Надія Суровцева згадувала про скупість Левицьких: «Одним літом подружжя Левицьких (посла в Туреччині) пробувало Альпах, у Гмундені. Це було затишне місце, сказати б, село в горах, і вони на ціле

літо винайняли хату та назбирали цілу діжечку масла. Гостювала я в них декілька днів. На осінь Левицькі повернулися до Відня і оселилися в пансіоні, а масло поставили до мого льоху. Мені не спало на думку навіть поглянути що то за масло, скільки його. Стоїть та стоїть! А ось колись зібралися до мене гості: подружжя Галаганів, Шраги, Чечель, Христюк. Не згадаю хто ще. Була в мене в той час картопля, хтось приніс оселедця, либонь і випити трохи. Весело було, але пісенько. І тут хтось нагадав: «А у вас же Левицькі масло ховали!». Левицькі були скупенькі. Сміхом хтось з гостей подався на перевірку до льоху і незабаром повернувся, несучи урочисто шматок масла. «А вони зверху хреста поставили, щоб ви бува «не вкрали». То ми масло зрізали, а хреста ізнову поставили». Посміялися ми і на кару скупим з'їли картоплю із соціальним маслом» [10, 121].

Або ось згадки Софії Русової: «4. III. 1928 р. Усі поїхали в Подебради на вечірку інженерів. Навіть я одержала запрошення. Учора Оля (онука Софії Федорівни – О. З.) разом із Шурую (племінник Софії Федорівни – О. З.) були ж на маскарадї в Студентському домі в костюмі «garçonki» (французькою мовою – «хлопчачому» – О. З.), досить ризикований костюм. Боже, як я далеко себе почуваю від сучасної молоді. Жодного в неї (молоді – О. З.) громадського почуття, форма пазурчиків (манікюр – О. З.) займає більше, ніж найцікавіша книга, хоч трохи серйозна за змістом» [8, 299]. «Вчора значна подія в Інституті (УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі – О. З.). Ми фотографувалися – професори «окончієвише» і абсолюенти (випускники – О. З.)... до 100 чоловік. Вечеря була неможливо погана. В горілку отой вінничанин професор Тимченко наклав стільки перцю, що у ректора Сімовича язик одубів. Вдома ми пили чай після поганого громадського оселедця...» [8, 302]. «Оля пробула два дні в Подебрадах, на вечірках, дала я їй 45 крон, але вона наробила боргів. І яка в неї тут психологія, що їй не соромно? Одна мета: щоб весело було, хоч якою б ціною. Так ми різно дивимося на життя, на справи. Можу як той заяц їти топитися, бо ніхто не рахується зі мною» [8, 302].

Отже, підсумовуючи, можна, звичайно, погодитися з І. Лисяком-Рудницьким про те, що помилково говорити про поразку революції, бо, хоч вона й програла, однак створила модерну політичну націю [6, 50]. Інше питання: «Чого вартувало створення модерної української нації?» Чи не зависокою була ця ціна? І чи не можна було б за це заплатити менше? Політична революція, (наголошуємо вкотре, що поділяємо думку українського філософа П. Кралюка), як і двірцевий переворот, не є ні необхідністю, ні закономірністю, котрі мають вести до соціально-економічних змін. Ці явища свідчать радше про вади функціонування державних організмів. Зокрема, вказують на те, що в них немає належної соціальної мобільності, яка б забезпечувала мирну ротацію еліт, сприяючи при цьому потрібним соціально-економічним змінам.

Мабуть, відповідаючи на питання «Що саме потрібно було пам'ятати?», українській празькій міжвоєнній еміграції варто було б дізнатися думку Реймона Арона***, котрий писав ще в 1955 р.: «Суспільні порядки, що є жертвами народних повстань чи державних переворотів, свідчать своїм падінням не про моральні вади – вони часто-густо гуманніші, ніж суспільні порядки переможців, – а про політичні помилки. Вони були нездатні чи то поступитися місцем перед опозиціонерами, чи то подолати опір консерваторів, чи то відкрити перспективу реформам, спроможним заспокоїти незадоволених або погамувати честолюбних» [1, 47–48].

Тобто, українська революція 1917–1921 рр. була своєрідним індикатором «ненормальності» держави. І попри те, що творила модерну українську політичну націю, була не стільки благом, скільки «суворою необхідністю», яка при цьому часто для багатьох простих людей, а то і суспільства загалом, супроводжувалася чималими втратами. Українській міжвоєнній празькій еміграції потрібно було пам'ятати і не забувати: Україні необхідно була не революція, а еволюція!

***Суровцева Надія (1896–1985)** – українська громадська діячка, журналіст, автор мемуарів. Редакторка іншомовних видань Міністерства закордонних справ УНР. Також перекладач, за фахом історик. Доктор філософії. Жертва сталінського терору.

****Альбакс Моріс (1877–1945)** – французький філософ та соціолог, представник соціологічної школи Дюркгейма, відомий як винахідник концепту колективної пам'яті.

*****Арон Реймон (1905–1983)** – французький філософ, політолог, соціолог і публіцист. Ліберал. Вважав, що держава зобов'язана створювати закони, що забезпечують свободу, плюралізм і рівність громадянам, а також забезпечити їх виконання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Опій інтелектуалів / Пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс, 2006. 271 с.
2. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. Київ: Вид. т-во «Криниця», 1991. 128 с.
3. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1–3. Київ-Відень, 1920. 326 с.
4. Винниченко В. Щоденник. Том перший. 1911–1920 / ред. Г. Костюка. Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. 500 с.
5. Кралюк П. Марєво революції. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2017. 304 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. / Пер. з англ. М. Бадік та ін. Київ: Основи, 1994. 554 с.

7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Ч. 1–2. Без м. в.: Вид-во «Прометей», 1930. 235 с.
8. Русова С. Мемуари. Щоденники. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
9. Скоропадський П. Спогади. Київ–Філадельфія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського, 1995. 493 с.
10. Суровцева Н. Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
11. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага, б. в., 1936. 136 с.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ТРАВМИРОВАННОЙ ПАМЯТИ (НА ОСНОВЕ УСТНОЙ ИСТОРИИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ ЛЮДЕЙ ИЗ МОЛДАВСКОЙ ССР, 1941, 1949, 1951 ГГ.)

Петренко Анатолий

Soviet power has promoted a repressive policy in the Moldavian SSR resulting in arrests, assassinations, deportations to Siberia of the so-called «chiaburi» («class enemies»). The Communist regime of occupation promoted not only a repressive policy, but also the erasing of the memory of those who suffered as a result of the repression. Lately, specialists have made efforts to recover the memory of the Gulag survivors.

Key words: *repression, deportation, rehabilitation, memories, restored truth.*

Население Молдавской ССР было подвергнуто той же политике социальной инженерии, проводимой КПСС и Советским правительством, что и другие народы СССР. Прежде всего нужно сказать, что из Молдавской ССР были депортированы в Сибирь, на север Казахстана, в другие отдаленные места: в ночь с 12 по 13 июня 1941 года более 22 000 человек [2, 25] – «первая волна» массовых депортаций; в ночь с 5 по 6 июля 1949 г., в ходе реализации операции «Юг», были высланы 11 253 семьи, 35 796 человек, из них мужчин – 9 864, женщин – 14 033 и детей 11 899 [2, 42] – «вторая волна»; в 1951 г., в ходе операции «Север» были депортированы 732 семьи, 2 619 человек (по другим данным – 734 семьи, 2 641 человек [2, 54] – «третья волна депортаций»). Основываясь на архивные материалы, кишинёвский исследователь Николае Фуштей напечатал список депортированных лиц, Свидетелей Иеговы. По его подсчётам, с первого на второе апреля 1951 г. были высланы в Сибирь 2 724 человека, в том числе 846 детей до 14-летнего возраста [9, 102].

Политика руководства СССР основывалась на лжи. Вот несколько примеров. 30 ноября 1939 г. СССР начал войну против Финляндии. 2 декабря президент США Ф. Д. Рузвельт направил советскому руководству ноту протеста, в которой выразил озабоченность американского народа по поводу бомбардировок мирного населения [4, 372]. Без зазрения совести председатель Совнаркома, он же Народный комиссар иностранных дел, В. М. Молотов ответил: «...советские самолёты сбрасывают голодающему населению Финляндии мешки с хлебом». Как пишет Борис Соколов, эти «мешки с хлебом» привели к гибели 956 мирных жителей Хельсинки, Турку, Тампере, Лахти и др. [3, 110]. 3 декабря 1941 г., на встрече в Кремле с Иосифом Сталиным, председатель Польского правительства Владыслав Сикорски спросил диктатора, не знает ли он, где находятся около пяти тысяч польских офицеров? Прекрасно зная, что упомянутые офицеры были расстреляны НКВД, И. Сталин сказал: «На основе (приказа) об амнистии, все поляки были освобождены из тюрем. Возможно, после их освобождения, некоторые из них убежали куда-нибудь, например, в Манджурию». И таких примеров можно приводить до бесконечности. Так вот, руководители СССР давали пример нижестоящим руководителям, и те, для выполнения поставленных партией и правительством заданий, были готовы на любые мерзости и преступления.

После оккупации Бессарабии советские органы власти стали арестовывать активных членов партий, глав населенных пунктов (сёл, городов), а также зажиточных людей, обвинив последних в «эксплуатации человека человеком», хотя всё, что они имели, было произведено собственными силами, ими и членами их семей. Никакие аргументы не действовали. Объявив без всяких оснований зажиточных людей «кулаками» и «врагами народа», в ночь с 12 на 13 июня 1941 г. семьи «кулаков», в том числе – пожилые люди и малые дети, были погружены в товарные вагоны и отправлены в Сибирь. Доехав до Тирасполя или до станции Раздельная, составы поездов остановились, и был дан приказ, чтобы мужчины, взяв свой багаж, перешли в другие вагоны. Женщины и дети стали плакать, кричать, протестовать. Для наведения спокойствия военные прибегли к наглому лжи. Они заявили, что мужчины едут вперед остальных для благоустройства жилья. Евфросиния Керсновская вспоминает: «... Надсмотрщики никого не хлестали бичом и не тащили за шиворот; они просто вызывали по заранее составленному списку и успокаивали, улыбаясь, встревоженных женщин. Когда же вызванные не вернулись, и женщины, почуяв недоброе, заголосили, – им солгали, их обманули... «Нам нужно растолковать женщинам, зачем мы взяли их мужей», обратился конвоир к «населению» нашего вагона, самому близкому к служебному. Разумеется, вызвалась я. Разве я знала, что сообщу им ложь? Много времени потребовалось для того, чтобы окончательно убедиться,

что у нас все от начала до конца построено на лжи, ложью питается и порождает лишь обман...» Е. Керсновская сообщила женщинам, что туда, куда их привезут, ничего не подготовлено для удобства; мужчины поедут вперед, придут раньше и встретят их на месте. «Это был, разумеется, обман, – пишет автор. – Но обман гениальный. Он очень облегчил задачу конвоиров: все были готовы покорно и терпеливо ехать туда, где семьи вновь соединятся» [1, 135]. На самом деле, мужчин, отделенных от их семей, отправили в ИТЛ г. Ивдель, где они погибли из-за голода, холода, болезней и изнурительного труда.

Политика, основанная на насилии, продолжилась с новым размахом после войны. Решение Советского государства по обязательному сбору госпоставок привело к голодной смерти более 200 000 человек (1946–1947 гг.). Последовала насильственная депортация в 1949 г. с целью приобретения нужных средств (помещений, сельхозинвентаря, домашнего скота и т. д.) для проведения коллективизации сельского хозяйства. Мирное население сопротивлялось как могло: где протестами, а где и оружием в руках. Но силы были неравны. Советы подавили любое сопротивление. Всё, или почти всё, было основано на страхе быть арестованным ночью или сосланным в отдаленные края. Советы и их местные приспешники заставили людей молчать, подменив истинную историю и настоящую судьбу людей мифами о «классовой борьбе», о «врагах народа», которые только и мечтали о свержении коммунистической власти и т. д. Распад СССР, провозглашение независимости Республики Молдова, новые возможности демократического характера позволили историкам Молдовы обратиться к «заполнению» «белых пятен» истории, в том числе – к сбору и научной обработке воспоминаний тех людей, которые были депортированы, выжили в тех далёких краях, возвратились на родину и которые готовы поделиться своими воспоминаниями. В этом смысле Институт Социальной Истории при Молдавском Государственном Университете «ПроМемория» разработал Госпрограмму «Сбор и историческая обработка воспоминаний жертв коммунистического тоталитарного режима в Молдавской ССР в 1940–1941, 1944–1953 гг.». Программа была одобрена Академией Наук Респблика Молдова и успешно предворяется в жизнь (2015–2018 гг.) Программа разделена на три проэкта, охватывающие северные, центральные и южные районы республики. До настоящего времени удалось напечатать четыре тома воспоминаний [5, 6, 7, 8].

Сбор воспоминаний основывается на заранее разработанной анкете, в которой мы спрашиваем о положении хозяйства до депортации: сколько земли имела семья, какой был инвентарь, сколько было домашнего скота и живности. Далее – момент депортации. Ведь ссылка проводилась как военная операция, секретно, внезапно. Для депортированных людей ссылка была полной неожиданностью. По воспоминаниям

депортированных, их матери были настолько испуганны, что теряли сознание, падали в обморок, а Марина Акопиани потеряла дар речи и только после нескольких лет, уже в Сибири, восстановила возможности говорить. От внезапности люди не смогли взять с собой необходимую одежду, еду, запасы воды; очень многие не взяли с собой личные документы. Далее – отправка и доставка к месту назначения. Поезда были предназначены для перевозки скота, в вагонах не было туалета, скученность людей в вагонах была большой. Людям не давали воды (это при июльской жаре), редко давали питание. Были случаи смерти в вагонах и рождения детей. По прибытию в Тюменская область или в другие отдалённые места, прибывших «раскупали» как рабов. Более-менее «повезло» тем семьям, у которых были специалисты – слесари, кузнецы, водители, трактористы и т. д. Но в целом условия были ужасными, особенно трудно было зимой с 1949 на 1950 год, не было соответствующей одежды, обуви, жилья (приходилось жить по несколько семей в тесных комнатах или холодных бараках). Нас также интересует ряд других вопросов, связанных с местами ссылки: отношение местного населения к вновь прибывшим, режим проживания, питание, условия работы, связь с родственниками, свободное время, болезни, смертность, рождаемость и др.

Другой спектр проблем связан в реабилитацией и возвращением домой. На основе опубликованных документов и воспоминаний депортированных людей, можно сказать следующее: после смерти И. Сталина, в августе 1953 г. были разработаны предложения ЦК КПСС по вопросу о спецпоселенцах, высланных в административном порядке.

С другой стороны, сами спецпоселенцы активизировались, начали обсуждать на местах их положение и писать заявления и жалобы. Так, в конце мая 1955 г. МВД СССР направил Министру Внутренних Дел МССР П. Ф. Кулику циркуляр, в котором отмечено, что к тому времени (май 1955 г.) «имелось около 5 000 нерассмотренных жалоб и заявлений от лиц, ходатайствующих об освобождении из спецпоселения, значительная часть которых поступила ещё в 1954 г.» [2, 701]. МВД СССР предложил упростить методы и ускорить рассмотрение указанных жалоб и заявлений. В результате, в 1954–1955 гг. с учета спецпоселений было снято 1 853 248 человек из 2 819 776, которые числились на 1 января 1953 г. И раньше, но в основном после принятия Постановления Совета Министров СССР № 342/216 от 12 марта 1956 г., спецпоселенцы стали возвращаться на родину. С чем они столкнулись в родных местах?

Во-первых, их недвижимая собственность была национализирована и отдана в пользование созданных колхозов (помещения для правления) или в пользование сельских советов, превратив их жилые дома в помещения для начальных школ, больниц, торговых центров, клубов и т. д. Так, хотя в постановлении об освобождении из Курганской области

семьи Петра Курош было написано «Реабилитируется без права проживания на молдавской территории», всё-таки, будучи тяжело больным, глава семьи решил возвратиться в родное село, Шептелич, Сорокского района, в котором до депортации он пользовался большим уважением. Его образцовое хозяйство было разворовано и разрушено. Правление колхоза приняло решение отдать во временное пользование, для проживания семьи Курош, помещение бывшей кузницы, которая находилась в том же дворе, что и жилой дом. В помещении его дома был размещен продовольственный магазин и сельский клуб. После возвращения жена Петра Курош стала работать сторожем магазина, расположенного в её собственном доме.

Оставив дома и хозяйство в родных селах, очень многие из депортированных были вынуждены построить новые дома в спецпоселениях. После освобождения, зная что не имеют право вернуться в родные края, построили другие дома, например, в Казахстане. По семейным обстоятельствам некоторые ссыльные были вынуждены вернуться в Молдову и, не получив своё оставленное жильё, были вынуждены построить новый (третий по счету) дом. После распада СССР очень немногие депортированные смогли вернуть свои дома, которые находились / находятся в плачевном состоянии. Немногие из депортированных получили денежные компенсации, но это после долгих скитаний по залам судов.

Во-вторых, серьёзной преградой для вернувшихся из Гулага стало отсутствие прописки по месту жительства, что означало невозможность устроиться на работу, посетить поликлинику, устроить детей в школу и т. д. Приведем пример Василия Андреевича Челпана. Он родился в 1925 г. в Белгород-Днестровске, Измаильской области. В декабре 1943 г. В. Чалпан насильно был вывезен в город Бор (Югославия), где находился в немецком концлагере до августа 1944 г. и где работал в Борском руднике. Затем нацисты вывезли его во Франкфурт на Майн, где В. Челпан работал на резиновой фабрике до освобождения американскими войсками, в марте 1945 г. 10 июня 1947 г. УНКВД по Измаильской области аростовало В. Челпана по обвинению в совершении преступления, предусмотренного ст. 54.1 УК Украинской ССР. 22 сентября 1947 г. приговором Военного Трибунала МВД Одесской области В. А. Челпан был осуждён на 10 лет ИТЛ с поражением в правах на 5 лет без конфискации имущества. 5 ноября 1954 г. мера наказания Челпану В. А. была снижена до 7 лет лишения свободы в ИТЛ без поражения в правах. 27 ноября 1954 г. В. Челпан был освобожден с места заключения – г. Воркута. В июне 1991 г. Прокуратура УССР реабилитировала В. А. Челпана. Из воспоминаний В. А. Челпана: «После освобождения я нигде не мог устроиться на работу, так как в моих документах была отметка «Магадан». Я дважды пытался избавиться от паспорта с

отметкой «Магадан». Первый раз я «потерял» паспорт с названной отметкой. Милиция выдала мне новый паспорт с отметкой «Выдан на основе паспорта г. Воркута» и наложила денежный штраф за небрежное отношение к советским документам. Во второй раз вместе с рабочими, которые перекачивали бочку, я бросил паспорт в лужу. Он размяк. Я снова пошёл в отделение милиции. Мне сказали, что я совершил преступление, вновь наложили штраф 30 рублей, но на этот раз выдали паспорт с пропиской Ленинского района г. Кишинёв. Только после этого я мог поступить на работу».

ІСТОЧНИКИ І ЛІТЕРАТУРА

1. Керсновская Евфросиния. Сколько стоит человек. Москва: Росспэн, 2006.
2. Пасат В. И. Трудные страницы истории Молдовы. 1940–1950-е гг. Москва: Терра, 1994.
3. Соколов Борис. Тайны финской войны, Москва: Издательство Вече, 2000.
4. Arhiva Diplomatică a MAE al României, fond 71/1939. E 9. vol. 95.
5. Cojocaru Ludmila (editor). Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Vol. I: Cercetări realizate în localitățile din centrul Republicii Moldova. tom I. Chișinău, Balacron, 2016. 336 p.
6. Pădureac Lidia (editor). Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Vol. III: Cercetări realizate în localitățile din nordul Republicii Moldova. tom I. Chișinău, Balacron, 2016. 336 p.
7. Postică Elena (editor). Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Vol. II: Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova. tom I. Chișinău, Balacron, 2016. 334 p.
8. Postică Elena (editor). Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Vol. II: Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova. tom II. Chișinău, Balacron, 2016. 336 p.
9. Fuștei Nicolae. Persecutarea Organizației religioase «Martorii lui Iehova». Operația «Sever» (1951) în RSSM Фуштей Николай. Преследование религиозной организации «Свидетели Иеговы». Операция «Север». 1951 г. в МССР: Chișinău, S.n. 2013.

МОДЕЛЮВАННЯ МЕМОРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ РЕЖИМУ
«НОРМАЛІЗАЦІЇ» В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ НА ПРИКЛАДІ
ТЕЛЕВІЗІЙНОГО СЕРІАЛУ «30 ВИПАДКІВ МАЙОРА ЗЕМАНА»

Слесаренко Андрій

In the article analyzed modeling memorative politic in Czechoslovakia by period of the regime of «normalization» as example television series «Thirty cases of major Zeman. Historical events are shown from the point of view communist ideology of the period of «normalization».

Key words: *memorative politic, regime of «normalization», Czechoslovakia, television series «Thirty cases of major Zeman».*

Важливим інструментом моделювання меморативної політики в Чехословаччині періоду «нормалізації» (1969–1989 рр.) стали телевізійні серіали. Вони виконували в гусаківському «нормалізованому» суспільстві пропагандистську (висвітлення успіхів комуністичного будівництва), виховну (відтворення «соціалістично орієнтованих» громадян) та меморативну («пам'ять» як інструмент імплементації марксистсько-ленінського розуміння історії з позицій «правовірної» комуністичної ідеї) функції.

Серед телевізійних серіалів цієї доби на особливу увагу заслуговує детективний серіал «30 випадків майора Земана», режисер Їржі Секвенс (1922–2008 рр.) (далі – «Земан»). Створення фільму було присвячене тридцятиліттю Корпусу національної безпеки. Фільм мав на меті захищати та популяризувати діяльність органів безпеки соціалістичної Чехословаччини й висвітлити діяльність противників соціалістичного ладу, для чого у фільмі були задіяні найвідоміші та улюблені актори чехословацького кіно і телебачення (Владімір Брабец, Владімір Раж, Франтішек Немец, Ладіслав Мкрвічка, Ярослава Обермаєрова, Мілош Вілліг, Рената Долежелова та ін.). Процес створення фільму став прикладом безпрецедентного співробітництва Комуністичної партії Чехословаччини і МВС ЧССР з Чехословацьким телебаченням і учасниками знімальної групи. Зйомки тривали з перервами від 22 березня 1974 р. до 14 травня 1976 р. [7, 28]. Бюджет кожної серії фільму становив 1,5 млн. чехословацьких крон. Жоден інший телевізійний фільм доби «нормалізації» не міг зрівнятися з ним як за бюджетом, так і за організаційними заходами.

Сюжет серіалу є таким: молодий чеський робітник Ян Земан повертається в 1945 р. додому з фашистського концтабору. У рідному селі його радісно зустрічають всі, крім рідного батька, якого вбили під час сільського свята. Земан разом з колегами батька знаходить убивцю батька та того, хто видав його гестапо в 1942 р. Так починається його служба в органах безпеки, що триватиме майже тридцять років.

Серіал охоплює період з 1945 по 1973 рр. Кожна серія відповідає одному року з життя Яна Земана та історії Чехословаччини. У кожний із названих років відбувається один «випадок», що складає дію серії – за винятком 1947 р., в якому відбуваються два «випадки» [3]. Глядач, таким чином, не лише дивиться захоплюючий серіал, але і «згадує» повоєнну історію Чехословаччини у потрібному для режиму ракурсі. У сюжет серіалу майстерно вписується ідеологема боротьби з ворогами «соціалістичної держави», розроблена пропагандою ЧССР. У 1940-х рр. Земан веде боротьбу з недобитими фашистськими пособниками, що намагаються в зародку знищити нову, народну державу, в 1950-х – з куркулями і противниками колективізації, в 1960-х – із залишками фашистської агентури, які перейшли на службу західних розвідок, а в 1970-х рр. майор Земан героїчно бореться з дисидентами.

Висвітлюючи події повоєнної історії Чехословаччини, «Земан» інтерпретує її так, що носії комуністичної ідеології завжди праві й мають рацію. Натомість традиційні вороги комуністичного режиму (прислужники західних розвідок, громадяни західних демократій, представники церкви, інтелігенції, антикомуністичного опору чи незалежної культури) показані як люди з неврівноваженою психікою, обтяжені людськими пороками або як відверті кримінальні злочинці та наркомани. Отже, дійові особи у серіалі чітко поляризуються на «своїх» і «чужих».

Чеські дослідники Бланка і Каміл Чінатлові віднаходять у «Земані» своєрідні «кафківські» мотиви: «Молодий Земан з валізою і поліцейським знаряддям (зброєю через плече) крокує безлюдним та похмурим краєм, а вдалечині видно загадкову вежу, яку можна ототожнити з вежею замку. Не можна не помітити асоціацію з романом «Замок» Франца Кафки (1883–1924 рр.). Землемір К. блукає один з пристроєм засніженою країною й марить замком на пагорбі, що віддаляється. І Земан, чоловік на кордоні, намагається змінити світ, але на відміну від героя Кафки, йому це вдається» [5, 60].

«Кризовим» подіям «Празької весни» 1967–1969 рр. присвячені три серії серіалу: «Клоуни», «Цькування», «Колодязь» (24, 25, 26 серії), сценаристом яких став Їржі Прохазка (1925–1993 рр.), відомий письменник та друг Ї. Секвенса (саме він надав фільму ідеологічного забарвлення).

У серії «Клоуни» під час розслідування замаху на життя співачки одного із празьких кабаре Земан знайомиться зі світом празької богемі, чії художні та політичні погляди викликають у нього незадоволення і неспокій. Земан стикається з Павелом Данішем – молодим героєм з модного балагану, свободолюбивим поетом (а точніше – плагіатором). Ось уривок його віршу:

У тебе є я,
А я маю фантазії,
Коли кажеш «так»,

Говориш дуже тихо...
Твоє ложе – золота клітка
У ній птахи співають,
Твоя цнотливість – злий мрець,
Я маю тримати руки подалі.

Навколо поета метушаться куратори. Журналістка Дагмар Конечна, професор Віктор Браун – сама зарозумілість, вони – енергійні ідеологи боротьби за все особисте проти всього громадського. Витонченим натурам у соціалістичній казармі незатишно. Кураторша готує Даніша чи то в трибуни, чи то одразу в жертви.

Трубадур Даніш у стані алкогольного сп'яніння стріляє в коханку, акторку бальзаківського віку Єву Моулісову, але покровителі модного бунтаря не дають Земану довести до кінця розслідування. Земан та його соратники – лицарі чехословацької держбезпеки – лише зітхали: «Що стало з нашою республікою? Коли ж прийде наш російський друг?»

Про мету опозиції розмірковує полковник Вацлав Каліна: «По-перше, намагатимуться увійти в засоби масової інформації. Це Конечній вдалося: вона працює на телебаченні. По-друге, не здійснюватимуть прямих випадів на адресу партії та соціалізм, а зосередять увагу на їх минулих помилках – коротше, на диктатурі пролетаріату... По-третє, для них дуже важливо порушити наші дружні відносини з Радянським Союзом. Як тільки вони позбавлять партію цих трьох головних опор, вони знищать і її».

Серія «Цькування» розповідає, що в умовах «Празької весни» Земан зазнає переслідувань і звинувачень з боку правозахисників та журналістів за участь у політичних репресіях початку 1950-х рр. Це найсильніша сцена серіалу: судилище над Земаном. Обвинувачі – богема, вихолощені декаденти, правдолюбів, які полюбляють вечеряти у гостинному домі західнонімецького дипломата. Професор, актор, письменник, журналістка, дипломат... У цих все продумано, вони – терті демагоги. Якщо ти потрапив у творчу обойму – дуже важко не піддатися спокусі, не впасти в самозакоханість. Ті, хто не з їх оточення, – недолюди. Але на стороні майора – гальорка. Колгоспники, роботяги – чорна якість. І дивляться вони на чеських перебудовників з ненавистю і погрозою. У цих кадрах – бойова соціальна правда: Гусак зробив ставку на «трудящих», приборкавши постійно невдоволений чванливий прошарок. Незважаючи на моральну перемогу на суді, кращого криміналіста Чехословаччини понизили до дільничного [1].

Серія «Колодязь» про те, як ошельмований і позбавлений своєї посади Земан продовжує службу на дрібній поліцейській посаді. На прохання друзів він їде в селище Вонокласи неподалік Праги, де успішно розслідує жорстоке вбивство заможної селянської родини, яке сталося там. Апокаліптичний образ «колодязя» та трагедія родини Бруни є

своєрідною метафорою «Празької весни». Повернувшись до Праги, Земан дізнається про зняття О. Дубчека та свою реабілітацію.

«Антигерой» вказаних трьох серій серіалу мали свої реальні прообрази: Павел Даніш – письменник Ян Бенеш, Єва Моулісова – співачка Марта Кубішова, Віктор Браун – професор Вацлав Черний [8].

Знайшла висвітлення у серіалі й «українська тема». У 4-й серії «Рубінові хрести» про події 1947 р. у завуальованій формі показано перехід на Захід частин УПА через територію Чехословаччини [4]. Йдеться про історію викриття бандерівської підпільної мережі у Чехії, яка мало стосується реальних подій 1947 р. Бандерівці, котрих чомусь звали Мауер і Клебер, хочуть пограбувати сейф з грошима та перейти через кордон до Австрії. Вони зв'язуються з католицькими ченцями, яким треба нелегально перевезти на Захід свої скарби. Однак, чехословацькі криміналісти мають серед них свою людину, й уже недалеко від кордону всіх затримують [2].

Вперше «Земан» транслиювався Чехословацьким телебаченням у 1976–1980 рр., до листопада 1989 р. кілька разів транслиювався як увесь серіал, так і окремі серії (до «червоних» днів календаря). «Земан» з успіхом транслиювався і в державах соціалістичної співдружності, зокрема в НДР та СРСР. Після виходу фільму на екран Прохазка переробив літературний сценарій фільму в цикл детективних повістей і оповідань про майора Земана.

Після 1989 р. серіал «Земан» вперше транслиювався Чеським телебаченням у 1999–2000 рр. (у Словаччині 1998 р. – приватний телеканал «Маркіза»), що викликало хвилю дискусій та контрверсійних реакцій (дивіться: Когоутек Я. Публічна полеміка щодо трансляції телевізійного серіалу «30 випадків майора Земана» чеським телебаченням після 1989 р.) [6]. Чеське телебачення доповнило показ документальними сюжетами «Тридцять повернень».

Отже, телевізійний серіал «Земан» став яскравим свідченням того, як в умовах правлячого комуністичного режиму художня творчість перетворюється на інструмент пропаганди, контрпропаганди та моделювання меморативної політики. Секвенс, прихильник гусаківської «нормалізації», показав історичні події з точки зору правовірного комуніста. Авторський колектив серіалу максимально наблизився до компартійної точки зору на процеси, які відбувалися в країні, а саме до гусаківської теорії про два типи суспільної деформації у процесі будівництва розвинутого соціалізму – готвальдівські репресії та помірковану лібералізацію 1960-х рр. Відповідно до якої «Празька весна» 1968 р. ототожнювалася ледь не зі злочинами режиму 1950-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Замостьянов А. Наш друг Земан. URL: <http://www.lgz.ru/article/nas-drug-zeman>.
2. Томек М. Українець як ворог: українські націоналісти у чехословацькій та радянській кінематографії. URL: <http://www.tomek-miroslav.academia.edu>.
3. Тридцать случаев майора Земана. URL: http://www.ru.wikipedia.org/wiki/тридцать_случаев_майора_земана.
4. 30 případů majora Zemana [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cz.wikipedia.org/wiki/30_případů_majora_zemana.
5. Činatl B., Činatl K. Zeman – rudy gentleman. *James Bond a major Zeman: ideologizující vzorce vypravení* / Ed. P. Bilek. Příbram-Lyomyšl: Pistorius & Olšanska-Paseka, 2007. S. 40–60.
6. Kohoutek J. Veřejná polemika o uvedení seriálu Třicet případů majora Zemana v České televizi po roce 1989 (diskurzivní analýza českého celostátního tisku) / Filosofická fakulta Ústav filmu a audiovizuální kultury Masarykova universita. Brno, 2011. 202 s.
7. Růžička D. Major Zeman – propaganda nebo krimi? Zákulisí vzniku televizního seriálu. Praha: Práh, 2005. 200 s.
8. Strašík L. Major Zeman jako pravdivý obraz novodobých československých dějin? URL.: <http://www.českatelevize.cz/ct24/kultura/12>.

Фільмографія

1. Třicet případů majora Zemana (ČSSR, Filmové studio Barrandov. Distribuce: Československá televize Praha. Ústřední redakce 1974–1979).

Історична наука та історична пам'ять

ПРО ЩО ПРОМОВЛЯЮТЬ ПЕЙЗАЖ І КАМЕНІ – НОСІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЕПОХИ ВІКІНГІВ

Курзенкова Алла

Runic monuments are considered as an example of the material embodiment of the Age of Vikings, public art and Historical Memory. The Scandinavian runic stones of the Age of Vikings are eyewitnesses of existence of Viking trade, mini-narratives about landscape of the Age of Vikings and an introduction of Christianity. In many respects runic inscriptions are symbols of the new research course of historical researches.

Key words: Age of Vikings, runic stones, landscape, memory.

Кожен скандинавський рунічний камінь розповідає історію. Або, скоріше, історія існує позаду кожного каменя. Частина цих повідомлень зрозуміла: пам'ятник був встановлений на пам'ять про загиблого, вказуючи на зв'язок між поколіннями. Історія зведення одного рунічного пам'ятника відрізняється від іншого. А для багатьох каменів розповіді щодо їхнього встановлення взагалі втрачені. Втім, окремі написи детально розповідають про певні аспекти життя людини: її соціальне становище у суспільстві, майнові відносини, торгівельну, військово-політичну і культурну діяльність, як і де ознаменований загинув тощо. Чим більше таких елементів напису присутні, тим більше він стає міні-розповіддю, який промовляє унікальну історію про вікінгську діаспору.

Камені нагадують про давнє суспільство з логотипами та гаслами. Це «свідощтво» про смерть, де напис функціонує як некролог. Від названої топографії земель, на які скандинави натрапляли під час військових, торговельних кампаній, рунічні камені зображують поступове заповнення пейзажу людським значенням. Скандинавські рунічні написи визначили місцезнаходження минулих справ у пейзажі, пов'язали минуле і сьогодення з речовими доказами дії вікінгів, все ще помітних навіть сьогодні.

Сьогодні все більше актуалізується погляд на рунічні камені як інструмент комунікації, носій історичної пам'яті. У 2012–2015 рр. тривав проект професора М. Ханссона (M. Hansson) відділу археології та стародавньої історії Лундського університету «Пам'ять, меморіали і монументи», який запропонував вивчення місць встановлення рунічних каменів і їхнього сприйняття у пейзажі [7]. У серпні 2017 р. розпочався дослідницький проект «Між рунами та рукописами» Е. Клейване (E. Kleivane) співробітника кафедри лінгвістики та скандинавських студій Упсальського університету [4].

Підвищення дослідницького інтересу до вивчення взаємозв'язку між природним і соціальним простором через рунічні камені засвідчують останні напрацювання вчених-рунологів [2, 3]. Зокрема, зв'язки між рунічними каменями і дорогами, мостами, водоймами отримали сучасне наукове звучання у працях північноєвропейських дослідників [2].

Розташування рунічних каменів у пейзажі – ключ до розуміння пам'ятників та їхнього комунікативного призначення. Минуле, що закріплене написами, втілено у пейзажі через камені як докази розповіді. Детально вивчаючи їхнє розташування, можна краще зрозуміти контекст текстових повідомлень.

Скандинавські рунічні камені пов'язують минуле і сьогодення з речовими доказами дії торгових, військових кампаній Епохи Вікінгів.

По-перше, рунічні написи пояснюють, як місця отримали свої імена через людей, які жили і діяли там.

По-друге, тексти написів, що включають географічні назви, діють, щоб закарбувати пейзаж людським значенням.

І нарешті, камені відправляють нас до речових доказів дії самих вікінгів у пейзажі.

Пейзаж, у якому знайдені археологічні об'єкти, є важливим фактором інтерпретації. Проте розуміння конкретної території землі є непростим завданням. По-перше, природа змінюється з нашим втручанням або без нього. По-друге, існує безліч аспектів і теорій, що стосуються аналізу пейзажу та соціального простору.

Найчастіше рунічні камені демонструють часті зв'язки з озерами, річками, морями, узбіччями доріг, мостами, давніми могилами, фермами, матеріалізуючи в собі яскравий акт комунікації у контексті ознаменування людей, які в XI ст. переміщалися в інші землі з метою воєнних, торгових чи релігійних кампаній. Чому рунічний камінь був встановлений на певному пейзажі, як його помічали і сприймали у суспільстві? Хто їх використовував? [6].

Багато пропозицій було висунуто щодо визначення терміну «пейзаж» [8]. Археологи розширили використання терміна від суб'єктивного до наукового. Вони звернули увагу, що відома історія не може бути абсолютно вірною, у певному сенсі вона наближує нас до попередніх жителів, їхньої історії та пам'яток, а також того, як вони жили у пейзажі [10, 34]. Нині існує дві основні школи природного аналізу. Перша – екологічна, де пейзаж розглядається як екологічне середовище. Інша – культурна, в якій він розуміється як культурна конструкція, тобто спосіб зрозуміти оточення [5, 25]. Пейзаж охоплює фізичний, психологічний, людський і культурний простори. Він відіграє важливу роль у кожному русі нашого повсякденного життя. Рунічні камені були тісно пов'язані з водно-болотними угіддями, річками, і взагалі в Епоху Вікінгів – з мореплавством.

Зведення рунічних пам'яток залежало від соціальних факторів, що відображали статус групи або особи в суспільстві. Рунічні камені пов'язані з вищими верствами суспільства. Багатші та впливовіші спонсори прагнули спорудити свій камінь у кращому місці, ніж їхні конкуренти. Якщо рунічні написи були використані як діловодні документи або позови землевласника, як пропонує Біргіт Соєр, ми все ще повинні зрозуміти, кому адресувалося текстове повідомлення [9]. Хто це міг бачити? Чи зафіксоване повідомлення стосувалося лише місцевих мешканців чи мандрівників, або ж обох?

Дослідження показало, що рунічний камінь зводили в особливому пейзажі, щоб привернути увагу всіх, хто його бачив. Більш високі та масивні камені здійснювали помітніший вплив на глядача, повідомляючи про замовника каменя та покійного, ознаменованих рунічним написом. Висота вертикальних каменів помітно відрізняється: найвищі пам'ятники знайдені в Норвегії, де понад 60 % рунічних стел зводили вище двох метрів, а 20 % перевищують три метри. У Швеції позначається лише

область Естергьотланд, де встановлювали масивніші камені, ніж в інших регіонах [9, 25]. У Данії рівнинність ландшафту, на відміну від шведського, сприяла замовленню високих рунічних каменів, активними замовниками яких в основному виступали обмежене коло правителів, які надавали перевагу масивнішим каменям, котрі можна було побачити здалек. Стели ж діяли як свого роду особливі орієнтири відзначення більш забезпечених осіб та їхнього впливу у релігійно-політичній сфері, тоді як у Швеції ініціаторами встановлення пам'ятників був більш широкий клас землевласників, що пристосовували побутування рунічно-кам'яної традиції до нагальних родинних справ успадкування тощо.

Археолог Стефан Брінк (S. Brink) розглянув значну роль каменів у вивченні давніх маршрутів. Дослідник припускає, що багато сучасних шляхів давніші, ніж ми думаємо [1]. Реконструюючи пейзаж вікінгів, топографію, аналізуючи соціальну структуру і просторові зв'язки між різними об'єктами, тексти на камені можна ввести в соціальний контекст. Відповідно, ми можемо дізнатися більше про історію вікінгської діаспори.

Наступна дискусія зосереджена на соціально-просторових вимірах. Фіксація рунічного повідомлення на камені з різних точок зору могла допомогти зрозуміти їхнє значення в соціальному пейзажі та сприяти взаємодії між людьми. Деякі камені було встановлено на честь мандрівників, учасників набігів та інших «людей моря». Інші пов'язані з християнізацією в Скандинавії і за її межами [11, 138]. Можливість подорожувати – це один із мотивів для торгівлі та культурних зв'язків. Хоча деякі, подорожували неподалік від місцевого пейзажу, інші заходили далеко у віддалені регіони, відповідно, дороги та річки були життєво важливими факторами для того, щоб рухатися. Б. Соєр, вказує, що відоме місцезнаходження 95 % рунічних каменів, але достовірне розташування встановлено для менше, ніж половини з них. Майже 40 % каменів було виявлено у тісному зв'язку з узбіччями доріг і водоймами [9, 26]. У східноєвропейському вимірі «соціальний пейзаж» включає маршрути пересування скандинавів, пов'язані з пунктами торгівлі з Північного моря на схід. Острів Березань згадується у зв'язку з функціонуванням торгового «шляху від варягів у греки». Найбільш імовірно, що поселення на острові Березань у X–XII ст. займало дуже невеликий простір. Російська дослідниця А. Сванідзе вважає, що термін «birk, berek», який є основою назв раннього торгового і міського права та пунктів торгівлі зі Східної Балтики до узбережжя Північного моря, містився у назвах торгівельних місць по всьому Балтійському регіону, включаючи Русь [12]. Отож, водоймами, дорогами, мостами рунічні написи передавали інформацію про суспільство і географію, таким чином забезпечуючи історичну пам'ять.

Отже, скандинавські рунічні повідомлення на камені не просто написи на граніті, пісковіку... Зведені з турботою, вони виявилися

стійкими до «зубів часу». Рунічні камені – зразок матеріального втілення Епохи Вікінгів. Це унікальний носій історичної пам'яті. Вони перевершили час, географію, мову і культуру.

Скандинавські рунічні написи – символи нового дослідницького курсу у джерелознавчих розвідках, приміром щодо вивчення контактів між слов'янами і скандинавами, що визначило перспективу у подальшому вивченні обраної проблематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Brink Stefan. Runstenar och gamla vägar i norra Småland. Småländska kulturbilder. Om runstenar i Jönköpings län. Jan Agertz och Linnéa Varenius (Red.), 2002. S. 103–118.
2. Gabriel B. N. The Spatial Order of the Scanian Runestones. Analysing Runestones and Pathways through GIS. *Lund archaeological review*, 2015. P. 21–38.
3. Jesch Judith. Runic inscriptions and the vocabulary of land, lordship, and social power in the late Viking Age. *Settlement and lordship in Viking and early medieval Scandinavia*. Sindbæk Søren Michael & Poulsen, B (Red.), 2011. P. 31–44.
4. Kleivane Elise. Runes and Roman script. Reading Runes. *The 8th International Symposium on Runes and Runic Inscriptions*. 2014. URL: <http://www.runforum.nordiska.uu.se/readingrunes/keyword/roman-script/>.
5. Lihammer Anna. Bortom riksbildningen: människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien. Diss. Lund: Lunds universitet, 2007. 378 p.
6. Martin Hansson & Per Stille. Runic stones in the landscape. What does the location of runic stones reveal about Viking Age mentality and society? *Reading Runes the 8th international symposium on runes and runic inscriptions, nyköping*. Sweden, September 1–6, 2014. URL: <http://www.runforum.nordiska.uu.se/readingrunes/session/changing-monuments/>.
7. Martin Hansson. Runic stones in the landscape. Historical Archaeology. Lund University. URL: [http://portal.research.lu.se/portal/en/projects/runic-stones-in-the-landscape\(21acbffe-6462-491c-b4bb-b9c3cb7d8c90\).html](http://portal.research.lu.se/portal/en/projects/runic-stones-in-the-landscape(21acbffe-6462-491c-b4bb-b9c3cb7d8c90).html).
8. Oxford Dictionary URL: <http://www.oxforddictionaries.com> 2015.
9. Sawyer B. The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia. Oxford: University press, 2000. 269 p.
10. Tilley Christopher Y. Interpreting landscapes: geologies, topographies, identities Walnut Creek Calif: Left Coast Press, 2010. 529 p.
11. Winroth Anders. The conversion of Scandinavia: Vikings, merchants, and missionaries in the remaking of Northern Europe. New Haven: Yale University Press, 2012. 256 p.
12. Сванидзе А. А. Викинги – люди саги: жизнь и нравы. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 800 с.

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ
ГАЛИЦЬКИХ РУСОФІЛІВ: КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ

Христан Назарій

The report is devoted to the invention and further reproduction of the image of Danylo Romanovych as one of the «places» of Ukrainian cultural memory in the historical narratives of the Galician Russophiles of the second half of the XIX century. The author focuses on the medieval practice of perceiving the title of Danylo as «Rex Ruthenorum». Traced the transformation of the use of the image of King Danylo and his appropriation of the Galician land. Particular emphasis is placed on the understanding of the stable cliché of «Prince Danylo Halytsky» as a local Western Ukrainian ruler and his introduction into the public consciousness system of images of the past.

Key words: *king, definition, image, historical imagination, public consciousness, Galician Russophiles.*

Поява суспільно-світоглядного феномену русофільства стало найбільш вагомим чинником у розвитку галицької історичної думки й національного руху другої половини XIX ст. Популярний серед русофілів концепт «общеруської» історії був неможливий без «образів» минулого, які мали стати основою нової історичної пам'яті. У такому фокусі дослідницьких пошуків було винайдено пам'ять про князя, а від 1253 р. короля Русі – Данила Романовича, – яка давала дослідникам (враховуючи особливості політичної біографії володаря) найбільш широкий простір для історичних дискусій цивілізаційного характеру.

Постать Данила досить добре репрезентована як на сторінках літопису, так і в іноземних джерелах. У текстах середньовічний володар представлений князем волинської землі та «Rex Russiae». Нашим основним джерелом, яке розповідає про коронацію Данила Романовича легатом римського папи Інокентія IV у Дорогичині, є Галицько-Волинський літопис (далі в тексті – ГВл). У тексті літопису читаємо: «В лето 6763. Прислаше папа послы честны, носяще венец и скипетръ и коруну, еже наречеться королевський сан, рекый: „Сыну, прими от нас венечь королевства“» [7, 825].

Шукаючи відповідь на розуміння згаданої у джерелах дефініції «король» у сприйнятті суспільства XIII ст., звернемо свою увагу на повідомлення ряду латинських джерел того часу. Так, автор «Лівонської хроніки» Генріх Латвійський повідомляв про «короля Новгороду» князя Мстислава Мстиславича, який офіційно королівського титулу ніколи не приймав і, згодом, вступив у боротьбу за Галицьку землю [8, 141–142]. Крім того, в одній із угорських грамот, яка містить розповідь про битву під Ярославом у 1245 р., Данила Романовича згадано як «Rex

Ruthenorum», тобто «король Русі» [8, 24]. У свою чергу, суперник Данила князь Ростислав Михайлович (який до того був ще і союзником угорського короля Бели IV) записаний як «dux Galliciae» (князь Галичини) [3, 247]. Враховуючи свідчення латиномовних джерел, можемо припустити, що розуміння дефініції «rex» не було прямим свідченням наявності королівського титулу. Слугувало воно радше як ознака могутності володарів Русі – визнання їхньої суверенності та потужності. Прийнятним титул короля був і для віце-магістра Тевтонського Ордену Бургарда фон Хорнхаузена, який у своїй грамоті під 1254 р. характеризує Данила Романовича як «*excellenti viro Danieli primo rege Ruthenorum*» [4, 30]. Цю грамоту у середині XIX ст. було віднайдено у бібліотеці князів Чорторийських, автентичність якої не викликає у науковців жодних сумнівів.

Зважаючи на проблематичність самої літописної згадки, ми наштовхуємось ще і на значну лаконічність повідомлення, яке змушує шукати інші джерела для подальшої реконструкції зазначених подій. Ці тексти добре відомі дослідникам, серед яких виділяємо: регести папських булл, реляції ПIANO Карпіні, Життєпис Інокентія IV та ряд інших документів. Про події у Дорогичині під 1253 р. згадує Рочнік Красинських: «*Anno domini 1253 Daniel dux Russie in regem coronatus*» [10, 132]. Крім того про коронування Данила нам розповідають Анналі Польщі Яна Длугоша, які є джерелом більш пізнім. Створені у межах 1460–1480 рр. вони найбільш детально розповідають про коронацію Данила [5, 108].

Вивчаючи джерельні повідомлення, можемо помітити, що як європейські, так і давньоруські свідчення характеризують Данила Романовича як короля. Ця ознака галицько-волинського володаря є абсолютно прийнятною. У зв'язку з цим видається не зовсім зрозумілим використання по відношенню до Данила прізвища «Галицький» без акценту на королівський титул. Справді, якщо заглибимось в історіографію першої половини XIX ст., то побачимо, що стосовно давньоруських князів часто використовувалось означення типу «Суздальський», «Смоленський», «Київський» та ін. Однак при детальному вивченні історіографічних текстів того часу, на прикладі М. Карамзіна, ми бачимо, що ці прикметники не виступали прізвищем князів, а радше характеризували стіл, яким той чи інший князь володів. У такому контексті вчені згадували і про Володимирка Володаревича та Ярослава Володимировича, характеризуючи їх «Галицькими». Пригадаємо, що ці князі і справді були володарями у Галичі XII ст. Така логіка історичних досліджень XIX ст. не є прийнятною для означення Данила. Вживання сполучення «Данило Галицький» або ж «галицький князь Данило» щодо Данила Романовича є науково некоректним, яке до того ж суперечить характеристиці володаря у джерелах. Галич виступав столицею держави Данила Романовича зовсім короткий проміжок часу: із осені 1238 р., коли Галич було включено до володінь Данила та зроблено його столицею, до зими 1240–1241 р.,

після руйнування міста монгольськими військами. Із ГВл ми знаємо про неприязнь Данила до Галича через постійні конфлікти із місцевою боярською верхівкою. Тому галицько-волинський володар при першій же слушній нагоді переніс столицю своєї держави до міста Холм, яке прагнув перетворити в один із великих центрів тогочасної Східної Європи. На період розбудови м. Холм і припало найвище піднесення держави Романовичів [11, 37].

Творцем образу «Данила Галицького» став львівський архіваріус Д. Зубрицький, зобразивши князя «природнім» володарем Галицької землі. Продовжив справу Зубрицького вчений І. Шараневич, який вважав Данила Романовича найзнаковішою постаттю не лише галицької, а й «общеруської» історії.

Прагнучи інтегрувати пам'ять про князя до своїх власних ідейних переконань, історики зіткнулись із суттєвими «проблемами» біографії Данила, які суперечили їхній провідній тезі, що Галичина є органічною складовою «руського мира». Потреба історичної пам'яті про великого галицького предка змусила істориків «не помітити» шість штурмів Галича Данилом Романовичем та збитків, завданих його околицям. Супротив місцевих галицьких бояр у свідомості згаданих істориків став інструментом образу внутрішнього ворога держави. А їх «умертвлення» викликало захоплення у дослідників, які вважали, що це сприяло єдності руських земель.

Кидається у вічі применшення значення «європеїзму» у різновекторній політиці Данила. Участь князя в антитатарській коаліції свідчила про розуміння володарем своєї приналежності до «руського «світу»». Розвинув тезу «галицького князя» історик-русофіл Б. Дідицький. Будучи відвертим антизахідником, вчений намагався нівелювати вагу європейського фактора у політиці Данила, зобразивши її як тимчасове «схиблення». У своїй тритомній «Народній історії Русі» Дідицький вперше вжив неісторичне означення «князь Данило Романович Галицький». Тим самим довершивши процес формування образу «Данила Галицького».

Утворення форми пригадування Данила Романовича як князя «Данила Галицького» носило більш політичний характер, ніж історичний. Галицька земля завжди характеризувалася своєю самостійністю та самобутністю відносно решти земель Русі. Утвердження у титулі короля Русі Данила Романовича дефініції «Галицький» сприяло інтеграції Галичини до «руського мира».

Створений у кабінетах академічних істориків образ «Данила Галицького» зберіг свої сумнівні традиції у сучасності, породивши ряд міфів та історичних кліше у його біографії. Ми спостерігаємо досить спрощені наукові схеми та обмежені вектори досліджень. Це, у свою чергу, відображає досить вузьку історіографічну традицію, яка не дає повною мірою з'ясувати реалії життя короля Данила. Наше дослідження

сприятиме розумінню винайдення та подальшої трансформації форми «пригадування» Данила Романовича в історичній думці Галичини другої половини ХІХ ст.; усвідомленню того, як Данило Романович перетворився із середньовічного правителя на давнього західноукраїнського героя Данила Галицького; та, врешті, осмислення всього інтелектуального процесу інтеграції пам'яті про короля у національно-політичному світогляді вчених-русофілів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.
2. Дідицький Б. Народная история Руси отъ начала до новейшихъ временъ послѣ наилучшихъ историковъ составлена и издана Богданомъ А. Дідицьким. Часть первая. Львовъ, 1868. 224 с.
3. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejer, Budaë, 1829. Vol. 2.
4. Codex diplomaticus Poloniae. Wyd. Bobowski Mikołaj. Varsaviae, 1858. T. 3. 484 s.
5. Затилюк Я. Повідомлення Анналів про Яна Длугоша про коронацію Данила Романовича та їх походження. *Ruthenica*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2016. Т. 13. С. 108–136.
6. Зубрицький Д. История древняго Галичско-Русского княжества. В 3 ч. Львов, 1852. Ч. 1. 210 с.
7. Ипатьевская летопись: Галицко-Волынский свод. *Полное Собрание Русских Летописей*. Санкт-Петербург, 1843. Т. 2. 392 с.
8. Heinrici Chronicon Livoniae. Scriptores rerum Germanicarum et Monumentis Germaniae Historicis. *Separatim editi*. Rec. L. Arbusow et A. Bauer, Hannoverae, impensis Bibliopolii Hahniani, 1955. P. 141–142.
9. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 9. Львів, 2001. С. 254–280.
10. Rocznik Krasieńskich. Monumenta Poloniae Historica. wydał A. Bielowski. Lwów, 1878. Tomus 3. P. 132.
11. Харди Ї. «Rex Russiae», olim «Rex Gallicie». *Дрогоичинь 1253: матеріали міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. Ред. О. Жерноклеєв. Івано-Франківськ. 2008. С. 37–49.
12. Шараневич И. История Галицко-Володимірської Руси от найдавнійших времен до року 1453. Львов, 1863. 462 с.

ІСТОРІЯ СЕЛА ВЕСЕЛА ГОРА НА ЛУГАНЩИНІ: ІСТОРИЧНА
ПАМ'ЯТЬ І ДОКУМЕНТОВАНА РЕАЛЬНІСТЬ

Литвиненко Роман

It is proposed to compare the history of one of the eastern Ukrainian villages, based on the historical memory of its inhabitants, and on the other hand, on documentary sources. The research confirms that historical retellings, on the one hand, distort historical realities, and on the other hand, contain facts that have not survived in written documents.

Key words: *historical memory, regional studies, Lugansk region, Vesela Gora, XVIII–beginning of XX centuries.*

Вступ. Від початку 1980-х рр. автор, паралельно зі своїми основними науковими інтересами в археології, досліджує деякі аспекти історії Донбасу XVII – поч. XX ст. в історико-краєзнавчому форматі. Предметом дослідження, зокрема, виступають історія слов'янського заселення регіону та історія населених пунктів. У ході роботи доводилося мати справу з різними джерелами інформації, починаючи від свідчень старожилів і краєзнавців, завершуючи опублікованими та архівними документами. Зіставлення цих даних подекуди надавало доволі цікаві результати, причому не завжди заздалегідь очікувану перевагу документальних джерел над буцімто ущербними й викривленими свідченнями народної пам'яті. Продемонструвати це пропонуємо на прикладі історії села Весела Гора Слов'яносербського р-ну Луганської обл.

Як це нерідко (проте не завжди) буває, серед мешканців Веселої Гори свого часу знайшлася людина, яка власною ініціативою почала збирати інформацію з історії свого рідного села. Цим ентузіастом став місцевий учитель німецької та англійської мов Іван Юхимович Коломойцев (29.12.1918 – † 12.07.2006). Свідчення краєзнавець черпав з доступної популярної літератури, періодики, а здебільшого – з опитувань старих односельців і, насамперед, свого дядька по матері Трохима Георгійовича Гордієнка (1890–1985 рр.). Переважна більшість свідчень щодо найдавніших етапів історії села було отримано саме від цього респондента в ході кількох інтерв'ю, взятих наприкінці 1970-х рр. Згодом ці матеріали було упорядковано, і на їхній основі І. Ю. Коломойцев написав «Історію Веселої Гори», яку було опубліковано в серії номерів районної газети «Слов'яносербські вісті» у другій половині 1980-х рр. Щоправда, мені довелося працювати не лише з відредагованою історією села, а й робочими записами інтерв'ю, які де в чому є відмінними й цікавішими.

Оскільки збирання матеріалів, зокрема інтерв'ювання, здійснювалися автором «Історії...» непрофесійно, згодом, коли я намагався дізна-

тися про джерела інформації його дядька Т. Г. Гордієнка, він пояснював, що той, будучи людиною писемною і допитливою, з молодості, ще з «царських часів», активно читав різноманітну літературу, виписував газети й журнали, з яких черпав історичні відомості [9]. Крім того, респондент користувався усною інформацією старожилів, що є цілком типовим і природним. Наголосимо, що до цього блоку свідчень не варто ставитися скептично, адже, для прикладу, Т. Г. Гордієнко переказав племінникові інформацію про 6 поколінь їхніх прямих пращурів по лінії Гордієнків, починаючи від початку XVIII ст. [10].

Дослідження. Інтригуюче питання щодо часу заснування села Весела Гора не відбилосся ні в народній пам'яті, ані в доступних сьогодні документах. Перекази повідомляють лише про те, що предтечою майбутнього села був хутір Лікарський, заснований якимось цілителем. У відомих нам письмових документах хутір Лікарський уперше згадується 1775 р. [11]. До речі, ця назва проіснувала як напівофіційна, паралельно з основною, до початку XX ст. [17, 858; 19, 117]. Також треба зазначити, що у документах XVIII – першої третини XIX ст. село здебільшого називається Веселим.

Якась певна інформація стосується вже періоду існування поселення після Слов'яносербії, ліквідованої 1764 р. Історична пам'ять першим поміщиком Веселої Гори називає «австрійця генерала графа Шевича». В цій народній комбінації етноніму, чину й титулу реальним є лише генерал-майорський чин (генерал-поручницький з відставкою на пенсію 12.08.1764 р.) одного із засновників Слов'яносербії, командира свого імені поселенського кінного гусарського полку – Івана Георгійовича Шевича (старшого) (бл. 1699 – † ?). Вочевидь, етнічного серба Шевича народ сприймав австрійцем через те, що він зі своєю командою переселились до Росії саме з угорських теренів Австрійської імперії, де за часів Марії Терезії служили граничарами (прикордонниками) у Потиській і Помориській ландміліції. Попри те, що, на відміну від більшості сербських офіцерів, Шевичи належали до старого дворянського роду ще на своїй батьківщині [3, 423], графського титулу вони не мали. Натомість, мали титул *цунати*, тотожний баронському, що могло стати підставою для народної фантазії.

Другим поміщиком Веселої Гори в народних переказах значиться контраверсійний «православний татарин Костянтин Юзбаш», прізвище якого перекладалося як «стоголовий» (тюрк. *юз* – сто, *баш* – голова). З цією персоналією простежується в чомусь подібна попередній комбінація реального з вигаданим. По-перше, Костянтин Миколайович Юзбаші (саме таким прізвищем він підписувався в документах, хоча в джерелах і літературі трапляються варіанти Юзбаша і Юзбаш) був етнічним сербом, прізвище якого в сербських документах має характерну форму Юзбашич. Відтак його православне віросповідання видається не дивним, а цілком

логічним. А ось сама основа прізвища, дійсно, має тюркське походження, коріння якого сягають часів перебування Балкан під владою Османської імперії. У турок, і не лише, *юзбаши* – це військовий чин командира сотні (сотника), титул начальника військового загону тощо [22]. З огляду на те, що в XVI–XVII ст. у турецькій армії було чимало сербських найманців, об'єднаних в десятки і сотні, що їх очолювали, відповідно, адабаша та юзбаша [6], обидва ці військові звання згодом стали основою сербських прізвищ.

Свого часу, після ознайомлення з деякими джерелами, а також відомими матеріалами про церкви Катеринославщини XVIII ст., зібраними й виданими преосвященним Феодосієм (Макаревським), в яких повідомлялось про те, що слобода Весела Гора входила до складу рангової дачі підполковника (згодом полковника) Волоського гусарського полку К. М. Юзбаша, виділеної йому Азовською губернською канцелярією 1775 р. [4, 21–22; 21, 161], я був ледве не впевнений в тому, що народні перекази про першого веселогорівського поміщика генерала Шевича є просто вигадкою, прив'язаною до імені одного з відомих засновників Слов'яно-сербії. Таке припущення підживлювалося й тією обставиною, що володіння родини Шевичів знаходилися південно-східніше і південніше земель Юзбаша – в пониззі р. Лугані та по її правій притоці р. Вільхівці (Вільховій). Проте не так давно нам стали відомі два документи (автор глибоко вдячний Миколі Миколайовичу Ломаці, тодішньому головному архітекторові м. Лисичанськ, а наразі старшому науковому співробітнику Лисичанського краєзнавчого музею, який познайомив мене з цими картографічними джерелами), які, якщо не нанівець звели наш скепсис, то суттєво його послабили. Йдеться про плани-мапи Бахмутського повіту 1765 і 1767 рр. На пізнішому з них (1767) на місці сучасної Веселої Гори показано «хут: майора Юзбаша», що є цілком очікуваним, а ось на більш ранньому (1765) це поселення позначене як «х. Шевича». Наведені факти означають, що прем'єр-майор К. М. Юзбаша не був першим власником хутору, який, дійсно, перейшов йому (за яких умов і обставин – залишається невідомим) від Шевича у проміжок часу між 1765–1767 рр. Кому саме з родини Шевичів належав хутір до Юзбаша? Питання не марне, адже, якщо на плані 1765 р. хутори і млини позначено одноманітно як «Шевича», то на плані 1767 р. приналежність хуторів є диференційованою – «підполковника Шевича» і «майора Шевича». Йдеться про нащадків генерал-поручника І. Г. Шевича, напевно ідентифікувати яких наразі не вдається. Так чи інакше, 1765 р. на сьогодні виступає найдавнішою відомою документованою датою існування Веселої Гори, тоді ще хутору Шевича.

У чернетках І. Ю. Коломойцева фігурують деякі дати, частина з яких є завідомо хибними, інші – помилково прив'язаними до подій чи персоналій, а деякі заслуговують на увагу. Зокрема, є свідчення про те, як

улітку 1775 р., після розгрому Запорозької Січі, до хутору Шевича дістався обоз переселенців у 30 возів, що їхали із Запоріжжя і які за запрошенням генерала оселилися тут. Називаються і прізвища родин-переселенців. Названі дата і події видаються цілком реальними, а ось зв'язок із Шевичем є помилковим; вочевидь, цей епізод відбувся за участі К. Юзбаши. Причому цим переселенням із Запоріжжя пояснюється швидке збільшення населення села, в якому на травень 1777 р. значилося вже 94 селянські двори [21, 161].

Серед інших також називається дата смерті генерала Шевича – 17 вересня 1802 р., яка мала би зацікавити, з огляду на те, що дата цієї події для науковців залишається невідомою. Проте до І. Г. Шевича (старшого) ця дата, якщо вона є реальною, вочевидь, не має стосунку, оскільки припускає малореальний 103-річний вік генерала (для порівняння варто згадати, що другий засновник Слов'яносербії, генерал-майор Р. С. Депрерадович, будучи дещо молодшим за І. Г. Шевича, помер ще 1764 р.). Натомість згадана дата смерті більше підходить для відставного бригадира К. М. Юзбаши (знову-таки припускаємо плутанину нотування в ході інтерв'ювання І. Ю. Коломойським свого дядька Т. Г. Гордієнка). Достеменно відомо, що на 1799 рік К. М. Юзбаши був ще живим [4, 112], а на 1806 р. – уже мертвим [16, 27, 28 зв.]. Відтак 17 вересня 1802 р., як дата смерті відставного бригадира і кавалера ордена Святого Георгія 4-го класу К. М. Юзбаши, видається цілком реальною.

Природно, виникає питання: звідки ця дата могла бути відомою на початку ХХ ст. селянам Веселої Гори, зокрема нашому основному інформатору Т. Г. Гордієнку? Теоретично, за певних обставин, її можна було би відновити на підставі записів метричних книг місцевої Благовіщенської церкви. Проте цей варіант пояснення був відкинтий, коли ми дісталися до архівного документа, з якого стає зрозумілим, що на 1916 р. у церкві зберігалися метричні книги та сповідні розписи лише від 1810 р. [5, 124]. Залишається найбільш простий і реалістичний варіант пояснення: на одному із двох кладовищ, які існували у Веселій Горі на початку минулого сторіччя (обидва уже забудовані), або біля Благовіщенської церкви зберігалася могила К. М. Юзбаши, дата смерті якого з надгробку була доступна сільським обивателям.

У викладеній І. Ю. Коломойцевим історії села повідомляється, що після Юзбаша Весела Гора 1800 р. (?) перейшла у володіння гречанки Олени Нілус. Такій поміщиці, дійсно, село належало, але значно пізніше, після щонайменше чвертьсторічного перебування у власності сина бригадира Юзбаши – секунд-майора Олександра Костянтиновича Юзбаши, який помер близько 1828 р. [1; 2; 16]. І вже після цього, десь від кінця 1820-х – поч. 1830-х рр., веселогорівське помістя за невідомих наразі обставин, скоріш за все через купівлю-продаж, перейшло у власність штабс-ротмістра Андрія Яковича Нілуса (1801 – † бл. 1848/1849),

меншого сина колишнього Гірничого Начальника Луганського ливарного заводу і вугільних кар'єрів, Голови Правління заводу, обер-бергауптмана Якова Християновича Нілуса (1760 – † бл. 1822) [12, 618]. Нілуси були російськими німцями, а не греками, як то приписували їм селянські перекази, причому безпідставно поширюючи цю етноідентифікацію по лінії свойства – дружині Андрія Яковича – Олені Родіонівні, дівоче прізвище якої поки що залишається нам невідомим. Проте саме її персона залишилась в народній пам'яті, що може пояснюватися як часовим чинником – штабс-ротмістрша О. Р. Нілус (1812 – † 1888) пережила свого чоловіка на 40 років, так і тим фактом, що саме на її кошти у Веселій Горі 1839 р. було збудовано цегляні споруди Благовіщенської церкви [20, 1004], двоповерхового поміщицького будинку і родового поміщицького склепу-каплички. До речі, лише народні перекази повідомляють про те, що стару дерев'яну церковну споруду (побудовану 1777 р. тоді ще підполковником Волоського гусарського полку К. М. Юзбаші [21, 161]), було розібрано і продано до села Сотні (Середні або Верхні Сотні на р. Ковсуг, адже в Нижніх Сотнях церкви не було – *Р. Л.*).

Наступним поміщиком у Веселій Горі називається Петро Вікторович Голуб, який буцімто одружився на дочці О. Р. Нілус. Повідомляється і про синів поміщиці, але перевірити цю інформацію поки що не вдалося. Нам наразі не відомо, коли саме село Весела Гора (або містечко Веселогірськ, як воно зазвичай називалося в документах друг. полов. XIX – поч. XX ст.) перейшло у власність мирового посередника 7-ї ділянки Слов'яносербського повіту П. В. Голуба (згодом статського радника і маршалка Слов'яносербського повітового дворянства двох каденцій) [8, 65]. Натомість народна пам'ять відносить цю подію до дореформеного періоду, розповідаючи про те, що після скасування кріпацтва землею селян наділяв саме поміщик Голуб. Насправді ж земля бажаним їй придбати тимчасово зобов'язаним селянам містечка Веселогірськ виділялась з «дачі володіння дружини покійного штабс-ротмістра Олени Родіонівни Нілус», що засвідчується відповідним планом, укладеним 20 жовтня 1862 р. [15]. До речі, план цей був засвідчений мировим посередником П. В. Голубом.

Природно, що в історичній пам'яті період останньої поміщицької династії Голубів більше наповнений фактажем, зокрема щодо дітей П. В. Голуба, подій в житті поміщиків тощо. Проте тут також є чимало помилок і плутанини, які можуть бути пов'язаними як з недостатньою обізнаністю селян-інформаторів, так і точністю ретрансляції цих свідчень. Зокрема повідомляється про те, що «... поміщик Голуб менш за все займався своїм господарством. Понад усе він любив грати в карти. Свою землю він заложив у банк, а отримані за неї гроші програв у карти» (переклад мій – *Р. Л.*). В реальності ж усе було навпаки: спадковий дворянин П. В. Голуб був одним із найуспішніших і найпрогресивніших

поміщиків-господарників не лише Луганщини, а й Катеринославщини загалом [7, 20, 25], який впроваджував модерні для свого часу методики сівозміни, механізацію аграрної праці та винокуріння, високі ставки оплати найманої праці тощо, в чому можна легко переконатися зі статистичних джерел [18]. А ось після його смерті (близько 1886 р.) поміщицька економія, що перейшла у колективну власність семи дітей-спадкоємців, дійсно стала поступово занепадати, а землеволодіння від початку ХХ ст. стало активно дрібнитися – продаватися і закладатися банкам, про що свідчать численні земельні плани, які зберігаються в Луганському архіві.

1917 р. завершився перший, понад стоп'ятдесятирічний, період історії села Весела Гора (Веселого, Веселогорська, Лікарського). Почався наступний, зовсім інший історичний етап.

Висновки. Зіставлення усної та документованої історії с. Весела Гора на Луганщині показало, що, попри зрозумілу загальну перевагу останньої через її точність і фактологічну наповненість, історична пам'ять далеко не у всьому поступається письмовим джерелам і не завжди перекривається ними в сенсі інформативності. Нехай не часто, але історичні перекази містять об'єктивні дані, відсутні в письмових джерелах. У нашому конкретному випадку такими є свідчення щодо переселення люду із Запоріжжя після ліквідації останньої Січі, вірогідна дата смерті поміщика К. М. Юзбаши, продаж старої дерев'яної церкви до іншого села та деякі інші факти. Отже, історична пам'ять і документована історія, будучи різними за своєю природою, перебувають у системі особливого зв'язку – взаємної доповнюваності та перевірки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Геометрический специальный план Екатеринославской губернии Бахмутского уезда, что ныне Славяносербского уезда села Александровки (1828). *Державний архів Луганської області* (далі – ДАЛО). Ф. 106. Оп. 2. Спр. 51.
2. Геометрический специальный план Екатеринославской губернии Славяносербского уезда села Веселого (1828). *ДАЛО*. Ф. 106. Оп. 2. Спр. 57.
3. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи / сост. гр. А. Бобринский. Санкт-Петербург, 1890. Ч. II: от нач. XVII стол. до 1885 года. 795 с.
4. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст. / укл. В. О. Пірко, І. В. Петрова, О. О. Петров. Донецьк, 2009. 164 с.
5. Клировая ведомость Благовещенской церкви села Веселогорск. *ДАЛО*.

6. Костић М. Културноисторијска раскрсница Срба у XVIII веку. Одабране студије, изабрао и приредио Властимир Ђокић. Загреб: Српско културно друштво «Просвјета», 2010.
7. Кочергін І. О. Капіталістичні дворянські господарства Катеринославської губернії пореформеного періоду. *Гуманітарний журнал*. 2010. № 3–4. С. 16–29.
8. Кочергін І. О. Образ маршалка повітового дворянства доби реформ Олександра II (на прикладі життя і діяльності А. П. Письменного). Вип. 8. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. Дніпропетровськ, 2011. С. 46–65.
9. Лист І. Ю. Коломойцева від 18.9.1998. *Архів автора*.
10. Лист І. Ю. Коломойцева від 7.10.1998. *Архів автора*.
11. Лисянский А. С. Эхо крестьянских войн. *Неизвестное об известном: краеведческие очерки*. Донецк: Донбасс, 1978. С. 37–54.
12. Месяцеслов с росписью чиновных особ, или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1822: В 2-х ч. Санкт-Петербург, 1822. Ч. 1. XXXIX, 816 с.
13. План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот. Сочинен 1765 года месяца октября. *НБУ ім. В. І. Вернадського*. Інв. № 17370.
14. План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот и со значением по границе редутов и бекетных караулов. Сочинен 6 декабря дня 1767 года. *Російський державний військово-історичний архів*. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 26037.
15. План Екатеринославской губернии Славяносербского уезда земли местечка Веселогорск (20.10.1862). *ДАЛО*. Ф. 106. Оп. 5. Спр. 237.
16. Ревизская сказка августа 18 дня 1811 года Екатеринославской губернии Славяносербского уезда села Веселого помещика майора Александра Константина сына Юзбаши о состоящих мужского пола крестьян. *ДАЛО*. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1.
17. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / под ред. В. П. Семенова-Тяншанского. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1910. Т. XIV: Новороссия и Крым. 983 с.
18. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 3: Славяносербский уезд. Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского, 1886. 132 с.
19. Список населенных мест Российской империи. Санкт-Петербург: Изд. ЦСК при МВД, 1863. Т. XIII: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством (по сведениям 1859 года). 154 с.
20. Справочная книга Екатеринославской епархии. Екатеринослав: Типография Братства Свят. Владимира, 1908. 1103 с.
21. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего

XVIII столетия. Вып. 2. Екатеринослав: Типография Я. М. Чаусского, 1880. 373 с.

22. Юзбаши. *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург: Типограф. Акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1904. Т. XLI: Эрдан–Яйценошение. С. 327.

ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМЦІВ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.: ЗМІНИ НАУКОВИХ ОБРАЗІВ

Шандра Ірина

The article deals with representative organizations of industrialists and traders that started to appear on Ukrainian territory in the second half of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century in order to represent interests of commercial and industrial groups in organs of state power. The author reviews various images of representative organizations formed in scientific works of the periods of Russian Empire, the Soviet State and of the current term; the author raises the issue of a contemporary image organizations of this kind have in public opinion.

Key words: *representative organizations of industrialists and traders, congresses of mining industry, historiography.*

Роль і значення представницьких організацій підприємців в історії пореформеної доби суттєво різняться в оцінках як сучасників, так і авторів подальших наукових досліджень. Як писав видатний учений Д. І. Менделєєв, «предмет цей [представницькі об'єднання торгово-промислового стану] багатогранний, спірний, і говорити про нього слід спеціально й докладно» [16, 14]. З часу виникнення представницьких структур підприємців (з'їзди, товариства, дорадчі контори, союзи, торгово-промислові палати тощо) з кінця XIX ст. і до сьогодні науковці, публіцисти й журналісти – кожен по-своєму – показували це явище. Власні переконання й характер особистої діяльності авторів, а також особливості різних історичних епох, часто відволікали науковців від об'єктивності і додавали численних суб'єктивних моментів до висвітлення об'єкта дослідження. Більше того, на кожному з етапів розвитку (імперський, радянський, сучасний) історична наука різні напрями діяльності цих об'єднань визначала за пріоритетні, а звідси й відмінність у трактуванні самого поняття «представницькі організації підприємців».

Сучасники характеризували представницькі організації як унікальний приклад самоорганізації представників капіталу, віддавали належне їхньому вмінню відстоювати власні інтереси – «вони [організації] проявляють при цьому такий ступінь згуртованості, європейської

організованості, якої в нас не звикли чекати від промисловців» [8, 324]. Рукопис В. Шнейдера «О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности» (1884) присвячений історії корпоративного представництва від доби Середньовіччя до сучасних авторіві торгово-промислових палат країн Західної Європи. Автор підкреслював зацікавленість влади у формуванні структур офіційного представництва інтересів капіталу, що було обумовлено ускладненням господарства країн у капіталістичну добу [29]. Такий же погляд на представницькі структури знаходимо і в огляді Міністерства державних маєностей за 80–90-і рр. ХІХ ст.: «Користь від з'їздів безсумнівна: гірничопромисловці знайомляться на них між собою, обмінюються думками й з'ясовують взаємно власні потреби; уряд же отримує можливість дізнаватися про ці потреби від самих зацікавлених осіб» [17, 169].

З розвитком форм приватного представництва буржуазії з'являються наукові праці, де їм приділено головну увагу як, наприклад, роботи професора П. І. Фоміна, присвячені З'їздам гірничопромисловців Півдня Росії. Свій «Краткий очерк истории Съездов горнопромышленников Юга России» (1908) він побудував відповідно до основних напрямів діяльності цього представницького союзу. Це ювілейне видання, приурочене до ХХХ з'їзду гірничопромисловців (1906), стало певним звітом про результати роботи об'єднання.

Як і в цілому, явище «представництва», З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії отримали неоднозначну оцінку. «Русские ведомости» писали: «Такий союз у нас, як і всюди у світі, перш за все, переслідує свої комерційні цілі. З цієї тези випливають усі й позитивні, і негативні сторони його роботи» [18, 46–58]. Погляди сучасників поляризувалися, відбиваючи, перш за все, уподобання самого автора. Представники середнього капіталу діяльність цієї представницької організації характеризували як «найсумніший факт цього російського парламентаризму, де маса є завжди страждальною заради наживи кількох одиниць» [6, 8]. А за оцінкою гірничого інженера, члена Гірничої ради, А. П. Кеппена питання, що розглядалися на з'їздах, мали «найбільш сприятливий вплив на розвиток вуглепромисловості в Донецькому басейні» [10, 8]. Самі гірничопромисловці так оцінили свою роль в економічному житті країни у виданні до тридцятирічного ювілею корпорації: «За час своєї діяльності Рада З'їздів набула досить важливого значення не лише для південної гірничопромисловості, але й для всього промислового життя імперії» [21, 11].

Загалом у дослідженнях імперського часу відбувався поступовий перехід у висвітленні представницьких організацій від «дорадчих структур» (як елемент у структурі державного апарату управління) до «представницьких органів» (як елемент соціальної самоорганізації). Фундаментальні дослідження, аналітичні статті й звичайні огляди щодо

роботи представницьких союзів підприємців цього періоду мають високий ступінь інформативності, емоційності, містять численні оціночні судження. Дехто з авторів сам долучався до роботи представницьких зібрань, а отже, викладаючи свої думки на папері, дослідники шукали відповіді на практичні питання щодо підвищення ефективності представництва.

Уже на початковому етапі утвердження більшовицької влади в опублікованих роботах представницькі організації отримують оцінку в дусі нової епохи (книги Р. Арського, Л. Лібермана й Н. Гарві): представницькі організації подані як «рентовитискувачі», а останній із згаданих авторів у назві своєї роботи одразу розставив усі крапки над «і» – «Капитал против труда (Союзы предпринимателей, их тактика и приемы борьбы)» (1919) [1; 5; 13]. Дослідження цього часу починалися епіграфом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», період лютий–жовтень 1917 р. визначено як боротьба буржуазії за «збереження економічного владарювання», а стан підприємницьких організацій – як «смертельна наляканість від власного уряду та тремтіння перед революцією» [3; 4; 19].

Співзвучна новому часу монографія Г. Циперовича «Международные монополии: картели, тресты и концерны» (1929), а головна увага дослідника зосереджена на питаннях боротьби великого капіталу з робітничим рухом та відтоком фінансових коштів за кордон [22]. Визначення рівня впливовості представницьких організацій було суттєво відмінним у працях різних авторів. Так, у роботі Л. Є. Шепелева підкреслюється, що З'їзди промисловців були єдиним органом, за яким уряд визнавав представництво інтересів промисловців [26, 164]. На відміну від попередньої тези, Я. І. Лівшин вважав, що З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії як представницька організація великого капіталу не мали визначального впливу на економічну політику уряду [14, 96].

У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в СРСР спостерігається певне підвищення зацікавленості професійних істориків торгово-промисловою тематикою пореформеного періоду, громадськими об'єднаннями та суспільними силами імперської доби. У ці роки вийшли фундаментальні дослідження О. М. Боханова, О. Д. Степанського, В. В. Шелохаєва, що розкривають різні аспекти історії буржуазії та її представницьких структур [2; 20; 24]. У роботі О. Д. Степанського «Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков» (1982) розширено поняття «економічні організації буржуазії та поміщиків» за рахунок сільськогосподарських товариств, які аналізуються поряд із торгово-промисловими об'єднаннями. Обидві категорії автор визначає як «легальні громадські організації» та характеризує їхнє місце в соціально-економічному й культурному житті Російської імперії.

Окремо виділимо роботу М. М. Шумілова, в якій автор уперше в радянській історіографії на основі великого масиву архівних джерел

аналізує реорганізацію пореформеної представницької системи підприємців за зразком європейських торгово-промислових палат [30]. Цей процес автор показує як взаємодію (або скоріше взаємостримування) влади й капіталу, бажання обох сил як мінімум зберегти паритет, водночас утримавши свої позиції та набувши нових важелів впливу.

У більшості досліджень радянського часу представницькі об'єднання характеризуються з позиції «підґрунтя монополістичних утворень» та «форми стримування й боротьби з робітничим рухом». «Шкурно зацікавлений буржуазний парламент», – таким було поширене визначення загальноімперських З'їздів представників промисловості й торгівлі [25, 107]. Представницьким організаціям давались непривабливі визначення на зразок «прямих ставлеників іноземної фінансової буржуазії» [9, 67].

Підходи сучасних українських учених до проблеми представницьких організацій підприємців відзначаються різноманітністю й строкатістю як за виділеними авторами аспектами для досліджень, територією охоплення, так і самими методологічними принципами, баченням ролі й значення «представництва інтересів капіталу» у загальній системі взаємовпливу суспільства й держави.

Монографія В. В. Крутікова «Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період» (1992) стала підсумком усього наукового шляху дослідника у вивченні представництва торгово-промислових інтересів у Російській імперії. Книга написана на основі широкого використання матеріалів роботи представницьких союзів буржуазії та їхніх друкованих органів, окрему главу автор присвячує виникненню і становленню представницької організації гірничопромислової буржуазії Південного економічного району [12]. Системний підхід до висвітлення громадського об'єднання аграріїв властивий монографії В. Колесник «Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918)» (2007) [11]. Автор розкриває історію створення цього сільськогосподарського товариства, подає аналіз його структурних підрозділів (дослідні установи, бюро кваліфікації посівного насіння, сільськогосподарська хімічна лабораторія, меліоративне бюро, галузеві відділи та інші структури). Як один із аспектів своєї праці «Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.» (2003) представницьке об'єднання судновласників розглядає О. Б. Шляхов [28]. Автор подає Всеросійські з'їзди судновласників та їх регіональне відділення – З'їзди судновласників Чорноморсько-Азовського району – як прояв консолідації судновласників. Останні мали міцні зв'язки з біржовими комітетами чорноморських портів та одеським комітетом торгівлі й мануфактур, що простежувалося за їхнім складом учасників та частим співпадінням порушених клопотань. Статті О. М. Доніка, В. А. Манжосова та О. Б. Шляхова додають цілісності в

загальне розуміння сутності представництва та окремих організацій підприємців [7; 15; 27].

Розвиток сучасної історичної науки в контексті новітніх соціологічних і політологічних теорій дозволяє характеризувати представницькі союзи з точки зору «груп інтересів» і «груп тиску», дає можливість розглядати представницькі структури як один із механізмів формування відповідальності державної влади перед суспільством [23].

Отже, розуміння представницьких організацій підприємців в історичній науці було мінливим, як і ставлення до самих понять «представництва» та «підприємництва». У більшості досліджень радянського часу ці теми отримали викривлене висвітлення, як і наслідувана в цей час форма підприємницького представництва – торгово-промислові палати. Ідея реформувати представницьку систему за зразком європейських торгово-промислових палат виникла ще у 80-х рр. XIX ст., були спроби їх запровадити в 1917 р., але хід історії виявився невтішним для капіталістичного ладу. Залишивши по суті тільки назву і форму, уже 1921 р. було створено Північно-Західну обласну торгову палату, у 1972 р. на основі відділення Всесоюзної палати було організовано Торгово-промислову палату УРСР. Із здобуттям Україною незалежності було утворено Торгово-промислову палату України (1997), яка на нинішньому етапі через свої регіональні відділення здійснює представництво і захист інтересів підприємців.

У сучасному українському суспільстві образ представницьких організацій підприємців не менш строкатий, ніж висвітлення цієї теми в науковій літературі. Часто такі об'єднання асоціюються виключно з іміджем конкретних підприємців, їхньою політичною чи меценатською діяльністю. Навіть серед економістів можна зустріти думку, що сучасні торгово-промислові палати – то є рудимент радянського часу, який стримує підприємницьку ініціативу. За своєю внутрішньою сутністю торгово-промислові палати є саме європейською тенденцією представництва, яку з об'єктивно-історичних причин не вдалося реалізувати на початку XX ст. Подолання певних ознак замкненості сучасних українських торгово-промислових палат, їхнє реформування відповідно до новітніх тенденцій світового економічного розвитку є актуальним завданням і для економістів-теоретиків, і для підприємців-практиків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арский Р. Донецкий бассейн. Москва: Б. и., 1918. 47 с.
2. Боханов А. Н. Буржуазная пресса России и крупный капитал (конец XIX в. – 1914 г.). Москва: Наука, 1984. 152 с.
3. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Б. м.: Червоний шлях, 1925. 52 с.

4. Владимиров А. Буржуазия между двумя революциями. *Проблемы марксизма*. 1931. № 8–9. С. 136–160.
5. Гарви Н. Капитал против труда (Союзы предпринимателей, их тактика и приемы борьбы). Харьков: Тип. «Ренессанс», 1919. 111 с.
6. Добролюбов В. А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых: в 2 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург. Тип. И. Н. Скороходова, 1888. 225 с.
7. Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. ХVІІ. С. 52–69.
8. Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года. Общественное движение в России в начале ХХ-го века. Кн. 2. Т. 1. Ч. 2. Санкт-Петербург: Тип. товарищества «Обществ. польза», 1911. С. 313–348.
9. История технического развития угольной промышленности Донбасса: в 2 т. Т. 1. Киев: Наук. думка, 1969. 654 с.
10. Кеппен А. Горная и соляная промышленность. Историко-статистический обзор промышленности России. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1883. С. 1–164.
11. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): Історичний нарис. Вінниця: Розвиток, 2007. 160 с.
12. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. 172 с.
13. Либерман Л. В угольном царстве. Очерк условий труда и развития промышленности в Донецком бассейне. Петроград: Книгоиздательство «Сотрудничество», 1918. 132 с.
14. Лившин Я. И. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце ХІХ – начале ХХ вв. *История СССР*. 1959. № 2. С. 95–117.
15. Манжосов В. А. Представницькі організації гірничопромисловців Півдня Росії в 1917–1919 рр. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 77–86.
16. Менделеев Д. Будущая сила, покоящаяся на берегах Донца. *Северный вестник*. 1888. № 12. С. 1–26.
17. Обзор деятельности министерства государственных имуществ (ныне министерство земледелия и государственных имуществ) в царствование императора Александра III (1881–1894 гг.). Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1901. 295 с.
18. Печать о съездах горнопромышленников южной России. *Горно-завод. листок*. 1900. № 24. С. 4657–4659.

19. Рейхардт В. Русская буржуазия в борьбе за сохранение экономического господства. *Красная летопись*. 1930. № 1. С. 5–46.
20. Степанский А. Д. Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков. Москва: Тип. Главархива СССР, 1982. 92 с.
21. Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. 173 с.
22. Цыперович Г. Международные монополии: картели, тресты и концерны. Москва: Гос. изд-во, 1929. 259 с.
23. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія. Харків: Майдан, 2016. 316 с.
24. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии (1907–1914 гг.). Москва: Наука, 1991. 232 с.
25. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1987. 272 с.
26. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Ленинград: Наука, 1981. 275 с.
27. Шляхов О. Б. «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії). *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 39–57.
28. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 366 с.
29. Шнейдер В. О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности. Санкт-Петербург: Тип. А. Каспари, 1884. 70 с.
30. Шумилов М. М. Проекты реформы представительных торгово-промышленных организаций России в конце XIX – начале XX в. *Исторические записки*. 1990. Т. 118. С. 292–312.

ІСТОРІЯ ДВОРЯН: МІЖ ПАМ'ЯТТЮ ТА БЕЗПАМ'ЯТСТВОМ

Темірова Надія

The present paper sheds light upon the memory dimension on nobility. The core milestones in scholarly research on its role and place in society has been another subject of discussion. The first wave of academic interest towards the role of nobility dates back to the beginning of the twentieth century, when a heated discussion on the perspectives for the Russian nobility was unfolding in the Russian society. Disappearance of representatives of this layer of society was conditioned upon Bolsheviki having come to power. As the result, they

were driven out of the intellectual realm, whereas at the turn of the XX–XXI centuries scientific rehabilitation of nobility has been taking place.

Key words: *nobility, history, memory, research.*

Пам'ять – це специфічні процеси організації та збереження минулого досвіду з метою його використання в майбутньому. Процеси пам'яті – запам'ятовування, збереження отриманого, його відтворення та забування – пов'язують три виміри життя людини: минуле, сьогодення і майбутнє. Історична пам'ять – багатовимірне соціокультурне явище. Вона являє собою спогади про минуле, які супроводжуються різноплановими реакціями – від вшанування до забуття. Повною мірою це стосується і дворян, історична доля яких розгорталася протягом майже семи століть від кріпаків / робітників до привілейованого стану, на якому трималося самодержавство, а потім до силового нищення та викреслення з пам'яті на догоду політичним прожектам. Історія вивчення дворянства дає поживний матеріал для дослідження циркулювання колективних уявлень, які формувалися під виразним впливом суспільно-політичної ситуації.

Дворянський стан на межі XIX–XX ст. переживав багатовимірну еволюцію, оскільки в умовах поширення капіталістичних відносин втрачав ознаки системоутворюючого. Поступово, але незворотно, відбувався процес його розшарування на тих, які сприйняли віяння нової епохи та переорієнтувалися на підприємницьку діяльність, та таких, хто «доживав віку», до останнього тримаючись за залишки пільг. Драматизм ситуації спричинив широку суспільну дискусію щодо подальшої долі дворян. Економісти, соціологи, політичні діячі, безпосередньо землевласники розділилися у своїх прожектах і рекомендаціях. Діапазон міркувань щодо подальшої долі дворянського стану коливався від консервативних до вкрай радикальних.

Стурбованість апологетів дворянства викликало «оскудення» дворянства внаслідок переходу землі до представників інших станів. Критичне становище дворянського землеволодіння вони пропонували подолати різними шляхами: призупиненням відчуження маєтків родових дворян до рук осіб з інших станів; передачею в адміністративне керівництво дворянських маєтків до налагодження стану справ [1, 31–33, 50]. Але при цьому наполегливо пропонувалося за будь-яку ціну зберегти приватне землеволодіння дворян. Автори з ліберальними орієнтаціями скептично оцінювали економічні та політичні перспективи дворян, з приводу чого зауважив, наприклад, професор В. Святловський: «... як би високо не тримало в останній час свій прапор російське велике землеволодіння – його успіхи ефемерні, і не йому належить майбутнє» [21, 57]. Автори-ліберали, навпаки, доводили необґрунтованість тези про «оскудення» дворян, наголосивши на внутрішній еволюції дворянського

стану. Професор економіки О. Кауфман виступав категорично проти швидкої передачі більш-менш впорядкованих господарств селянам [10]. Радикально налаштовані, наголошуючи на експлуатації праці селян, ратували за усунення дворянського землеволодіння як основи жорсткої експлуатації трудівників. У їхніх працях звучить неприхований заклик до насильницьких дій, як наприклад, у В. Леніна: «Чим більше відстала в своєму кріпацтві дореволюційна Русь від промислової, торгівельної, капіталістичної, тим крутіша повинна бути неминуча ломка старого, кріпацького і поміщицького, і надільного землеволодіння. Вихід з цієї безвиході могла дати лише революція» [14, 310].

У вирі більшовицької націоналізації, а потім соціалізації дворянство припинило своє існування. Спочатку було вибито політичний і соціально-економічний грант із-під ніг існування цього стану, а потім відбулося витіснення, а нерідко й нищення, у прямому розумінні слова, тих представників дворянства, хто не зміг / не схотів полишити свою батьківщину. Хронологічною межею радикальної зміни їхнього соціально-економічного статусу був більшовицький «Декрет про землю» 1917 р., згідно з яким скасовувалася приватна власність на землю. Радянське законодавство обмежувало соціальні права колишніх дворян, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Багатьох спіткала трагічна доля. Чого варті вбивства 63-річної княгині Марії Щербатової, яку незважаючи на гарантії недоторканості голови Раднаркому України Х. Раковського, розстріляв на подвір'ї власного маєтку червоноармієць. Або ж розправа з 84-літньою Софією Фальц-Фейн у червні 1919 р., яку було вбито перед дверима власної спальні маєтку в Хорлах на Херсонщині. З 1925 р. на виконання постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР розгорнулося масове виселення власників із їхніх маєтків [20, 799–801]. Останні ж були відведені під навчальні заклади, санаторії, будинки відпочинку та інші соціальні об'єкти, прилаштовані до господарських потреб.

Паралельно із фізичним витісненням дворян із суспільної палітри відбувалося й інтелектуальне забуття цього стану. За радянської доби проблема дворянства практично зникла зі сторінок наукової літератури. Під пресом ідеологічних стереотипів довгий час вважалося недоцільним і небезпечним вивчати шар суспільства, знищений у результаті здійснення більшовицької політики, а неупереджений аналіз функціонування поміщицького господарства був небезпечним для існуючої колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві.

Відновлення уваги до проблеми припало на кінець 1950-х – початок 1960-х рр. Поштовхом стали загальносоюзні аграрні симпозиуми, перший з яких проведено в 1958 р., але безумовно своєрідний «поворот до дворянства» слід розглядати в контексті загального пом'якшення суспільно-політичного клімату, що стосувалося й історичної науки. На хвилі

нових можливостей піднялося покоління радянських, переважно російських дослідників – М. Дружинін, С. Дубровський, Н. Єгізарова, які взялися за опрацювання історії дворянського землеволодіння в Європейській Росії [6; 7; 9].

Без перебільшення найпомітніший внесок у вивчення дворянського землеволодіння зробив А. Анфімов [2]. Поставивши в центр уваги проблему співвідношення відробіткової та капіталістичної систем та вивчивши великий фактичний матеріал, дослідник дійшов обережного висновку: «...ми виходимо з припущень, що поміщицьке господарство після кризи 80–90-х років, можливо, відновило попередні позиції й пішло далі. Можна очікувати, що розробка масового матеріалу підтвердить переважання капіталістичних форм ведення власного поміщицького господарства» [2, 87]. Незважаючи на такі конспірологічні формулювання, реакція з боку партійної номенклатури не затрималася. На початку 1970-х рр. відділ науки ЦК КПРС піддав критиці роботи А. Анфімова за його «захоплення поміщиками». До нього застосували адміністративно-репресивні заходи: зняли з посади завідуючого сектором та з поста голови комісії з історії селянства. Задля «реабілітації» наукового рівня він розпочав роботу над монографією про селянське господарство [3]. Ця ситуація демонструє небезпечність дворянсько-поміщицької проблематики для радянських дослідників.

Протягом 1950–1980-х рр. був зібраний великий фактичний матеріал щодо місця дворянства в економічній і політичній системі Російської імперії [12; 19; 22]. Але, хоча у науковий обіг запроваджувався потужний статистичний матеріал і практикувалися новітні на той час методики його опрацювання, легітимізація дворянської тематики мала світоглядно обмежений характер і відбувалася винятково в контексті соціально-економічних «передумов Великої Жовтневої соціалістичної революції». Не заперечуючи досягнень радянських істориків, слід відзначити, що їхня робота вимушено мала односторонній характер, що зумовило ігнорування цілого ряду важливих аспектів, без яких історія дворянства залишалася викривленою.

1990-ті рр. у вітчизняній історіографії позначилися розробкою великої кількості проблем, які до цього часу залишалися за межами дозволеного, серед яких і дворянство. У полі зору науковців опинилася, передусім, соціально-економічна історія цього привілейованого стану. Зокрема Л. Горенко на прикладі Кам'янського маєтку Давидових Чигиринського повіту Київської губернії простежила історію формування та капіталістичну еволюцію великого поміщицького господарства. І. Кривошея проаналізував еволюцію дворянства Київської губернії, починаючи від включення регіону до складу Російської імперії [3]. У 2000-ні роки науковцями здійснене дослідження змін у соціально-економічному статусі дворян у різних регіонах України в другій

половині ХІХ – на початку ХХ ст. [4; 13; 16]. В. Горбаньов, О. Лобко, Ю. Константинова показали, що основу економічного багатства дворян становила підприємницька діяльність у сільському господарстві, промисловості, торгівлі. Найбільші прибутки давали великі багатогалузеві господарства (Потоцьких, Терещенків, Бобринських, Харитоненків та інших), які мали розвинену переробку: цукроваріння, винокуріння, лісозаготівля, тваринництво, паперові та борошномельні заводи тощо.

На початку 2000-х рр. з'явилося узагальнююче дослідження, присвячене соціально-економічній еволюції поміщицтва України, в якому дворянству приділена чимала увага [24]. Авторкою показане економічне підґрунтя соціальної еволюції дворян, суть якої полягала в тому, що частина їх, зумівши пристосуватися до нових економічних умов, динамічно розвивалися. Решта, втративши гарантовану робочу силу в особі кріпаків, змарнувавши отримані під заставу своїх маєтків позики, не будучи готовими до певного ризику, поступово розпродували землі представникам інших станів, внаслідок чого і вихолощувалася сама сутність дворянства.

На зламі 1990–2000-х рр. із забуття повернувся ще один сюжет дворянського буття – добродійно-меценатська діяльність. В. Ковалинським розглянута діяльність графа О. Бобринського, П. Галагана, Демидових-Сан-Донато, Бродських, Терещенків, Ханенків. Дещо згодом О. Донік, І. Суворцева, Т. Ткаченко та інші молоді дослідники, показали можливих дворян громадянами своєї країни, які маючи матеріальні можливості, спрямовували їх частково на благо суспільства, що позитивно відбивалося і на їхньому становищі [5; 23; 25].

Наступна сходинка – «антропологічний поворот» у вивченні дворянства, на якій дослідники піднялися до розуміння соціально-психологічних мотивів життєвих практик дворян. У жанрі історичної біографії написана монографія Т. Чубіної «Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи», в якій показані долі представників одного з найвідоміших польських родів – Потоцьких, починаючи з середини ХVІ ст. Авторка приділила увагу генеалогічним зв'язкам, особистому життю членів родини, громадсько-політичній діяльності окремих її представників. Це надало можливість реалізувати поставлене дослідницею завдання «дослідити людину як найважливіший елемент суспільного життя» [26, 226]. До картини уявлень про сутність дворянства свій внесок зробила Литвинова, монографія «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект)», в якій авторка запропонувала діаметрально протилежну порівняно з радянськими штампами інтерпретацію сутності аграрної проблеми, показавши її з погляду дворян-землевласників [15].

Отже, дворянство, вичерпавши суспільний потенціал століття тому і переживаючи природню трансформацію, було примусово викреслене з

суспільної пам'яті, і лише на початку ХХІ ст. цей стан посів належне місце – як об'єкт наукового вивчення, без якого сучасні уявлення про природу суспільно-політичних катаклізмів у першій третині ХХ ст. в українських землях залишатимуться неповними. Драматичною була не лише історія дворян, але й історія вивчення стану, яка рухалася між пам'яттю та безпам'ятством.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович А. И. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. Москва, 1898. 88 с.
2. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881–1904. Москва: Наука, 1980. 241 с.
3. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Москва: Наука, 1969. 395 с.
4. Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. ... канд. істор. наук. Харків, 2005. 20 с.
5. Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф.... канд. істор. наук. Київ, 2001. 18 с.
6. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. *Исторические записки*. Т.89. Москва: Наука, 1972. С. 187–230.
7. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва: Наука, 1985. 398 с.
8. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. Ленинград: Наука, 1978. 246 с.
9. Егiazарова Н. А. Аграрный кризис конца ХІХ века в России. Москва: АН СССР, 1959. 192 с.
10. Кауфман А. А. Аграрный вопрос. Курс лекций. Москва: Московское общество народных университетов, 1907. 242 с.
11. Ковалинский В. Меценаты Киева. Киев: Северин-пресс, 1995. 365 с.
12. Ковальченко И. Д., Селунская Н. Б., Литваков Б. М. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. Москва: Наука, 1982. 382 с.
13. Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук. Донецьк, 2012. 20 с.
14. Ленин В. И. Сущность «аграрного вопроса в России». Полн. собр. соч. Т. 21. С. 291–315.
15. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: «ЛІРА», 2011. 732 с.

16. Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.
17. Марочко В. І. Соціальний статус та політичні права колишніх поміщиків у совітській Україні 1920-х років. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 247–257.
18. Пешехонов А. В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. СПб., 1906. 156 с.
19. Попова Р. С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений. *Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР*. Днепропетровск: ДГУ, 1981. С. 146–153.
20. «Про позбавлення колишніх дідачів, великих землеволоділців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади». Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Народний комісаріат юстиції. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. 1785 с.
21. Святловский В. В. Что делается в крупном хозяйстве? Северный вестник. 1886. № 2. С. 26–57.
22. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. Ленинград: Наука, 1981. 256 с.
23. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Донецьк: ДонНУ, 2006. 19 с.
24. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
25. Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2003. 20 с.
26. Чубіна Т. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. 251 с.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НА ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Задунайський Вадим

History of the Cossacks occupies an important place in the historical memory of Ukrainians. She played an important role in the Ukrainian military construction of 1917–1921. In the regions not related to the Cossack past (especially in Eastern Galicia), attempts to invention «Cossack» traditions and

borrowings play an important role. The Kuban Cossacks had the slightest attempts to invent the traditions.

Key words: *Historical memory, Invention of tradition, Cossacks, Armed Forces, Eastern Galicia, Central Ukraine, Kuban.*

Кожна людина має здатність творити, що є її невід'ємною властивістю й визначальним правом. Найчастіше об'єктом людської творчості виступають конкретні складники матеріального світу, але й духовна царина буття людини теж постійно зазнає впливу й трансформується. Зрозуміло, що все це стосується й історичної пам'яті. Серед різноманітних факторів, які впливають на її формування певну роль відіграють і наслідки винайдення людиною (колективом однодумців тощо) втраченого чи навіть витворення того, що не існувало, але на думку творців мало б існувати або хоча б заслуговує на те, щоб вважатись таким. Інакше кажучи, йдеться про винайдені традиції, які впливають на формування актуальних складників історичної пам'яті.

Не підлягає сумніву той факт, що козацька тематика по праву посіла важливе місце у спільній історичній пам'яті українського народу. Поряд із цим, вагомість та вимір адекватного сприйняття усього спектру її відтінків має різний регіональний вимір, що позначилося й на особливостях її поширення та прищеплення суспільству. З огляду на втрату прямих зв'язків з історичним козацьким середовищем у більшості регіонів України чи взагалі їх відсутності на окремих українських теренах, у згаданому процесі значної ваги набули спроби реконструювання певних складових цієї спадщини, які часто мали характер винайдення. Поступово все це починало впливати й на подальше формування історичної пам'яті.

Треба зазначити, що дослідження історичної пам'яті вже давно стало досить актуальним напрямом у західній історіографії [12; 13; 16]. Значну увагу цій проблематиці приділяють також російські та білоруські науковці [8; 11; 14; 17]. Щодо сучасного українського наукового середовища, то і в ньому дедалі активніше починає аналізуватися відповідна проблематика [6; 9; 10].

Окремо відзначу й те, що у науковому співтоваристві мають місце спроби аналізу винайдення традицій [2]. Тут найважливішим стає аналіз причин, змісту та наслідків їх впливу на суспільство.

Хочу наголосити, що вияв впливу козацької складової історичної пам'яті (у тому числі й використання певних стереотипів) на українське військове будівництво революційної доби початку ХХ ст., а також зворотній вплив як дійсних, так і віднайдених козацьких традицій все ще залишається поза належною увагою науковців. Такі обставини й обумовили актуальність представленої розробки та визначили її мету.

Переходячи до розгляду зазначеної тематики, треба наголосити на тому, що в силу різних історичних обставин і закономірностей ті терени, де реальна козацька спадщина збереглася у найповнішому обсязі, залишилися за межами тих українських земель, які увійшли до складу новостворених самостійних українських державних утворень: Українська Народна Республіка (за часів Центральної ради та Директорії), Українська держава Гетьмана П. П. Скоропадського та Західно-Українська Народна Республіка (згодом Західна Область Української Народної Республіки). Маю на увазі землі Кубанського козацького війська, де нащадки українських козаків-переселенців до початку ХХ ст. не тільки зберегли базисні надбання предків, трансформували їх відповідно до нових вимог життя, але й продовжили творення важливих компонентів свого військового повсякдення [4, 125–128].

Щодо території України, то тут реальну військово-козацьку спадщину значною мірою було втрачено. Скоріше тут можна вести мову про наявність історичної пам'яті та певного ментального зв'язку з козацькою минувиною, що мали більший або менший вияв у регіонах, де раніше існував козацький стан. До речі, серед цих регіонів у силу попередньої чисельності козацького населення у сільській місцевості та особливостей міграцій у дещо кращій ситуації перебувала Лівобережна Наддніпрянина, де раніше функціонували козацькі полки Гетьманщини (насамперед йдеться про Полтавську і частково Чернігівську губернії), дещо гіршою була ситуація в межах колишніх Слобідських полків (в першу чергу йдеться про Харківську губернію), ще складнішою вона виявилася на Одещині (йдеться про частину Херсонської губернії, де в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. короткий час існували козацькі формування), Приазов'ї (йдеться про залишки Азовського козацького війська на півдні Катеринославської губернії) та на теренах Катеринославської і Херсонської губерній (терени колишнього Війська Запорозького, які через масове виселення козаків та подальші потужні міграції зазнали докорінних змін у складі населення), а найслабший зв'язок із козацькою спадщиною помічається на землях Правобережної Наддніпрянини (йдеться про Подільську, Київську та частину Волинської губерній, які найраніше втратили козацьке населення та зазнали потужного міграційного впливу) [1, 316–318, 328–330, 355–361]. В інших українських регіонах навіть обмежений зв'язок із реальним козацьким спадком наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. був відсутній.

За таких обставин величезної ваги набуло формування та поширення спільної історичної пам'яті про козацьку минувиною в якості загальноукраїнського надбання. На цій ниві плідно працювали не лише фахові історики, але й літератори та митці. Серед них варто відзначити І. Котляревського, Є. Гребінку, М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, М. Старицького, Д. Яворницького та

багатьох інших. Завдяки їх діяльності відбулась не тільки акумуляція та науковий аналіз знань про козацьку минувшину, але й їх популяризація. При цьому, остання супроводжувалась формуванням героїчного образу козака-воїна, що боронить рідну землю. Інакше кажучи, розпочалося формування важливої галузі загальноукраїнської історичної пам'яті, що стосувалась козаччини, яка набула ознак найяскравішого явища української минувшини.

Зрозуміло, що цей образ створювався й активно популяризувався в суспільстві. Певну роль у цьому процесі відіграло й творення (часто мало ознаки віднайдення) певних традицій і звичаїв, які на думку популяризаторів мали б бути притаманними козакам або відповідали тогочасній доцільності суспільно-політичного та національно-культурного розвитку українського середовища.

Яскравим прикладом відповідних підходів стала діяльність частини науково-просвітницьких діячів Західної України. Попри те, що місцеве українське населення не мало козацького коріння (на відміну від значної частини мешканців тієї ж Полтавщини та Харківщини), тут наприкінці ХІХ ст. почалося використання козацької тематики у роботі з молоддю. Не даремно ж у Східній Галичині за ініціативи К. Трильовського спочатку виник «січовий» рух, а напередодні Першої світової війни було закладено «Пласт» [4, 167]. Підкреслю, що у «Січах» займались спортивно-гімнастичною та національно-культурною муштрою молоді з акцентуванням уваги на історії козацтва. Щодо пластунського руху, то це був український різновид скаутського руху, який мав національно-патріотичне забарвлення. У ньому теж не йшлося про намагання вишколити молодь за взірцем тогочасних пластунів Кубанського козацького війська – нащадків славетних чорноморських пластунів, витоки яких можна знайти ще за часів Запорозької Січі. Згодом відповідний досвід та підходи стали у пригоді під час творення легіону Січових Стрільців, а на його основі й цілої Української Галицької Армії (йдеться в першу чергу про найменування підстаршинських і старшинських рангів, структурних одиниць, елементів уніформи тощо за козацькими аналогами як реальними, так і витвореними-віднайденими) [4, 168–171]. Вочевидь, ще більшу роль мала відігравати історична пам'ять про військову звитягу козаків і досвід їхньої військово-політичної діяльності.

За схожим сценарієм розгорталася ситуація й на теренах Наддніпрянської України щодо військового будівництва в роки революційних потрясінь 1917–1921 рр. Тут теж мало місце перейменування структурних одиниць та рангово-посадової системи колишніх формувань Російської імперії за козацьким взірцем, а також розробка і виготовлення зразків «козацької» уніформи [4, 132–134]. Зрозуміло, що за таких обставин мали місце й спроби прилаштувати козацьку військову спадщину до нових реалій життя, що супроводжувалося й творенням-

віднайденням козацьких традицій. Особливо помітним це було на початку військового будівництва в 1917–1918 рр.

Певний вплив на ці процеси мав і факт значно більшого зв'язку з козацькою спадщиною низки регіонів «Великої України», а також бойовий досвід частини військовослужбовців щодо співпраці з реальними козацькими формуваннями в роки Першої світової війни. Яскравим підтвердженням цього є факт поширення руху з відродження козацтва за часів Центральної Ради та Української Держави Гетьмана П. П. Скоропадського [4, 134–136, 152]. Зокрема, в 1917 р. почалося утворення осередків «Січей» і «Вільного Козацтва», які згодом об'єдналися під назвою останнього. Дещо в інший спосіб подібні настрої суспільства та наміри влади виявилися за часів Гетьмана П. П. Скоропадського, коли було підготовлено та проголошено відновлення козацького стану. Такі підходи засвідчили більшу вагу не тільки пам'яті про козацьку минувшину, але й намагання відродити важливі засади козацької військової системи у Наддніпрянщині.

Окремо треба зупинитися й на ситуації, що за часів революції склалась на Кубані, враховуючи наявність тут значної кількості родових кубанських козаків, які мали українське коріння. До речі, ще за імперських часів нащадки українських козаків-переселенців завдяки збереженню та поширенню спільної історичної пам'яті про запорізьку минувшину чітко засвідчували свою ідентичність. Про це влучно згадував відомий козацький офіцер і дослідник військової історії Кубані Ф. Єлісеєв (походив з нащадків лінійних козаків, що мали російське коріння), наводячи слова кубанських козаків з Таманського полку, яких він зустрів на Кавказькому фронті: «Ми таманці... запорожці... Україна наша мати» [3, 19].

Важливу роль у формуванні такої ідентичності відігравав сам факт існування військово-привілейованого козацького середовища, а також наявність спільної історичної пам'яті, що закріплювалася й відповідними місцями пам'яті. До них належали не тільки найстаріші кубанські станиці (колишні запорозько-чорноморські курені), але й новозбудовані об'єкти. Показовим тут став пам'ятник запорожцям-переселенцям, встановлений в 1911 р. у станиці Тамань напередодні святкування 120-ої річниці цієї події (на ньому ще й було викарбовано історичну пісню Військового судді А. Головатого про переселення на Кубань) [5]. До речі, у стройових частинах Кубанського козацького війська більшість кавалерійських полків мала назви, що зберігали зв'язок із запорозько-чорноморською минувшиною. Про це свідчить й існування пластунських підрозділів і частин.

Уже в роки революційних зрушень частина інтелігенції та політичного проводу Кубані використала відповідні надбання історичної пам'яті не тільки під час «самостійницького» державного будівництва, але й для активізації військово-політичної співпраці з українськими державними утвореннями. Мали місце і спроби творення куренів і кошів «Вільного

Козацтва» (зокрема Гайдамацького), яке, на відміну від Наддніпрянської України, здійснювали здебільшого родові козаки [7, 29; 15].

Окремо відзначу, що й тут зустрічаються спроби часткового віднайдення традиції. Свідченням чого стала перша процедура вибору Кубанського Військового Отамана в жовтні 1917 р. Тоді новообраному Військовому Отаману О. Фелімонову за «запорозьким» звичаєм Ф. А. Щербина помазав голову землею [15]. Наголошу, що впродовж XIX – початку XX ст. жодному Військовому та Наказному Отаману Чорноморського і Кубанського козацьких військ голову землею не мазали, та й їх не вибирали самі козаки. Можна припустити, що безпосередню причетність до «віднайдення» цієї традиції мав саме Ф. А. Щербина, який був авторитетним вченим і автором 2-томної історії Кубанського козацтва. Інакше кажучи, це була певна данина історичній минувшині запорозько-чорноморського взірця, що включалась у відповідну історичну пам'ять, актуалізовану на Кубані за революційних часів.

Підсумовуючи представлений огляд варто наголосити на тому, що українські військово-козацькі традиції відіграли важливу роль у формуванні історичної пам'яті, яка набула поширення у різних українських регіонах і середовищах в кінці XIX – на початку XX ст. При цьому, мали місце певні регіональні особливості та відмінні пріоритети. Особливо актуальними вони виявились у роки революційних потрясінь, коли виникла потреба будівництва Збройних Сил у новостворених незалежних українських державних утвореннях. Тоді ж помічається й намагання запозичити-вигорити-віднайти «козацькі» традиції, що мали б відповідати вимогам і реаліям тогочасної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації.

Видається, що чим менше регіон був пов'язаний із реальною козацькою спадщиною, тим більше значення відігравало згадане запозичення-творення-віднайдення традицій та намагання опертися на загальноукраїнську історичну пам'ять, що базувалась на козацькій минувшині інших регіонів. Яскравим прикладом цього є досвід Східної Галичини. Подібна тенденція помічається й у Наддніпрянській Україні, але більший зв'язок із козацькою спадщиною у цьому регіоні обумовив менше формальних спроб віднайдення традицій і більше намагань відтворити та трансформувати відповідні надбання, у тому числі й щодо відродження військово-козацького середовища за взірцем тогочасних козацьких військ. Єдиним регіоном, де існувало козацтво, була Кубань, а тому для його значної частини історична пам'ять про козацьке минуле була більш природною й такою, що становила основу ідентифікації, але за певних обставин і тут помічаються спроби винайдення традицій, але таких, які стосуються другорядних аспектів військової системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська О. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. II. С. 303–362.
2. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
3. Елисеєв Ф. Казаки на Кавказском фронте 1914–1917. Москва: Военное издательство, 2001. 291 с.
4. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХІ ст. Донецьк: Норд-Прес; ДонНУ, 2006. 335 с.
5. Задунайський В. Український колорит під час святкування відкриття пам'ятника Запорожцям у станиці Таманській 5 жовтня 1911 р. *Донецький Вісник НТШ*. Т. 34. Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2012. С. 135–140.
6. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104–115.
7. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен: УТГІ, 1968. 138 с.
8. Капитонова Т. А., Белокрылова В. А. Современные тенденции в исследовании исторической памяти: философско-методологические аспекты. *Ученые записки*. Минск, 2017. Т. 23. С. 126–130. URL: <https://lib.vsu.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/11675/126-130.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
9. Киридон А. М. Минуле в інтерпретаціях істориків: П'ять розвідок про пам'ять. Рівне: РІС КСУ, 2010. 128 с.
10. Киридон А. М. Студії пам'яті у соціогуманітарному мейнстрімі України: осмислення та перспективи. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. Вип. 35. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. С. 9–22.
11. Лысак И. В., Наливайченко И. В. Отжившая ценность или актуальный тренд. Таганрог: Изд-во ЮФУ, 2013. 120 с.
12. Нора П. Історія в «другому ступені». Відповідь Полю Рікеру. Пер. з фр. А. Рєпа. URL: <http://duh-i-litera.com/istoriya-v-druhomu-stupeni-vidpovid-polyu-rikeru/>
13. Франция – пам'ять. П. Нора, М. Озуф [и др.]. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. 328 с.
14. Романовская Е. В. Морис Хальбвакс: культурные контексты памяти. *Известия Саратовского университета*. 2010. Т. 10. Сер. Философия. Психология. Педагогика. Вып. 3. С. 39–44.
15. Фелимонов А. П. Кубанцы (1917–1918 гг.). URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/filimonov_ap/01.html
16. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

17. Чеканцева З. А. Историки, история и память в современной Франции
URL: https://www.researchgate.net/publication/282731528_Istoriki_istoria_i_pamat_v_sovremennoj_Francii С. 253–267.

ТРАГЕДІЯ ГРЕКІВ ДОНБАСУ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Бут Олександр

This article covers a relevant and scientifically significant issue – the historical memory of the Ukrainian people in relation Greeks operation in 1937 – 1938. The research is based on archival documents, which were investigated in the current archives of document security of the Regional Department of Ukrainian Security Service in Donetsk Region. The article reflects the historical memory of the Ukrainian people in relation to the tragedy of the Greeks of Donbas, emphasizes the untapped possibilities of historical memory in everyday life

Key words: *historical memory, Greeks, Donbas, repression, totalitarian regime, NKVD Directive, J. Stalin, M. Yezhov*

З прийняттям у 1936 р. Конституції, розпропагандованої як найдемократичнішої в світі, влада для утвердження тотального контролю над усіма складовими радянського суспільства вбачала найбільші труднощі в національній сфері. Етнічні товариства, пов'язані круговою порукою більше за інші групи населення, перебували під найслабшим контролем. Вони в уявленні Й. Сталіна становили найбільшу небезпеку. Саме тому основний удар у межах Великого терору в 1937–1938 рр. пройшовся за національною ознакою. Із 14 операцій НКВС СРСР, ініційованих новопризначеним наркомом М. Єжовим, згідно нового статистичного визначення, за «національною лінією» однією із найжорстокіших стала «Грецька операція».

Політичні репресії сталінського тоталітаризму в межах «Грецької операції» знайшли значне висвітлення в українській історіографії. Різним питанням цієї проблеми присвятили свої дослідження тільки в останні роки І. Г. Джуха, І. С. Пономарьова, Ю. Д. Попов, Л. Д. Якубова.

Пропонована стаття присвячена трагедії греків в історичній пам'яті українського народу. Не зважаючи на 80-ту річницю трагедії її актуальність підсилюється розв'язанням керівниками сусідньої Російської Федерації політики ідеалізації Сталіна, агресивного ставлення до незалежності України, яке переросло в «гібридну» агресію з анексією Криму і нищенням людських і матеріальних ресурсів у Донбасі. Наукова значимість статті вимагає глибокого з'ясування багатьох складових проблеми

історичної пам'яті українського народу на прикладі чисельного населення греків Донецького басейну, яке потрапило під жорна сталінських репресій.

Історична пам'ять вимагає, в першу чергу, з'ясувати, що ж спричинило таку жорстоку розправу. На наш погляд, йдеться про грецьке національне піднесення в умовах політики українізації з її суперечностями та зрушеннями, що викликало переосмислення всієї системи міжетнічних взаємодій у Донбасі. На регіональній мапі басейну серед ряду адміністративно-територіальних одиниць для греків як етнічних меншин упродовж другої половини 1920-х – першої половини 1930-х рр. були утворені 4 грецьких (Великоянісольський, Мангуський, Сартанський та Старокаранський) райони. З цим тісно пов'язано утвердження сталих традицій вольностей з часів Катерини II та переважно трудолюбивого сільського класу, про що свідчить аналіз «Сільського господарства греків Донбасу за переписом 1922 р.» [2, 28–30].

Не менше значення мали зовнішні обставини. Йдеться про посилення «чужеродності» греків, викликане відновленням у Греції монархії (1935 р.) і невдовзі утвердженням диктаторського уряду, що завдало найбільшого удару по сподіваннях Й. Сталіна стосовно світової революції. Саме для її здійснення Греція розглядалася головним плацдармом для засилки «революціонерів» на Близький Схід і Південну Америку, спеціально підготовлених під прикриттям Комінтерну в Москві.

По-друге, історична пам'ять українського народу потребує акцентувати увагу на передумові «розкрутки маховика» репресивної машини НКВС СРСР на чолі з М. Єжовим. Двигуном машини і «освяченням» для наркома стало рішення політбюро ЦК ВКП (б) п 51/94 «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. і відповідний наказ № 00447 «Про операцію з репресуванням колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів»).

По-третє, для історичної пам'яті важливо засвоїти початок «Грецької операції» і дорожню карту її реалізації. Йдеться про Директиву НКВС СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 р. Наголошуючи на зв'язку з попередніми директивами щодо національних чисток, новація полягала в негайній ліквідації широкої мережі грецьких націоналістичних, шпигунсько-диверсійних, повстанських, шкідницьких організацій (підкреслив О. Б.). У Директиві визначалася кількість заарештованих і тих, кого планувалося розстріляти та відправити до виправних таборів на 10 років. Базою для цієї «роботи» ставали грецькі компактні поселення і групи в різних регіонах, зокрема в Донецькій області. Привертають увагу політичні події на початку реалізації єжовської директиви – перші вибори до Верховної Ради Союзу РСР згідно сталінської Конституції. На підготовку списків, ордерів на арешт відводилося три доби.

15 грудня 1937 р. – «чорний день» у пам'яті українського народу – масові репресії греків. За визначеною кількістю арештованих склалися т. зв. «альбомні списки» винесення вироку. Йшлося про протоколи рішень Особливої наради при НКВС Союзу РСР у складі особисто М. Єжова та генерального прокурора СРСР А. Вишинського. У перших «альбомах» – протоколи за 10 січня 1938 р. та за 12 січня 1938 р. значилося відповідно 174 та 200 прізвищ осіб по Донецькій області з вироком «Розстріляти».

Продовження операції визначила постанова політбюро ЦК ВКП (б) № 57/ 49 від 31 січня 1938 р. Тепер дозволялося здійснювати репресії шляхом позасудового порядку розгляду справ. Одночасно з протоколами Особливої наради т. зв. «двійки» тепер опрацьовували протоколи місцевих «трійок». У Донецькій області йдеться про начальника УНКВС, облпрокурора і першого секретаря обкому КП(б)У.

По-четверте, для з'ясування суті історичної пам'яті слід привернути увагу до кількості жертв «грецької операції» в Донбасі (таблиця 1).

Таблиця 1 [3]

<i>Населений пункт</i>	<i>Заарештовано осіб</i>	<i>Розстріляно осіб</i>	<i>% розстрілів</i>
Малий Янісоль	109	108	93,8
Саргана	132	131	99,2
Стара Гнатівка	188	180	95,7
Стара Карань	134	130	97
Старобешево	233	223	95,7
Старий Крим	110	104	95,5
Улакли	120	109	90,8
Ялта	219	214	97,7

Інформацію про страшну систему арештів і її наслідки дає аналіз списків громадян, що були репресовані. Наприклад, у першому томі видання «Реабілітовані історією. Донецька область» тільки на літру «А» опубліковані відомості про 1,5 тис. осіб. Серед них – 20 греків-однофамільців Арабаджи із с. Старий Крим Маріупольського району, які працювали на заводі ім. Ілліча, заводі Азовсталь, шахті «Щегловка» в Макіївці; хлібороби з 4 районів [5, 610–612]; 20 однофамільців Асланових, що народилися в с.м.т. Старобешево [5, 625–626].

Співвідношення розстріляних і засуджених до ув'язнення, за оцінкою дослідників, стало «калькуляцією» терору проти грецького населення Донбасу, що показано в таблиці 2.

Таблиця 2

Район	Засуджені особи	
	Розстріляні	Ув'язнені
Великоянісольський	679	45
Волноваський	175	16
Володарський	174	2
Маріупольський	899	21
Старобешівський	623	31
Старокаранський	460	19
Старокерменчинський	246	11

Разом на території Донбасу розстріляно 3 470 греків, засуджено до різних строків ув'язнення 158 осіб [4, 224–226].

У історичній пам'яті українського народу, по-п'яте, треба вибудувати галерею імен жертв тоталітаризму. Серед них на особливому місці перебуває Амфіктіон Димитріу, який народився 1896 р. у м. Стамбул. Студент став політемігрантом після революційної Росії, працював учителем в Одесі, Криму. В 1926 р. отримав громадянство СРСР. Із вересня 1930 р. Амфіктіон Матвійович працював викладачем Маріупольського грецького педагогічного технікуму, а в 1935 р. його затверджено літературним редактором грецького видавництва «Колехтивістис». Саме в Маріуполі розкрилися кращі якості великого ерудита, пропагандиста, зачинателя румейської літератури Георгія Костоправа, його соратника молодого поета Василя Галли. Він активно співпрацював з літературно-художнім альманахом «Неотита», трупною Маріупольського грецького театру. Був знаним не тільки в грецькій громаді, а й в культурному середовищі Маріуполя загалом. Зовсім несподівано в грудні 1937 р. заарештований за участь у грецькій антирадянській організації, а 15 січня 1938 р. «двійкою» особливої наради НКВС СРСР засуджений до розстрілу. Реабілітований 6 березня 1964 р. [1, 125, 128 зв.].

Закріпленню історичної пам'яті славних імен греків сприяють публікації дослідників, розповіді в лекціях, виступах ЗМІ. Серед них ім'я Костянтина Федоровича Челпана, розробника дизельного двигуна для майбутнього танка Т-34. Генерального конструктора через місяць після присудження звання 15 грудня 1937 р. за звинуваченням у передачі матеріалів шпигунського характеру і одного із «керівників» грецької антирадянської організації Особлива нарада при НКВС СРСР 4 лютого 1938 р. засудила до розстрілу, 10 березня вирок було виконано. К.Челпан реабілітований лише в період хрущовської «відлиги» [5, 3].

Таким чином, історична пам'ять українського народу стосовно греків – жертв тоталітаризму – потребує подальшого удосконалення, активізації наукових досліджень в умовах доступу до раніше закритих архівів. Здається, заслугове на увагу офіційне визнання 15 грудня Днем пам'яті жертв «Грецької операції 1937 – 1938 рр».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Архів тимчасового збереження документів УСБУ в Донецькій області*. Ф. 2. Спр. 18083.
2. Бут О. М., Нікольський В. М. Сільське господарство греків Донбасу за переписом 1922 р. *Україна-Греція: історія і сучасність: тези міжнародної наук. конф.* / В. А. Смолій (відп. ред. Та ін.). Київ, 1993. С. 28–30.
3. Джуха І. Репресії проти греків СРСР в ХХ столітті (к 70-літтю початку терору). URL : [http://greek-martirolog.ru/gm.conf.2007krd. Php](http://greek-martirolog.ru/gm.conf.2007krd.php)
4. Нікольський В. М., Бут О. М., Добров П. В., Шевченко В. О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. Донецьк, 2005. 457 с.
5. Реабілітовані історією. У 27-ми томах: Науково-документальна серія книг. Донецька область. Обл. ред. кол.: В. М. Демидко (голова), О. М. Бут (заст. голови) та ін. Донецьк: КП «Регіон», 2004. 648 с.

Історична пам'ять в умовах гібридної війни

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА «ФРОНТИР» ХІРОАКІ КУРОМІЇ В ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ДОНБАСУ

Докашенко Віктор

In the context of historical memory and the «frontier», as an American version of regional memory, the political problems of the Donbas are traced, as they have long gone beyond the narrow borders of the frontier and have become an all-Ukrainian scale. The idea of Hiroaki Kuromiya is supported that the historical memory of a large part of the Ukrainian community has already shaped a distorted image of this region and its population, which is a mirror image of the negative image of Western Ukraine in the East of the country. It is argued that the correction of the situation will serve as the basis for the consolidation of the Ukrainian nation.

Key words: *historical memory, regional memory, «frontier», political problems of the Donbas.*

Запропонована до обговорення доповідь є спробою продовження аналізу книги американського історика японського походження Хіроакі Куромії «Зрозуміти Донбас», перекладеної українською і російською мовами і виданої в Україні у 2015 р. [5]. Перебуваючи на той час у стані

крайнього емоційного напруження, викликаного всіма «принадами» гібридної війни, вона була прочитана за одним присідом. Цікавило все: хід думок дослідника, його бачення ситуації, пояснення причин того, що з нами сталося. Шукалася також і відповідь на питання: чому це трапилося саме з нами? Видавалася цікавою й позиція американського історика, який належить до іншої історичної школи, людини з іншими науковими підходами та іншим менталітетом. Невдовзі з'явилася й перша можливість обговорити прочитане на Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій дослідженню викликів, які постали перед українською спільнотою в час гібридної війни [3].

Міжнародна наукова конференція, що проводитиметься за участі широкого наукового історичного загалу та на організаційних засадах поважних інституцій, у ході якої маємо за честь запропонувати цей матеріал, дозволяє не лише продовжити розпочатий раніше діалог, а й значно поглибити його, розглядаючи анонсовану проблему в політичному вимірі та крізь призму дефініції історичної пам'яті. Метою статті постає політичне простеження трансформації історичної пам'яті як поняття, що досить широко використовується в Україні, крізь призму іншомовного терміну «фронтір» («frontier» англ.), який використовує Хіроакі Куромія стосовно Донбаського регіону. Проблема постає актуальною як з огляду на оціночні судження щодо подій, наведені іноземним фахівцем, так і з точки зору, так би мовити, суто внутрішньої специфіки сприйняття українською спільнотою історичних явищ і подій.

З огляду на особливості історичного розвитку України зазначимо, що проблема історичної пам'яті тут завжди стояла гостро, іноді, навіть, виходячи за розумні межі. За образним висловом укладачів Національної доповіді з соціально-економічного стану України (2009 р.), українське суспільство не лише стало історичним, воно стало **«хворим на історію», таким, що болісно реагує на будь-які проблеми, пов'язані з власним минулим»** [10, 462]. Виділення жирним шрифтом зайвий раз наголошує на особливій болючості цього питання для всього українського суспільства. Втім, перш за все, надамо пояснення деяким принциповим положенням проблеми, анонсованих нами у попередній публікації. При її підготовці автори скористалися запропонованим одним з інтернет-ресурсів надзвичайно влучним перекладом з англійської поняття «frontier», а також отримали підтвердження своїх припущень в одній із праць Д. С. Панаріної [7], яка досліджувала це поняття з концептуальних позицій, цілком прийнятних у колі історичних досліджень.

Завдяки цьому нам, власне, тоді і вдалося вийти за вузькі межі усталеного перекладу і, відповідно, такого ж його потрактування. Іншими словами: у нас з'явилися підстави стверджувати, що під поняттям «фронтір», яке Хіроакі Куромія вживає стосовно Донбасу, ним розумілася не лише територія порубіжжя чи пограниччя як така. У ньому він бачить ще

й нематеріальну субстанцію, носіями якої виступали мешканці цієї окраїнної землі. Дослідник наділив їх духом свободи, вольності, навіть непідконтрольності або обмеженої підконтрольності владі. Skorиставшись аналогією в його підходах до висвітлення проблеми ми, як нам не без підстав здається, з'ясували, що основні риси «фронтиру», якими вчений наділив донбасівців, були привнесені ним з історичної пам'яті, що сформувалася на Заході США, і мали своє походження від часу його заселення «піонерами». Але, звернімо увагу на деталь: привнесені з історичної пам'яті регіону, а не з пам'яті національної. Суттєве уточнення з позиції предмета нашого дослідження.

Отже, постановка проблеми вимагає пошуку зв'язку поняття «фронтир», у його розумінні нашим американським колегою, з поняттям «історична пам'ять», притаманним нашим науковцям. У нас є всі підстави не виключати й того, що до останньої можуть закладатись політичні складники, здатні викривляти її первісну сутність. Для початкового аналізу за робочу гіпотезу проблеми цілком прийнятною видається ідея, якщо не тотожності, то хоча б близькості цих понять. Однак, спочатку спробуємо розібратися з сутністю історичної пам'яті. Чи не найкращу можливість для цього надає дослідження Л. П. Нагорної, в якій наводиться, мабуть, найповніший глосарій цього поняття: від найбільш простого і однозначного – до найбільш складного і ємного [6, 58–64]. У наші плани не входить їх детальний аналіз. В аспекті дослідження значно важливішим виглядає обрання найбільш точного та найбільш повного з них, при цьому головним критерієм повинно бути його максимальне позиціонування від ідеологічного та політичного формату. Останнє, як попереджають автори Національної доповіді, є не пустою пересторогою. «Питання історичної пам'яті, так само як питання державної мови, – стверджують вони, – стали предметом обоюдної політичних маніпуляцій, громадських акцій, які вносили і вносять розбрат у суспільство». І далі: «Активізація історичної політики, яка на рівні намірів і декларацій спрямовувалась на об'єднання суспільства, насправді спричинила конфліктну ситуацію й загострила суперечності між носіями різних варіантів історичної пам'яті всередині країни» [10, 467–468].

Будь-які додаткові коментарі до цього висновку, вочевидь, будуть зайвими, а тому, за порадою Л. П. Нагорної, звернімо увагу на статтю В. Ф. Солдатенка, тодішнього очільника Українського інституту національної пам'яті, який, на думку дослідниці, «проклямує відмову від нефахових, ідеологізованих підходів і орієнтацію на наукове знання» [5, 60]. Погодьмося, це вища моральна оцінка, яку воліли б отримати і кожна наукова установа, і кожен автор. Наведемо твердження повністю, хоча стислим його назвати важко, зате повним і точним – безсумнівно. Попередньо зазначимо, що українська історія не виокремлює різні форми колективної пам'яті, що є принциповим у розрізі нашого дослідження.

Отже, на думку В. Ф. Солдатенка, «національна пам'ять» – це своєрідний феномен суспільної свідомості, «селективно збереженої нацією сукупності знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому» [9, 15–16].

Уважно вчитавшись у запропоноване визначення та порівнявши його з іншими, різними за ступенем своєї вдалості, не можемо не погодитися з тим, що в ньому повністю відсутні ідеологічні та політичні складники, що вже дозволяє говорити про його неупередженість, а значить, – і про належний рівень науковості. З нашої точки зору воно має два стрижні. Перший полягає в тому, що нація проводить селективний відбір знань, уявлень та ціннісних подій минулого. А, отже, до її пам'яті ввійдуть лише ті, які справили вирішальний вплив на її становлення та самоідентифікацію. Другим стрижнем, на якому тримається сформульоване вище поняття, є те, що національна пам'ять вбере у себе лише ті історичні надбання, які консенсусно (наголосимо!, не амбівалентно, а саме консенсусно) сприйматимуться суспільством. І це надзвичайно важливо, адже в такому випадку вони не зможуть стати каменем спотикання на подальшому шляху історичного розвитку нації. Єдине, що можна закинути автору цього визначення, так це відсутність у ньому місця для історичної пам'яті порубіжних регіонів. За її наявності визначення історичної пам'яті набуло б, на нашу думку, більшої комплексності та повноти.

Без цієї обставини запропоноване В. Ф. Солдатенком визначення для теми нашого дослідження має лише дотичне відношення, оскільки поняття «фронтір», яке використовує Хіроакі Куромія у своїй праці, й аналог якого ми шукаємо в нашій науковій літературі, за своєю сутністю стосується не національної пам'яті взагалі, а лише пам'яті регіону, яким є Донбас. Чи має право на існування регіональна історична пам'ять порубіжжя? На нашу думку, безсумнівно, адже ще нікому не вдалося спростувати філософську істину про існування загального, особливого та одиничного. Це значить, що в національній пам'яті є місце як особливостям, так і окремішностям. Останні можуть існувати у вигляді власної історичної пам'яті як складової пам'яті національної. Нажаль, питання регіональної пам'яті залишаються нерозробленими й до сьогодні. Л. П. Нагорна з цього приводу мало не з розпачем пише: «Навряд чи має гарантоване майбутнє соціум, в якому поняття «суспільна пам'ять» є розмитим, групові спогади еkleктичними й різноспрямованими, а до пантеону героїв в одних регіонах потрапляють постаті, які в інших вважаються одіозними». І це при тому, що важливість питання

історичної пам'яті як чинника формування ідентичності вже навіть ніким і не заперечується [6, 7; 11].

У контексті зазначеного, очевидно, спочатку варто поглянути на Донбас, як порубіжну територію, не з позиції «фронтиру», про що йтиметься нижче, а з точки зору особливостей формування в ньому історичної пам'яті. Перед усім, йдеться про її основоположну складову – історичну науку. І хоча бібліографія цього питання невелика, як справедливо відзначає відомий в Україні регіоналіст Я. В. Верменич, в Україні теоретичні аспекти рубіжності практично не розробляються. Втім, перш ніж зупинитися на деталях, які ми вважаємо відверто політизованими, віддамо належне дослідниці, яка глибоко та всебічно займається теоретичними проблемами регіоналістики. Автор цих рядків знайомий з переважною більшістю її праць не з чуток. На основі підготовленого нею посібника готується до викладання магістерський курс із робочою назвою «Історія Донбасу в контексті історичної регіоналістики». Однак, за всіх безсумнівних достоїнств її наукової творчості, не можемо принципово погодитися з позицією дослідниці, винесену на обговорення історичного загалу в невеликій за обсягом праці «Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір», яку вона скромно називає брошурою.

Уже на початку свого аналізу, не без підстав наголошуючи на нерозробленості проблеми, дослідниця заявляє: «Донбасу це стосується чи не найбільшою мірою, тому що цей «сконструйований» переважно з економічних і політичних міркувань регіон не підпадає під усталену схему дослідження історичних регіонів» [1, 7]. Йдеться, вочевидь, про економічні та політичні мотиви його формування, які були закладені в історичну пам'ять його спільноти, згодом рефлексивно відбиту в свідомості сучасних поколінь. Ну, як із цим можна погодитися? З нашої точки зору, все проходить з точністю до навпаки. Саме економічний аспект питання повинен бути наріжним каменем вибору мотивів для творення регіону. Сьогоднішній досвід формування об'єднаних територіальних громад, що проводиться у зв'язку із процесом децентралізації – яскраве тому свідчення. Увесь сенс їх переформатування якраз і полягає в обранні оптимально економічного варіанту. Його мета – створення економічно самостійних, а тому й сильних громад. Так чому ж тоді порубіжний регіон, маючи на той час практично безмежний економічний потенціал, не міг формуватися з урахуванням цього чинника? Логічніше тоді вже говорити про зародження буржуазного менеджменту та його вплив на свідомість, що зразу ж відносить його до рангу передових регіонів, аніж про те, що він не підпадає під усталену схему для вивчення.

Та й політичний бік питання так просто відкидати не можна. Україна має сьогодні майже 6,7 тис. кілометрів пограничних територій. Із них: з Росією – 2,2 тис., Молдовою – 1,2 тис., Білоруссю – понад тисячу

кілометрів. Крім того, є порубіжжя з Румунією, Польщею, Угорщиною, Словаччиною. У кожній з цих територій політична складова теж відіграла не останню роль. Ніхто ж не буде піддавати сумнівам факт, що передача в 1940 р. Північної Буковини Союзу РСР румунським диктатором Антонеску не була наслідком якоїсь його особливої симпатії до так званої країни Рад. Звичайно ж, в основі лежав усім відомий політичний мотив. Те ж саме можна сказати й про приєднане після Другої світової війни Закарпаття, й про інші території, в кожній з яких, за певного бажання, можна знайти як економічну, так і політичну складову приєднання до УРСР. «Розглядати Донбас у контексті звичного, традиційного регіоналізму непросто», – стверджує Я. В. Верменич. А який, власне, просто? Галичину, Волинь, Закарпаття, Північну Буковину, чи, може, Бесарабію? Чому ж тоді всі вони підпадають під «усталену схему дослідження історичних регіонів», а Донбас – ні? Невже лише на тій підставі, що він був залюднений значно пізніше? Так, він почав формуватися як регіон в умовах зародження буржуазних відносин і вплинув на їх становлення не лише на теренах України, а всієї Російської імперії. Це була його особлива історія. Істрія регіону, який першим сформувався на буржуазних засадах і став флагманом їх розвитку.

Спірними, на нашу думку, виглядають й інші сентенції, наприклад, твердження, що на Донбасі тоді (час становлення басейну – В. Д.) «крутилися» великі гроші, які порівняно легко тут примножувалися». Сміємо запевнити, що не могло тут бути «великих» грошей, ані в новоявлених робітників, ані в новоспечених буржуа. Йшов процес становлення промислового регіону, що проходив за умов підвищених ризиків. Він вимагав все більше й більше капіталовкладень із досить сумнівними можливостями їх поверненням у вигляді прибутку. Останнє наперед обумовлювало високий рівень експлуатації і, відповідно, низьку заробітну плату. Тому безпідставним виглядає й інше твердження, що «людина як особистість тут ніколи нікого особливо не цікавила». На жаль, авторка не вказує ні часу, ні місця, де б цим хтось, десь і колись активно переймався. Тому й заперечити тут нічого.

Крім того, Донбаський регіон розглядається дослідницею у відірваності від інших регіонів, а тому його особливості формування та розвитку часто видаються як щось незвичне, непритаманне іншим територіям, а тому й сприймаються як суцільний негатив у його розвої. Наприклад, до історичної пам'яті регіону включається «героїзація шахтарської праці» та праці металургів. «Створений нею (радянською владою – В. Д) штучний «ореол слави» навколо праці металургів і шахтарів разом із системою нагород, розподілу житла та предметів першої необхідності за «трудо-вими показниками» створив-таки атмосферу патріотичного пафосу, в якій робітник почувався вершителем не лише власної долі, але й долі країни», зазначається в названій праці [1, 20; 22]. Цитата просто вимагає

зворотного запитання: а героїзація праці – була лише ознакою Донбасу? Якщо так, то чим можна пояснити звитяги ланкової-кукурудзозвода Г. М. Ладані з протилежного боку країни, з Закарпаття, – двічі Героя Соціалістичної праці, нагородженої двома орденами Леніна, Орденом Трудового Червоного прапора... Її праця не героїзувалася? Або праця О. В. Гіталова з Кіровоградщини, чи М. О. Посмітного з Одещини? Всі вони працювали в сільському господарстві, а не в гірничій чи металургійній галузях. Отже, героїзація людини праці як елемент історичної пам'яті була ознакою не лише Донбасу, а всієї країни. Вона була частиною системи господарювання, складовою комуністичного менеджменту і, звичайно ж, їхньою ідеолого-політичною парадигмою.

З цього «нагородження» Донбасу маловтішними епітетами впродовж всієї його історії, виокремлення його особливостей з акцентом на негатив і витікають образливі для всього Донбасу причинно-наслідкові зв'язки з подіями весни 2014 р. Варто було лише змістити акценти в історичній пам'яті регіону в бік негативу, і тут же вже абсолютно логічними, але викривленими, впливають причини цих подій. Усе дуже добре лягає у прокрустове ложе політичної формули: «самі винні» або іншими словами: «ви самі того хотіли», а звідси й інша кардинальна думка – «відрізати Донбас». Ми не оговорились, саме політичної, адже проблема у цьому випадку зразу ж виходить на державний рівень, що й обумовлює політизацію питання. Бо саме вона, Держава, покликана була захищати інтереси громадян усіх регіонів, включаючи й той, що інакше був «сконструйованим». Його громадяни, як і громадяни інших територій, повністю сплачували податок на прибуток, значна частина якого йшла на утримання армії. Отже, вони теж були вправі розраховувати на реалізацією ст. 17 Конституції України, яка проголошувала, що «Захист суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу» [4].

Сьогодні абсолютно зрозуміло, що ця функція держави вповні не була виконана. Причини різні: і, фактично, неприхована агресія північної сусідки, і внутрішній сепаратизм, і зрада значної кількості тих посадових осіб, які повинні були реалізувати функцію захисту держави. Питань виникає багато зараз, і їх кількість із плином часу та зі зростанням інформованості суспільства буде лише зростати. Але це питання більше не до істориків, а до Держави. Найбільш глобальні з них: чому армія не захистила нас від агресії та чому спецслужби не попередили вияви сепаратизму? Через цю обставину відповідальність за ті зобов'язання, які брала на себе держава і не виконала їх з якихось причин, не можна перекладати на плечі громадян регіону, які б риси історичної пам'яті він не ввібрав би. Якщо це спробувати заперечити, то тут вже сама

постановка питання політизуватиме ситуацію, знімаючи відповідальність з державних органів і, одночасно, перекладаючи її на самих громадян.

Такий розвиток подій з усіх точок зору вигідний Державі та особам, які відповідали за ці ланки роботи. І скільки б за цих обставин ми – історики – не копірсалися в минувшині, нам ніколи не вдасться відшукати в ній причин невиконання функцій держави сьогодні. Сама ж постановка питання відволікатиме від аналізу реальних причин Донбаської трагедії, яка, врешті, перетворилася на трагедію всіх українських територій, незалежно від особливостей їхнього історичного розвою. Погодьмося, яким би не був процес заселення регіону та які б внутрішні та зовнішні чинники не впливали на хід його розвитку, формування історичної пам'яті в ньому, до з'ясування причин трагедії 2014 р., матиме, в кращому випадку, лише дотичне відношення. Врешті-решт, не могли ж наші пращури знати того, що колись стануть на заваді дослідженню Донбасу «в усталеній схемі історичних регіонів». Отже, всі спроби відшукати коріння гібридної війни в глибинних анналах історії, на нашу думку, навряд чи можна визнати за перспективні. Вони лише додадуть води на млин органів держави, даючи їй змогу ухилитися від прямих і чесних відповідей на незручні для неї запитання.

Використання історії – це дуже важливий, але не єдиний ресурс для формування викривленої історичної пам'яті регіону, а відтак і нації. В цьому напрямі спрямовувалася також і вся сила державної пропаганди. Досить лише згадати, з якою наполегливістю в країні розкручувалася ідея дотаційності Донбасу та його технічної та технологічної відсталості. Згадаймо також і те, що розмови про дотаційність зменшувалися прямопорційно збільшенню надходження вугілля з Південної Африки, одночасним збільшенням загрози віялового відключення електроенергії в країні та зростанням вартості кВт години. Та й технічна з технологічною відсталість, які, хоч і не такою мірою, але дійсно мали місце, подавалися засобами масової інформації так, що у пересічного українця могло скластися враження, що вся Україна вже давно пройшла крізь чергову технічну та технологічну революцію, а Донбас залишається мало не на рівні часів Джона Юза. У зіставленні з яскраво описаною пропагандою ротаційністю сама собою напрошувалася думка, що Донбас мало не на шиї сидить у інших регіонів країни. Мабуть, не варто задаватися питанням, як ці підходи позначилися на формуванні історичної пам'яті населення краю, як і не варто доводити, що це не відповідало дійсності. Відтак, треба наголосити на розмірі клину, який вбивався між українською спільнотою Сходу та Заходу, про що справедливо зазначається в навчальному посібнику «Історична регіоналістика», написаний тією ж Я. В. Верменич [2, 61].

Розглянемо тепер підхід американського історика до питання формування історичної пам'яті регіону Донбасу, який оцінює її з позиції

привнесеного ним «фронтиру». Передусім зауважимо, що він вдало використав для цього нашу, українську статистику, яка не була схована за сімома замками. Її треба було лише захотіти побачити. Він побачив, а тому сповна віддає належне Донбасу в економічному розвитку і царської Росії, і Радянського Союзу, чого у нас наполегливо намагалися уникати деякі політики, та й не вони одні. Він, зокрема, наголошує на тому, що на теренах Донецької області у 2002 р. проживало 9,9 % всього населення України, які забезпечували 12,4 % валового продукту, 22 % української промислової продукції та даючи при цьому 22,5 % її експорту, а разом із Луганською областю – майже 30 % [5, 80]. З цього впливають політичні проблеми донецьких еліт з центром. Чи могла бути вагомість економіки Донеччини причиною цього тертя? Безперечно! Гіпотетично розглядаючи ситуацію, автор, який закликає зрозуміти Донбас, не виключає того, що конфлікт, який мав місце між Донбасом і центром задовго до війни, скоріше за все продовжувався б і далі, але лише без збройної боротьби. Він справлявся б з ситуацією в межах незалежної України, запевняє дослідник [5, 111]. Сміємо зробити припущення, що цей конфлікт в умовах слабкої розвинутості більшості регіонів країни якоюсь мірою був би навіть закономірним. Думаємо, що в його основі лежали б вимоги отримання певних преференцій успішної провінції від центру. Крім того, американський дослідник не корить донбасівців за те, що вони свого часу не виявили політичної активності, як інші регіони країни. Зовнішньо показова аполітичність населення Донбасу, переконаний він, – це політика пограничного регіону, який, як і за давніх часів, так і в часи визвольних змагань, намагався використати конкуруючі між собою сили, щоб отримати для себе «найбільший політичний зиск у даний момент». «Я б сказав, – продовжує далі історик, – це не байдужість, а своєрідна стратегія. Донбас не довіряє метрополії. Його стратегія – «антимонополія» [5, 114].

«Фронтир» дозволяє також дати достойну відповідь тим, хто не є фаховим політиком і не займається проблемами історичної свідомості, але в силу своєї певної популярності намагається її збільшити, за рахунок деформації в суспільстві історичної пам'яті. Наприклад, Юрій Андрухович, який, називаючись українським поетом, вважає, що «Сарматія – це все, що на схід і південь від Дніпра, тобто, це південь і схід України. Сарматія – це виклик». І далі перелічується більше десятка позицій, які дають йому підстави для цього твердження. Одна з них – тут «П'ють горілку «Шахтарську» з пивом «Сармат». Як бачимо, ритор виявив дивовижну обізнаність у міцних та слабоалкогольних напоях Донбасу. У відповідь виявимо й свою: хотілося б у зв'язку з цим запитати в письменника: а якщо б тут пили горілку «Западенку – Бандерівську», скажімо, з чорною або білою етикеткою, та пиво «Львівське 1715», ситуація б тут не була настільки критичною? І, може, тоді наша земля не

видалася б йому «великою протокультурною пусткою, котру чимось дуже хочеться заповнити»? Не виключено також, що і громадянське суспільство тут виявилось би не на рівні «середньовічно-феодальному», а «модерно-буржуазному» [5, 87; 88], як на його малій батьківщині. Втім, все це вже залежить скоріше від того, яку етикетку мала «Западенка – Бандерівська» і чи не «паленою» вона була взагалі. Значно пізніше цитований американцем пасаж Ю. Андрухович назве не скільки політичним, стільки естетичним, так би мовити «художнім згущенням пов'язаних з цим регіоном ідей та образів» [5, 101], але для Донбасу це вже не матиме ніякого значення.

Пустка, хоч і образливе, але ще досить цивілізоване визначення. А ось Віктор Ткаченко в «Народному слові», як зазначає Хіроакі Куромія, зобразив Донбас як «радянську клоаку», в якій русифіковані українці складають «п'яту колону», що говорити українською тут і зараз «небезпечно для здоров'я і життя» і, що Донбас – «один з самих відсталих в технічному плані» регіонів України [5, 88; 89]. Соромно читати не ці марення, бо на них право має кожен, включаючи й автора наведених пасквільних слів. Соромно читати виправдання американського професора за Донбас, за його щиросердного намагання довести, що зазначене, м'яко кажучи, не відповідає дійсності. І хоч американський дослідник зробив це тонко і фахово, виправдавши наш край, але, на жаль, вже пізно. В історичну пам'ять українців вже закладено «розповсюджене уявлення про Донбас як про зловісну силу, що розкладає та підриває всі устремління України» [5, 89]. Захищаючи Донбас від нападок Ю. Андруховича, В. Ткаченка та інших осіб, які досягли «значних успіхів» у викривленні пам'яті регіону в національному масштабі, він, по суті, дезавує розхожу в Росії думку про історичну недолугість українців. Про неї, наприклад, без щонайменших натяків просторікував патріарх РПЦ Кирило, відкриваючи 11 квітня 2014 р. XVIII Всесвітній російський народний собор. Він тоді безапеляційно заявив, що українці розділені у розумінні власної історії, не зуміли зберегти єдність, унаслідок чого отримала міжособний конфлікт [8, 254].

Це – до питання про роль псевдопатріотів у формуванні національної пам'яті і про необхідність продовження процесу націєтворення та державотворення в Україні. Теза про Донбас як про особливу субстанцію, яку автор червоною ниткою веде крізь всю працю, приводить американського історика «до ключових питань розбудови нації і держави» в Україні. Тут він схиляється «до вільного й автономного існування простих людей (очевидно, йдеться про розвиток децентралізації та демократії – В. Д.), а не формування сильної централізованої держави за прикладом автократичної Росії [5, 126–127]. До речі, рух до демократії в Донецьку, вважає історик, є швидшим, ніж у Львові [5, 100]. Звичайно, що всім цим процесам серйозно заважає війна. Що ж стосується

перспектив її завершення, то Хіроакі Куромія робить невтішний для нас висновок. Як і у багатьох схожих геополітичних ситуаціях, пише він, «питання Донбасу може бути «вирішеним» великими міжнародними гравцями, яких мало турбує Донбас і Україна» [5, 134]. Отже, є над чим подумати, а точніше, спробувати ще раз і ще раз знайти щось цікаве і корисне, написано для нас між рядками його Донбаського фронтиру.

Насамкінець, маємо подякувати Хіроакі Куромії за чесність у підходах до нашої з вами історії, за цікаву ідею «фронтиру» як американського варіанта нашої історичної пам'яті регіону, яка дозволила вийти йому, а за ним – і нам, сподіваємося, на неупереджені і незаангажовані висновки. Думається, що праця американського вченого корисна не лише для нас – істориків, що опікуються проблемами історичної пам'яті, а й для політиків, які зараз вирішують долю Донбасу і в Україні, і в Мінську, і в Москві, і в Європі і, навіть, за океаном. По суті, Хіроакі Куромія своїм Донбаським фронтиром сформулював тактичну модель поведінки влади стосовно пограничних територій. І якби в нього була така можливість, то для посилення ефекту він неодмінно скористався б російськомовним афоризмом одного з героїв кінофільму «Біле сонце пустелі» Павла Сухова, який, коментуючи якусь складну ситуацію місцевого рівня, глибокодумно прорік: «Восток – дело тонкое». На жаль, Донбас, як одна з порубіжних територій України, вже четвертий рік поспіль криваво це підтверджує.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 69 с.
2. Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навчальний посібник / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії НАН України, 2014. 412 с.
3. Докашенко В. М., Докашенко Г. П. Донбаський фронт Хіроакі Куромії. Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2017. С. 185–189.
4. Конституція України. URL: <http://www.president.gov.ua/> (дата останнього звернення 19.12.2017).
5. Куромія Хіроакі. Понять Донбасс. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 152 с.
6. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
7. Панарина Д. С. Граница и фронт как фактор развития региона и / или страны. URL: <http://www.sokionauki.ru/journal/artikles/265432/>
8. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.

9. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. Вип. 1. Київ: Стилос, 2011. С. 7–25.
10. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. Київ: НВЦ НБУВ, 2009. 687 с.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Дубяга Андрій

The article deals with the peculiarities of understanding the concept of «hybrid war» in modern science. On the basis of the analysis of the peculiarities of regional development of Ukraine an attempt is made to find the regional peculiarities of the formation of historical memory in the state. The place and role of historical memory as a factor in the solution of the hybrid war in Ukraine are determined.

Key words: *hybrid war, historical memory, split of society, development of statehood, national identity.*

Розбудова будь-якої держави неможлива без консолідації суспільства навколо цього процесу. Виходячи з того, що сучасні європейські держави, які було створено саме на національному підґрунті, утворились порівняно нещодавно (цьому процесу «сприяли» світові війни минулого століття, коли після Першої світової війни відбувся розпад європейських імперій, а після Другої світової війни фактично сформувалась сучасна політична карта Європи), то цей процес не можна вважати завершеним. Тому національне питання, формування національної самосвідомості громадян, національне виховання та вплив на ці аспекти історичної пам'яті не втрачають своєї актуальності. Слід акцентувати увагу на тому, що в Східній Європі ця проблема є надзвичайно актуалізованою. Адже країни колишнього СРСР отримали можливість розвиватись незалежно тільки трохи більше чверті століття тому. Тільки з 1991 р. народи цих країн отримали можливість будувати свої національні держави. Геополітичні процеси, що охопили Східну Європу, важко назвати легкими й однолінійними. Перш за все слід наголосити на тому, що Росія, яка офіційно є наступницею СРСР, продовжує політику щодо утримання гегемонії в цьому регіоні. Це проявляється передусім у постійному намаганні утримувати суверенні держави в орбіті своїх інтересів шляхом проведення локальних військових операцій з метою від'єднання на свою

користь територій чи створення проросійських невизнаних держав, втручання у перебіг виборів для формування проросійських владних структур, прихованій підривної діяльності у сусідніх державах, розхитуванні політичної ситуації, економічні санкції, інформаційні атаки тощо. Усе це можна вважати гібридною війною. У такій ситуації самостійний розвиток, вибір власного вектору розвитку в цих державах сильно ускладнено. Події в Україні, які розпочалися з анексії Кримського півострова у 2014 р. та мають місце досі, у значній мірі підвищують інтерес та увагу саме до такого типу війни.

Ситуація серйозно ускладнюється тим, що досі немає чіткого та загальноприйнятого визначення поняття «гібридна війна». Існує декілька підходів до розуміння цього складного явища, проте жоден із них не розкриває сутності явища повністю. На основі узагальнення доробку вітчизняних і закордонних дослідників група українських дослідників, враховуючи правові, політичні та військові аспекти, пропонують визначати гібридну війну так: «Гібридна війна – це сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних політичних цілей» [5, 77]. Проводячи аналіз запропонованого визначення з реаліями сьогодення можна, зробити висновок, що в Україні дійсно триває гібридна війна. Через «гібридність» майже неможливо визначити її хронологічні межі, адже вважати початком агресії проти України 2014 р. помилково, адже немає реальної можливості встановити початок підготовки та реалізації агресивних дій проти держави, а це є невід'ємним складником у визначенні поняття «гібридна війна». Створення підґрунтя анексії Криму стає помітним, починаючи з 2006 р. Саме в той час почали з'являтися повідомлення від високопосадовців про необхідність перегляду статусу Криму, такими заявами Росія створювала «інформаційний каркас» для майбутньої анексії [4, 6].

Полковник армії США Джек Мак Куен визначив гібридну війну як основний метод дій в асиметричній війні, що ведеться на трьох вибіркових видах поля бою: серед населення конфліктної зони; тилового населення; міжнародного співтовариства [9]. Виходячи з того, що однією із площин ведення гібридної війни є населення, стає зрозумілим, що розв'язання та проведення такого типу агресивних дій вимагає певних передумов. Однією з найголовніших умов, безумовно, виступає історична пам'ять. Витоки гібридної війни в Україні лежать саме в полі історичної пам'яті, яка має доволі яскраві та специфічні регіональні особливості.

Н. Авер'янова наголошує, що гібридна війна стала можливою і тому, що в нашій державі ще повністю не завершені процеси формування національної свідомості суспільства та національного будівництва, а

історична пам'ять є одним із провідних чинників формування національної свідомості та ідентичності [1, 5].

Історичну пам'ять можна розглядати як плацдарм для початку гібридної агресії. Маніпуляція історичними фактами, створення історичних міфів, які зрештою змінюють світогляд населення, порушують процес національної ідентифікації, – це далеко неповний перелік можливостей історичної пам'яті як чинника реалізації гібридної війни. Для державної політики Росії, на думку О. Ситника, притаманні такі якості, як прагнення маніпулювати свідомістю як своїх громадян, так і інших народів. Дослідник наголошує на тому, що «переписування історії» для цієї держави є нормальним явищем. Саме таким шляхом Москва намагалась і намагається виправдати свої дії на міжнародній арені та створює умови для реалізації агресивно-загарбницьких планів [8, 77].

Як зауважує Ю. Зерній, «за певних історичних умов всередині національної спільноти можуть співіснувати відмінні (генераційні, регіональні, корпоративні) опції історичної пам'яті. В такому стані колективна пам'ять схильна до політизації і може виступати дезінтегруючим щодо національної ідентичності та єдності чинником» [3, 36]. З приводу цього важливо простежити регіональні особливості формування історичної пам'яті в Україні.

І. Симоненко, аналізуючи регіональні особливості формування історичної пам'яті, виокремлює низку особливостей, які врешті призвели до певного розколу в українському суспільстві та зробили можливим ведення гібридної війни проти нашої держави. Так, причинами регіональної локалізації історичної пам'яті науковець називає: регіональні релігійні відмінності, регіональні мовні відмінності, етнічні меншини, що проживають локально, міжрегіональні відмінності в соціальній структурі населення, відмінні політичні уподобання [7, 52]. У цілому з автором можна погодитись, що такі регіональні відмінності мають місце бути в Україні, проте відмінності в політичних уподобаннях скоріш за все треба розглядати не як причину, а як наслідок. Якщо проаналізувати результати виборів у регіональному контексті, то стає зрозумілим, що Правобережна Україна переважно голосує за «прозахідних» кандидатів, у той час як Лівобережна Україна більш охоче віддає свої голоси за «проросійських» кандидатів. Ця обставина безпосередньо зумовлена впливом історичної пам'яті.

Відслідкувати можливий вплив історичної пам'яті на розв'язання гібридної війни щодо України дозволяють дослідження Н. Авер'янової, яка здійснила аналіз історичного розвитку нашої держави крізь призму регіональності. Зокрема вона доводить, що розкол в українському суспільстві може пояснюватись цілком об'єктивними причинами, а саме: багатостолітній територіальний розкол нашої держави з входженням земель до складу різних імперій, сприймання в минулому населенням

Західної України в більшій мірі культури поляків, румунів, угорців, а Східної – переважно російської культури, призвело до різних, часто кардинально-протилежних, поглядів на минуле та майбутнє нашої держави. Ці обставини призвели до того, що мешканці південних і східних регіонів перебувають під впливом «радянської» чи навіть «імперської» історичної пам'яті. Це проявляється у ностальгії за СРСР. Як вдало зазначає дослідниця, «упродовж часів незалежності України культурні цінності радянського чи неоімперського зразка активно підкріплювалися російськими ЗМІ. Вміло керуючи свідомістю людей через засоби масової інформації та використовуючи спеціальні маніпулятивні технології, Російська Федерація і в наші дні утверджує у свідомості українських громадян проросійські геополітичні орієнтації, нав'язує міфи про агресію «бандерівців», «західну» розбещеність та ін.» [1, 6].

Саме в цьому аспекті простежується «руйнівна» роль історичної пам'яті. У південних і східних регіонах України сформована історична пам'ять, що має вищезазначені ознаки, відіграла ключову роль у розпалюванні гібридної війни, яка триває і зараз. Південний Схід України недаремно було окреслено як міфічну державу «Новоросію», бо саме мешканці цих регіонів (значна частина) мають проросійські погляди та бажання повернення до СРСР.

Про відмінності в історичній пам'яті також свідчать статистичні дослідження, які було проведено ще в 2007 р., проте жодної консолідованої реакції з боку держави щодо нівелювання цих відмінностей так і не відбулось. Наприклад, серед історичних героїв у Львові виділяють Чорновола, Мазепу, Володимира Великого, Бандеру, Ющенко, у той час як донеччани в якості історичних героїв називають Януковича, Сталіна, Леніна, Хрущова. Ще більша прірва між західним і східним полюсами країни утворюється при розгляді історичних антигероїв: для львів'ян це Сталін, Янукович, Медведчук, Катерина II, Хрущов, для донеччан – Ющенко, Мазепа, Бандера тощо [2]. Аналіз відповідей мешканців Львова та Донецька засвідчує значущі відмінності, а саме: ті історичні постаті, які для одних виступають в якості героїв, іншими сприймаються як антигерої. Отже можна зробити висновок, що в Україні є суттєві відмінності в історичній пам'яті народу, що призводить до глибокого розколу українства. У цьому контексті можна стверджувати, що історичну пам'ять необхідно розглядати як ключовий чинник початку гібридної війни проти України.

Як зазначив Я. Потапенко, «Нині ми стали свідками ситуації, коли Україна болісно й дуже повільно звільняється з-під впливу імперсько-колоніальних російсько-радянських ментальних матриць і стереотипів та шукає перспективних векторів свого геополітично-цивілізаційного розвитку» [6, 112]. Позбавлення від імперсько-колоніального світогляду майже неможливе без цілеспрямованої політики з боку держави. Проте

ця проблема довгий час не помічалась, тому консолідованого підходу до її вирішення досі не існує.

Отже, історична пам'ять має два основних вектори впливу на розбудову державності: по-перше, консолідуючий, коли вона має позитивний вплив на формування національної самосвідомості та національної ідентифікації; по-друге, роз'єднуючий, коли в державі існують окремі регіони з різними оцінками історичного минулого. Саме другий вектор впливу став одним із головних аспектів виникнення гібридної війни з боку Росії щодо України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янова Н. Консолідація українського суспільства в сучасних умовах гібридної війни. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2016. № 1 (18). С. 5–7.
2. За матеріалами дослідження Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей (1994, 1999, 2004). Sereda V. Regional Historical Identities and Memory. Україна Модерна. Спец. випуск. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. 2007.
3. Зерній Ю. О. Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. Стратегічні пріоритети. 2008. № 4 (9). С. 35–43.
4. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. Київ: НІСД, 2016. 109 с.
5. Волошина Н. М., Приліпко О. Ф., Місяць О. О. Політологічний аспект гібридної війни в Україні. Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. 50. Київ, 2015. С. 74–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znrviknu_2015_50_15.
6. Потапенко Я. Політизація історичної пам'яті про Другу світову війну. Політичний менеджмент. 2011. № 1. С. 112–120.
7. Симоненко І. М. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу. Стратегічні пріоритети. 2009. № 1 (10). С. 51–61.
8. Ситник О. Історичні витоки російсько-української війни 2014–2017 років. Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 2. Дрогобич: ДДПУ ім. І. Франка, 2017. С. 71–81.
9. Чекаленко Л. Про поняття «гібридна війна». Віче. 2015. № 5. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4615/>

ФАКТОР «ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОЇ РОСІЇ

Теміров Юрій

The Politics of memory is the present Russian government's important tool for consolidating the social base inside the country, as well as implementing the strategic goal of foreign policy - the restoration of the status of a world power. The weakness of civil society, individualistic values facilitates the formation of the components of the collective memory of Russians which are necessary for the authority, but at the same time this weakness makes the effect relatively short. Problems of collective identity, including its historical and perspective dimensions, are caused by the insignificant rooting, low stability of the interpretations of history, which the Putin's regime propagates. On the international arena the main purpose of Russian politics of memory is to destabilize the "enemy environments", and therefore it mainly damages the image and reputation of the state.

Key words: *collective memory, historical memory, politics of memory, Russia's foreign policy.*

У грудні 2014 р., звертаючись до Федеральних Зборів РФ, Володимир Путін пояснював необхідність «приєднання» Росією Криму тим, що «територія є стратегічно важливою, тому що саме тут знаходиться духовний виток формування багатолітньої, але монолітної російської нації та централізованої Російської держави» [6]. Наведена теза російського лідера значною мірою розкриває парадоксальну сутність зовнішньої політики країни, передусім пов'язану з впливом на неї міфологізованого варіанту історико-культурного фактору, який нерідко (й, на нашу думку, помилково) ототожнюється з історичною пам'яттю.

В осмисленні сучасної зовнішньої політики Російської Федерації домінують, по-перше, представники Заходу (США та Європа), по-друге, не чисто академічного, а експертного середовища, чий висновок стосовно поведінки Кремля зорієнтовані, насамперед, на рекомендації щодо вироблення ефективної власної політики. Якщо не брати до уваги нюанси, то можна казати про два базових підходи. Перший: Росія є «нормальною», хоча й ревізіоністською, потужністю, без неї неможливий стабільний світовий порядок, а тому з нею необхідно співпрацювати, досягати компромісів (за рахунок, наприклад, України) [16]. Другий: Москва є деструктивною силою, Захід потребує оновленого варіанту стратегії стримування [13].

Що стосується російських дослідників, то серед них практично не залишилося дійсно незалежних експертів, а ті, які намагаються такими бути (наприклад, Лілія Шевцова), працюють на західні аналітичні центри.

Російське так зване експертне середовище (тут показовими є приклади Дмитра Треніна, директора Московського Центру Карнегі, та Федора Лук'янова, головного редактора журналу «Россия в глобальной политике») фактично забезпечує просуванням позиції Кремля, інакше кажучи, роблять ту саму роботу, що й відверті пропагандисти, тільки іншими методами і для іншої аудиторії.

Однак, західна і російська інтерпретації мають одну спільну рису: дещо спрощене інструментальне бачення ролі історичної пам'яті, фактична підміна її політикою пам'яті. Основна причина такої ситуації – складність, багатовимірність самого явища колективної пам'яті, з якою нерідко ототожнюють/асоціюють історичну пам'ять. Невипадково колективна пам'ять є предметом дослідження соціологів, антропологів, культурологів, істориків, політологів, фахівців у сфері суспільних комунікацій, соціальної психології. Інша причина – певний методологічний розрив між вивченням історичної пам'яті та зовнішньої політики. Дослідники першої практично не застосовують свої напрацювання до проблематики міжнародних відносин, а фахівці в другій сфері не вдаються до використання методологічних напрацювань щодо природи колективної пам'яті. Своєрідний маркер у даному випадку – ототожнююча невизначеність у сприйнятті таких явищ як колективна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять, політика пам'яті. Ця ситуація характерна навіть для робіт, предметом яких є саме вплив історичної пам'яті на міжнародні відносини.

Таким чином, наше завдання полягає в тому, щоб розкрити роль «історичної пам'яті» в зовнішній політиці сучасної Росії, застосовуючи при цьому критично переосмислене тлумачення того явища, яке розповсюджено визначають історичною пам'яттю. Відповідно реалізація завдання буде здійснюватися в три пов'язаних між собою етапи: визначитися з розумінням історичної пам'яті, яке буде застосовуватися; охарактеризувати природу зовнішньої політики Москви; з'ясувати місце «історичної пам'яті» в цій політиці.

У розумінні історичної пам'яті, насамперед щодо її співвідношення з колективною пам'яттю, ми будемо використовувати інтерпретацію, інтелектуальне коріння якого пов'язується з соціологічною традицією, започаткованою Емілем Дюркгеймом і Морісом Хальбваксом, розвинутою надалі П'єром Нора та певною мірою Еріком Госбаумом. М. Хальбвакс базові тези сформулював в роботі «Про колективну пам'ять», розділ «Історична пам'ять і колективна пам'ять». Він наголошує: колективна пам'ять не є тим самим, що й формальна історія, більше того, «історична пам'ять», на його думку, є скоріше, невдалим визначенням через те, що поєднує два терміни, протилежні в більш ніж одному аспекті [10, 78]. Далі він наводить всі ці аспекти протилежності, які вдало систематизовані Міхаєм Русу [17]. Однак узагальнений

аргумент М. Хальбвакса полягає в тому, що історія може бути представлена в якості універсальної пам'яті людства, але універсальна пам'ять неможлива як така. Кожна колективна пам'ять потребує підтримки групи людей, локалізованої в просторі і часі. Тотальність минулих подій може бути створена у вигляді єдиної розповіді тільки в разі відокремлення цих подій від пам'яті груп, які їх зберігають, за умови розриву зав'язків (включно психологічних) із середовищем, в якому події відбулися, зберігаючи лише їхній хронологічну і просторову канву [10, 84]. Пам'ять акцентує неперервність і цілісність, в той час як історія – розрив і зміни.

У підході М. Хальбвакса обґрунтовано вбачають ознаки презентизму та навіть неісторизму (ахісторіцизм). Він сам достатньо жорстко акцентує протилежність колективної та історичної пам'яті, образно називаючи колективну пам'ять «сховищем традицій», а історичну пам'ять «обліком подій» [10, 83]. Однак, на наш погляд, концептуалізація М. Хальбвакса містить також і потенціал історизму, який був розвинутий П. Нора та Е. Гобсбаумом. Тим не менше, саме М. Хальбвакс закладає основи розуміння ситуації, коли так звана «історична пам'ять», відірвана від колективної пам'яті соціальних груп, конструюється і нав'язується ззовні, перетворюється на інструмент маніпулювання з боку різних суспільних (частіше політичних) акторів сучасності. Невипадково, одна з протилежностей колективної пам'яті і формальної історії полягає в тому, що походження першої має внутрішню природу, а другої – зовнішню. Ідею зовнішнього конструювання і маніпулювання «історичної пам'яттю» владою, особливо в тоталітарних режимах, системно аналізує П. Нора [18]. Він вважає, що в умовах модерну колективна пам'ять «від'єднується» від минулого, традиції втрачають свою соціальну сутність і значення, колективна пам'ять стає засобом і об'єктом влади. В свою чергу, Е. Гобсбаум говорить про «творення традиції», вважає, що модернізація (як становлення модерну) руйнує усталені звички і традиції, обумовлює творення нових, які використовуються задля розбудови і підтримки системи влади, соціального контролю і солідарності [11].

Застосування (як наслідок модифікація) концепції Хальбвакса для аналізу доби модерну (Е. Гобсбаум) та постмодерну (П. Нора) певною мірою долає неісторизм та дещо пом'якшує дуалізм пам'яті та історії. Узагальнення такої тенденції пропонує вже згаданий Михай Русу. Він розрізняє у відносинах пам'яті та історії три періоди: домодерновий, модерновий та постмодерновий. В умовах останнього він вбачає можливість подолання дуалізму, взаємодію між історією і пам'яттю. Аргументація Русу видається недостатньо переконливою, не тільки в контексті досліджень ситуації постмодерну та її зв'язку з концепцією постправди, але й маючи на увазі, що «плинні часи» (концептуалізація Зигмунта Баумана) створюють сприятливі умови для непевності, роз'єднаності,

чисельних конструювань не тільки пам'яті, але й реальності, які активно використовують популістські сили сучасного Заходу. Критичне переосмислення правди і постмодерну, яке починалося в якості філософського запобіжника проти тоталітаризму, на практиці обернулося теоретичним обґрунтуванням антиліберальних і антидемократичних рухів. В контексті нашого предмету уваги, зовнішньої політики Росії, запропонована М. Русу схема примирення колективної пам'яті та історії є неефективною через специфіку російського суспільства, яке не тільки не може бути віднесено до постмодерну, але й не пережило справжньої модернізації в її класичному сенсі.

Таким чином, кажучи про колективну пам'ять, матимемо на увазі набір ідей, уявлень, почуттів і усталених соціальних практик щодо минулого, які поділяються соціальною групою. Колективна пам'ять формується в процесі взаємодії членів групи в певному соціальному середовищі, має функцію збереження єдності, окремішності групи шляхом адаптації в середовищі, виступає важливим фактором творення соціальної і політичної ідентичності в інтересах не тільки сучасності, але й майбутнього соціальної групи. Якщо погоджуватися з історичною природою соціального середовища (у вигляді історичного простору), то необхідно визнавати історичність, трансформацію змісту (ідей, уявлень, почуттів), механізмів (включно процедур, ритуалів, інститутів пам'ятання) і акторів формування колективної пам'яті. При цьому зазначені характеристики залежать не тільки від природи соціального середовища (технологічної, економічної, соціокультурної, комунікаційної, ідейної, політичної), але й його динамічності.

У домодерних суспільствах значення фактору спільної (умовно внутрішньої) соціальної практики, можливість збереження від покоління до покоління незмінних ідей, уявлень, почуттів стосовно минулого є вищим. В умовах динамічних суспільств модерну, особливо постмодерну, тривалість життєздатності тих чи інших форм колективної пам'яті скорочується, самі соціальні групи нерідко зменшуються в розмірах, фрагментуються, змінюється взаємодія між минулим і сучасністю, між індивідуальною і колективною пам'яттю на користь першої. Актуалізується проблема конструювання і реконструювання пам'яті, постійного процесу «творення сенсів» в обставинах «плинної сучасності». Більше того, в процесі реконструкції минулого в інтересах потреб сучасності зростає вплив умовно зовнішніх щодо соціальної групи факторів і акторів, в свою чергу «потреби сучасності» все частіше ототожнюються з потребами суб'єктів політики, влади, фокусуються на необхідності соціального контролю.

Тим не менше, передумови до подолання жорсткої протилежності колективної пам'яті та історії, тенденція до критичного переосмислення минулого і сучасності не виправдовують найпростішого способу

вирішення питання дуалізму шляхом ототожнення колективної пам'яті та історичної пам'яті, як це робить, наприклад, Кетрін Хайт, вважаючи історичну пам'ять, колективну пам'ять, політику пам'яті найменуваннями одного й того самого явища представниками різних наук [12, 1078]. Нагадаємо думку М. Хальбвакса щодо невдалості терміну «історична пам'ять». До того ж, він говорить про протилежність колективної пам'яті та історії (формальної історії), а не історичної пам'яті. Дійсно, колективна пам'ять та історія мають спільний предмет – минуле. Але перша виникає в процесі взаємодії соціальної групи, а друга є результатом конструювання історичних подій, явищ процесів переважно зовнішніми щодо соціальної групи акторами. Те, що розповсюджено визначають в якості «історичної пам'яті», насправді є нічим іншим як політикою пам'яті, серцевиною інструменталістського комплексу, який використовується задля інтерпретації історії на потребу політиці.

На нашу думку, суспільна природа суб'єкта міжнародних відносин є одним з ключових факторів, який визначає його поведінку. Класичний аналіз, базований на такому переконанні, запропонував на світанку холодної війни Джордж Кеннан у знаменитій статті «Витоки радянської поведінки» [14]. Їх він побачив у природі радянського суспільства і влади. У випадку з Російською Федерацією маємо суспільство, в якому не відбувалася класична модернізація і, відповідно, не існувало доби класичного модерну. Під класичним модерним мається на увазі суспільство з повним комплексом характеристик, серед яких тріада, що складається з ринкової економіки, ліберальної демократії та індивідуалістичних цінностей. Запізніла модернізація в Російській імперії так і не була завершена, радянська модернізація лише гіперболізувала структурні перекося в суспільстві. Сучасне російське суспільство багато в чому відрізняється від радянського, від російського імперських часів, але незмінними залишаються: по-перше, низька життєздатність суспільної моделі, по-друге, домінування колективістських цінностей, слабкість (або навіть відсутність) громадянського суспільства. Як наслідок, суттєвий дисбаланс у взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті на користь останньої. Слабкість індивідуалістичних цінностей, а також індивідуальної пам'яті помітно підсилює роль зовнішніх акторів в інтерпретації історії, яка застосовується також для конструювання колективної пам'яті. Невипадково автори книги «Двадцять років після комунізму. Політика пам'яті та пам'ятання» не включили до неї пострадянську Росію, пояснюючи це тим, що рівень путінського контролю над засобами масової інформації, його жорстка обмежувальна політика щодо автономних акторів громадянського суспільства унеможливило застосування підходів, розроблених для аналізу політики пам'яті в умовах демократії, стосовно все більш консолідованого авторитарного режиму.

Теперішнє і майбутнє зовнішньої політики Росії значною мірою буде залежати від двох обставин: змісту внутрішньої трансформація російського суспільства та базованого на ньому баченні свого місця в системі міжнародних відносин. Обидві обставини виступають сторонами однієї медалі під назвою «прояснення російської ідентичності». Росіянам потрібно дати чітку відповідь на питання «Хто ми є? Куди йдемо?». Зрозуміло, що політика пам'яті відіграє в цьому не останню роль. За майже тридцять років незалежності відповіді на ці питання так і не знайдено.

Протягом 1990-х рр. російське суспільство жило ілюзією демократичної трансформації. З приходом до влади В. Путіна акценти змінилися. Дороговказом пошуків російської ідентичності стає ідея поєднання універсальних принципів ринкової економіки та демократії з традиційними цінностями та реаліями Росії. Дуже цікавим є перелік цінностей, які були віднесені до традиційних: патріотизм, державність, «государственнічество» та соціальна солідарність [7]. Ознайомимося з тлумаченням деяких з цих цінностей. Виявляється, «государственнічество» фактично тотожно сильній державі, в якій В. Путін бачить «ключ до відродження та піднесення Росії» [7]. Він попереджає, що «Росія не скоро стане, якщо взагалі стане, другим виданням, скажімо, США або Англії, де ліберальні цінності мають глибоке історичні традиції» [7]. Говорячи про соціальну солідарність, президент РФ визнає традиційне домінування в російському суспільстві колективістських і патерналістських цінностей над індивідуалістичними. Він пропонує не давати відповідь на питання, погано це чи добре – важливо, що такі настрої мають місце.

Тодішній міністр закордонних справ РФ Ігор Іванов адаптував «роздуми» лідера до завдань зовнішньої політики [3]. Ще неповною мірою обмежене громадянське суспільство зберігає обережний оптимізм. Вже згадуваний Д. Тренін був переконаний, що вдруге за останнє десятиліття існує можливість створення євроатлантичного співтовариства безпеки, яке включало б й Росію [19]. На думку Д. Треніна, питання не в тому, чи інтегрувати Російську Федерацію до європейської системи безпеки, а в тому, як інтегрувати. Оптимізм дослідника пояснюється насамперед двома факторами. По-перше, зближення путінської Росії з Заходом, що, як на нього, не є кон'юнктурним. По-друге, новий зовнішньополітичний курс, який перебуває в гармонії з економічними та соціальними реформами всередині країни. Причому, зміст реформ визначається як «модернізація через європеїзацію». До речі, в грудні 2014 р. В. Путін знову згадував про базові цінності – патріотизм, повага до історії, традицій, культури свої країни, але тепер визначає їх в якості консервативних. Очевидно, для збереження хоча б ритуального зв'язку із загально визнаними дійсно базовими цінностями до «консервативних

цінностей» абсолютно парадоксальним чином додаються приватна власність і свобода підприємництва [6].

Агресія проти Грузії (2008 р.) та України позначили перехід до третього етапу самовизначення Росії. Його характерною ознакою є не остаточний вибір на користь пошуку свого особливого історичного шляху, коли стало очевидним, що поєднання «універсальних принципів ринку та демократії з російськими традиціями та реаліями» подібне більшою мірою до «гвалтування» універсальних цінностей російськими реаліями. Характерна ознака цього нового етапу – глухий кут і невизначеність. У 2016 р., колись ліберал і впливовий політик, Володимир Лукін опублікував статтю з промовистою назвою «Зовнішня політика пострадянської Росії: в пошуках ідентичності», в якій намагається пояснити, чому постімперська та пострадянська Росія перебуває лише на початку свого шляху до пошуку ідентичності [15]. Роком раніше Д. Тренін, який починає дослідження Росії і світу в XXI ст. з аналізу походження і природи кризи зовнішньої політики країни, визнає, що обидві центральні зовнішньополітичні ідеї, яким країна слідувала на міжнародній арені протягом попередньої чверті століття (1989–2014 рр.): основна, «європейського вибору», та альтернативна, «євразійського шляху», – в 2014 р. довели свою неспроможність [8, 13].

Путінська Росія активно використовує політику пам'яті для легітимації своєї політики як на міжнародній арені, так і всередині країни. В «Посланні Президента Федеральним Зборам» 4 грудня 2014 р. В. Путін висловив переконання, що росіяни «багато чого можуть і все здобудуть», яке підкріплюється «усвідомленням неперервності, цілісності тисячолітнього шляху нашої Вітчизни» [6]. До реалізації політики пам'яті масштабно залучаються не тільки всі гілки російської влади, повний спектр засобів масової інформації, але й академічне середовище. В 2017 р. за підтримки Комітету громадянських ініціатив було організовано публічне обговорення доповіді Вільної історичної спілки «Яке минуле потрібне майбутньому Росії» [4]. Достатньо влучне визначення сенсу та призначенню цієї доповіді надав російський історик Олексій Голубєв: аналітика закінчується і лишається тільки політика [1].

Хоча путінська політика пам'яті, передусім, розрахована на внутрішню аудиторію, там вона так само малоефективна, як і закордоном. У Росії викривлене тлумачення національних інтересів поєднується з відсутністю історичного проекту, сутність якого поділялася б більшістю громадян і об'єднувала їх крізь покоління, а також зорієнтовувала на майбутнє. Суспільству не вистачає історично стрижневої ідеї, яка могла бути основою консолідуючої ідентичності. Міфічна євразійська ідентичність не тільки не перетворилася на так необхідний ідентифікаційний стрижень, вона лише ще більше ускладнила розуміння на державному рівні дійсних національних інтересів. Свого часу Збігнев Бжезинський

висловив достатньо поширену думку про те, що «російській політичній верхівці слід зрозуміти, що для Росії завданням першорядної важливості є модернізація власного суспільства, а не марні спроби повернути колишній статус світової держави» [2, 239]. У 2000 р. не менш відомий американський історик і політолог Річард Пайпс в інтерв'ю газеті «Известия» зазначив: «Вважаю, що традиція царської Росії та Радянського Союзу, який прийшов їй на зміну, відіграє вирішальну роль». І далі: «Нерозвиненість політичної та економічної культур, відсутність довіри суспільства до держави – це спадщина царського режиму і в цьому відношенні подібного до нього радянського режиму». Р. Пайпс підкреслює, що «у вас [в Росії – приміт. автора] відсутня повага до власності, зате присутнє намагання пристосувати спадщину минулого до реалій сучасності» [5].

Можна сприймати чи не сприймати «ідею Америки» або «ідею об'єднаної Європи», але ці історичні проекти піддаються визначенню, поясненню. «Ідея Росії» так і не була сформульована, а тому вона не має шансів перетворитися на історичний проект. Таке твердження може здаватися щонайменше дискусійним, якщо мати на увазі кількість «літератури» на тему історичної місії Росії, а також концепцію так званого «євразійства». На наш погляд, в океані «дум про Росію» концепція «євразійства» є лише найбільш наукообразною із чисельних фантазій. Всі ці фантазії-мрії про Велику Росію не дають відповіді на головне питання: в чому полягає формула успіху (на кшталт згаданої раніше західної триєдності) російського проекту?

Аналіз виступів чергового «кремлівського мрійника», офіційних документів, практики російської зовнішньої політики дають підстави зробити висновок, що її фундаментом намагаються робити наступні постулати: країна (протягом всієї своєї історії) перебуває у ворожому оточенні; Росія зможе вижити лише в статусі «великої держави» з невід'ємними «законними» правами; обов'язковою умовою виживання є патріотична консолідація. Сумнівність перших двох опор є достатньо очевидною, принаймні за межами Російської Федерації. Однак, і з третьою не все так оптимістично, як стверджують кремлівського пропагандисти. Узагальнюючи проведені з громадянами РФ інтерв'ю, Пол Гуде доходить висновку щодо наявності суттєвих відмінностей між повсякденним та офіційним патріотизмом. Пересічні громадяни схильні тлумачити його як просто «любов до Вітчизни», нерідко аполітично і персоніфіковано, в локальному і культурному контексті [10, 3].

У міжнародних відносинах Кремль за допомогою політики пам'яті не стільки намагається поширювати власні ідеї та уявлення щодо історичних подій (тут його можливості суттєво обмежені природою західного суспільства), скільки в потрібному руслі використати неоднозначні складові колективної пам'яті соціальних груп в інших державах.

Ефективність зусиль Москви прямо корелюється з розвиненою та стійкою демократією в країнах-об'єктах кремлівських маніпуляцій з минулим. Переконливі докази цій тезі надають відносно успішні намагання Москви гальмувати становлення колективної пам'яті українців, включно з її історичним виміром, а також активне сприяння польським націоналістам-популістам у погіршенні відносин із сусідами та стратегічними союзниками.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що політика пам'яті є для теперішньої російської влади важливим інструментом консолідації соціальної бази всередині країни, а також реалізації стратегічної мети зовнішньої політики – відновлення статусу світової держави. Слабкість громадянського суспільства, індивідуалістичних цінностей полегшує для влади формування необхідних складових колективної пам'яті росіян, але водночас робить ефект відносно нетривалим. Проблеми колективної ідентичності, включно з її історичним і перспективним вимірами, обумовлюють незначну вкоріненість, стійкість інтерпретацій історії, які просуває правлячий режим. На міжнародній арені російська політика пам'яті за основну мету має дестабілізацію «ворожого оточення», а тому переважно шкодить іміджу і репутації країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аналитика заканчивается, и остается одна политика»: историк Алексей Голубев о докладе «Какое прошлое нужно будущему России». 15.03.2017. URL: <http://gefter.ru/archive/21523>
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Международные отношения, 1999. 256 с.
3. Иванов И. С. Внешняя политика России на рубеже XXI века: проблемы формирования, эволюции и приемственности. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002. Хрестоматия в четырех томах. Т. I. Исследования.* Москва, 2002. С. 204–232.
4. Какое прошлое нужно будущему России. Доклад Вольного исторического общества при поддержке Комитета гражданских инициатив. Москва, 2017. 51 с.
5. Пайпс Р. Не бывает экономической свободы без правового государства. *Известия.* 2000. 9 августа. С. 3.
6. Послание Президента Федеральному Собранию. 4 декабря 2014 года. Москва, Кремль. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>
7. Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета.* 30 декабря 1999 г. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html
8. Тренин Д. Россия и мир в XXI. Москва: ЭКСМО, 2015. 386 с.

9. Goode P. Everyday Patriotism and Putin's Foreign Policy. *PONARS Eurasia Policy Memo*. No. 432. July, 2016. 7 p.
10. Halbwachs M. On Collective Memory. University Of Chicago Press, 1992. 254 p.
11. Hobsbawm E., Terence R. The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 324 p.
12. International Encyclopedia of Political Science / B. Badie, D. Berg-Shlosser, L. Morlino. SAGE Publications, 2011. Vol. 4. P. 1078
13. Biden J.R. Jr., Carpenter M. How to Stand Up to the Kremlin. Defending Democracy Against Its Enemies. *Foreign Affairs*. 2017. December 5. Source URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2017-12-05/how-stand-kremlin>
14. Kennan G. The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*. 1947. July. URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/23331/x/the-sources-of-soviet-conduct>]
15. Lukin V. The Foreign Policy of Post-Soviet Russia: A Quest for Identity. *Strategic Analysis*. 2016. Vol. 40, No. 6. P. 486–497.
16. Mearsheimer Jn. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. № 5. P. 77–89.
17. Rusu M. History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship. *Philobiblon*. 2013. Vol. XVIII. No. 2. P. 260–282
18. The Era of Commemorations. Realms of Memory. The Construction of the French Past. Edited by Pierre Nora and Lawrence D. Kritzman. Translated by Arthur Goldhammer. New York: Columbia University Press, 1996. 642 p.
19. Trenin D. A Russia-within-Europe: Working toward a new security arrangement. Prepared for the IISS/CEPS European Security Forum, Brussels. January 14 2002.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Медвідь Федір, Курчина Тамара, Твердохліб Анатолій

Analyzes the scientific approaches to understanding the notion of historical memory. The article reveals the structural elements of the system of national security of Ukraine. Analyzed the role and place of historical memory as an important factor of national security of Ukraine.

Key words: *historical memory, historical memory, national security, national interests, the dangers and threats to national interests, the consolidation of national identity.*

Національна безпека виступає як важлива функція кожної держави, що покликана гарантувати сприятливі умови для життя і продуктивної діяльності громадян, державних інститутів, захищати життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Як зазначено у ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України», національна безпека виступає як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» [1].

Закон України «Про основи національної безпеки України» (2003) визначив загрози національним інтересам і національній безпеці України у зовнішньополітичній сфері, у сфері державної безпеки, у воєнній та сфері безпеки державного кордону України, у внутрішньополітичній сфері, в економічній сфері, у соціальній та гуманітарній сферах, в екологічній сфері, в інформаційній сфері (ст. 7) та основні напрями державної політики з питань національної безпеки у цих сферах (ст. 8).

Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010) теж визначив засади внутрішньої політики у сфері національної безпеки і оборони (ст. 6) та загрози внутрішній політиці в економічній сфері (ст. 7), соціальній сфері (ст. 8), екологічній сфері та сфері техногенної безпеки (ст. 9), в гуманітарній сфері (ст. 10).

Захищеність людини і громадянина, суспільства і держави забезпечується відповідною діяльністю, яка зменшує або відвертає ймовірні загрози і підвищує захисні, мобілізаційні функції у період небезпеки чи загроз. В основі цієї діяльності лежить обстоювання і реалізація національного інтересу певної країни – глобального, всеохоплюючого інтегрального інтересу, втілення якого уможливорює здійснення життєво важливих приватних, групових і суспільних інтересів переважної більшості громадян. Тому виникає необхідність у всебічному, повному розгляді складників, що характеризують її специфічність. Серед дослідників, на думку аналітиків, існують різні підходи до трактування національної безпеки України, зокрема, до визначення та розуміння таких базових понять, як «національні інтереси», «національна безпека держави» тощо. При аналізі категорії «національна безпека» найпопулярнішими стали два підходи: перший розглядає національну безпеку крізь призму «національних інтересів», другий – пов'язує національну безпеку з системою базових національних цінностей як на структурному, так і на функціональному рівнях [4, 88–92].

Визначення поняття «*національна безпека*». Оскільки воно є багатошаровим, тому можна піти не шляхом точного визначення поняття, а визначити його через окреслення певних ознак, показників (індикаторів), до яких можна віднести: надійне забезпечення особистої

безпеки через надання можливості вибору сил і засобів відповідно до чинного законодавства; конституційний лад, державний суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність державних кордонів, збереження науково-технологічного потенціалу; наявність та ведення державної політики національної безпеки; ефективне функціонування системи моніторингу національної безпеки; функціонування механізмів геополітичного моделювання поведінки партнерів по системі безпеки при реалізації загрози або небезпеки; надійний рівень забезпечення державної таємниці; забезпечення соціально-економічної та внутрішньополітичної стабільності в країні; рівень приєднання до системи регіональної безпеки; рівень приєднання до системи регіональної безпеки; наявність загальної стратегії національного розвитку, сформованої національної мети, національної ідеї та системи національних інтересів; національна єдність і згода; готовність та здатність політичних сил реалізувати національні інтереси, тощо. При цьому слід наголосити, що для національної безпеки важливе значення мають не самі показники, а їх порогові значення та структура, тобто граничні величини, недотримання значень яких перешкоджає нормальному ходу розвитку різних елементів відтворювання, призводячи до формування негативних, руйнівних тенденцій у національній безпеці.

Цікавою з цього приводу є думка П. Белова, який зазначає, що при дослідженні поняття національної безпеки слід оперувати наступною тріадичною трихотомією: *перша* – людина, народ, нація; *друга* – потреби, цінності, інтереси; *третья* – небезпеки, загрози, виклики.

Термін «*національна безпека*» засвідчує про певний прорив у наших уявленнях про необхідність побудови системи, яка б найефективніше забезпечувала інтереси нації. При дослідженні змісту поняття «*національної безпеки*» дослідники висунули декілька гіпотез, де національна безпека може являти: особисту безпеку; тріаду державної, суспільної та особистої безпеки; суспільну безпеку; систему підтримання існуючого стану системи; державну безпеку; управління загрозами та небезпеками; безпеку окремої нації.

Соціокультурна ситуація в українському суспільстві потребує категоріального осмислення сфери національної безпеки, позаяк безпека є найважливішою фундаментальною цінністю будь-якого суспільства і виступає, з одного боку, як об'єкт суспільної життєдіяльності, а з іншого – втілює в собі її спрямованість, змістовність та ефективність. Крім того, парламенти переважної більшості пострадянських країн перехідного типу нині здійснюють перегляд основних нормативних актів стосовно проблем національної безпеки, тому адекватна рефлексія основних категорій і дефініцій національної безпеки як соціального феномена набуває особливого значення.

Для аргументації будь-якого підходу постає необхідність у з'ясуванні взаємозв'язку між інтересами, що утворюють зміст національної безпеки, встановленні причин їх інтеграції та необхідних умов для їх збалансованого функціонування, за умов наявності численних обставин, що передували або супроводжували їх, коли за деякими характеристиками щодо змісту кожної окремої категорії (безпека особи, безпека суспільства, безпека держави) необхідно пояснити зміст іншої.

Чинники національної безпеки поділяють, як правило, на дві групи – воєнні: стан збройних сил держави і ступінь їх боєготовності; наявність можливих театрів воєнних дій, стан стратегії, резервів і мобілізаційних можливостей; кількість військових союзників і участь у військово-політичних союзах; можливості стратегії, розгортання і професіоналізм особового складу збройних сил; розміри військових витрат, стан військової науки і характер воєнної доктрини, та невоєнні: природно-економічні умови країни; геополітичне становище і геостратегічна інфраструктура; соціальні фактори (життєвий рівень населення; культурні, етнічні, демографічні характеристики; рівень суспільної стабільності, дисципліни і правопорядку); стан інформаційної безпеки держави; рівень державної безпеки; людський фактор.

До останнього часу панівною світовою тенденцією було максимальне використання в цілях національної безпеки воєнних чинників, зокрема за рахунок гонки озброєнь. В умовах глобалізації, що несе зростаючу умовність та проникність кордонів, «розмивання» суверенітету і формування нової політичної географії, їхня роль залишається високою, хоча очевидно, що насильницьке вирішення національних і міжнародних конфліктів, забезпечення національної безпеки за рахунок гонки озброєнь стало неможливим. В умовах зростання взаємопов'язаності і взаємозалежності окремих держав, при збереженні багатьох глобальних загроз національна безпека поступово перетворюється на складову загальної безпеки тазусиль усіх народів щодо збереження миру, демократії, демілітаризації й гуманізації сучасних міжнародних відносин. Результатом існування та розвитку національної безпеки є створення системи національної безпеки.

Крім цього, постає питання і щодо забезпечення функціонування самої системи, а отже, й питань співвідношення механізмів, що забезпечують функціонування самої системи, і виконання нею поставлених завдань. Зазначимо, що, на наш погляд, правильною є та гіпотеза, яка говорить, що національна безпека має виражатися через управління загрозами та небезпеками національним інтересам і національній безпеці, серед яких основними реальними та потенційними на сучасному етапі, зокрема, є:

– у зовнішньополітичній сфері: посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку

інших держав; спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав; воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

– у *сфері державної безпеки*: поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності; злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму; можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів; прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України;

– у *воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України*: недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; нелегальна міграція; можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності; повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України; накопичення великої кількості застарілої та непотрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин; незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України; незадовільний рівень соціального захисту військово-службовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей;

– у *внутрішньополітичній сфері*: порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, прав і свобод людини і громадянина, в тому числі при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконання законів України; можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад; загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України; структурна та функціональна незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці;

– в *економічній сфері*: істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-

технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків; критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України; недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці; критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку; нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості; велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів; небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки; неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці; критичний стан з продовольчим забезпеченням населення; неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави; «тінізація» національної економіки; переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними;

– у *соціальной та гуманітарній сферах*: невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва [7, 12–5];

– у *науково-технологічній сфері*: наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн; неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності; низька конкурентоспроможність продукції; нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії; зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для

наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності; вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України;

– *в екологічній сфері*: значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів; нерациональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних; неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи; погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води; неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів; неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності; небезпека техногенного, у тому числі ядерного та біологічного, тероризму; посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій; застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів;

– *в інформаційній сфері*: прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії; комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави; намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації [6, 7–11].

Отже, структурно національна безпека складається зі змісту інтересів кожного її елемента. Для окремих громадян національна безпека – це їх невідчужувані права і свободи, для суспільства – збереження і примноження матеріальних і духовних цінностей, для держави – внутрішня стабільність, надійна обороноздатність, суверенність, незалежність, національна і територіальна цілісність.

Слід також зауважити, що серед науковців є чимало прихильників так званого *синергетичного підходу* до визначення національної безпеки, який дає змогу оцінювати сучасний стан речей з аналізу майбутнього. На наш погляд такий підхід заслуговує на існування,

однак нам видається сумнівним використання методу екстраполяції, за якого невідомі нам події вираховуються за допомогою перенесення знань про аналогічні події, що вже сталися.

Суть національної безпеки полягає, на наш погляд, у створенні сприятливих умов для реалізації національних інтересів, процвітання, могутності, всебічного розвитку України з метою максимального задоволення потреб та інтересів представників української нації відповідно до загально визнаних норм співіснування, котрі необхідні для їх самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення.

Суттєвим у цьому питанні, на нашу думку, є дослідження цінності національної безпеки, яке допомагає сформулювати правильне ставлення як до розуміння, так і до забезпечення національної безпеки, яке має корелювати одне з одним. Національна безпека розглядається нами крізь призму реалізації національних інтересів і досягнення національної мети, аж до застосування сили у випадках, чітко визначених національним законом і міжнародним правом. Отже, у такому розумінні національна безпека – свідомий цілеспрямований вплив суб'єкта управління на загрози та небезпеки, за якого через дію державних і недержавних інституцій, а також окремих громадян створюються сприятливі умови для реалізації таких національних інтересів: існування і стійкий розвиток українського народу і української цивілізації; суверенітет, територіальна цілісність держави, національна самобутність, стійкий розвиток, включаючи духовну, матеріальну і фізичні складові; збереження духовного і матеріального потенціалу, особиста безпека, конституційні права та свободи людини і громадянина, науково обґрунтований та гарантований державою мінімум матеріальних і духовних умов існування; подолання конфронтаційності в суспільстві, досягнення і підтримання злагоди з найважливіших питань розвитку країни; розв'язання кризових ситуацій у відповідних сферах; підвищення творчої активності населення; державний суверенітет, політична незалежність, територіальна цілісність, недоторканність державних кордонів, конституційний лад, розвиток життєво важливих потреб, цінностей та інтересів народу, законні права й інтереси громадянина, розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі партнерства і співробітництва, створення системи забезпечення національної безпеки для ефективної реалізації національних інтересів, участь у системах безпеки різного рівня [5, 46–48]. Отже, національна безпека є своєрідним синтезом інтересів і потреб усіх соціальних суб'єктів. Як соціокультурний феномен національна безпека виступає як нейтралізація небезпек і загроз національним інтересам України.

Історична пам'ять виступає різновидом колективної пам'яті; як така, що виникає внаслідок засвоєння і присвоєння колективною пам'яттю певної спільноти наративів, створених у рамках історичного дискурсу –

дискурсу авторитетного знання про минуле [8, 7]. Вона носить суб'єктивний і міфологічний характер, що формально відрізняє її від посталої у XIX ст. історичної науки, яка претендує на об'єктивність і свободу від оціночних суджень. Разом із тим, на практиці чітка межа, яка розділяла б історію як наукову дисципліну та історичну пам'ять – відсутня; для них характерні сильні взаємозалежність та взаємовпливи.

Державна політика пам'яті, на думку Ю. Зернія, спрямована на підвищення інтегративної ролі історичної пам'яті у процесі націотворення, становлення спільної національної ідентичності, досягнення суспільної консолідації та соціокультурної єдності української політичної нації, має розглядатися у контексті національної безпеки та тісному зв'язку з іншими її елементами [3, 104].

Д. Веденєєв визначає національну пам'ять як «важливу складову самоідентифікації та консолідації народів, що населяють Україну, в єдину політичну націю (громадянську спільноту) – Український народ». Національну пам'ять дослідник визначає як «сукупність знань, уявлень, та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому» [2, 39]. При цьому вчений підкреслює важливість зміцнення і захисту національної пам'яті як громадсько-політичного чинника з погляду забезпечення існування Української держави важливої складової національної безпеки – інформаційної [2, 42].

Можна погодитися з дослідниками, що історична пам'ять виконує в контексті національної безпеки дві основні функції: формування ідентичності та легітимізації [9, 50]. Ю. Зерній обґрунтовує цілий ряд соціально важливих функцій, що їх виконує історична пам'ять у національному форматі: ідентифікуючу, легітимуючу, мобілізуючу, соціалізуючу, солідаризуючу і власне безпекову [3, 50–52]. Отже, підсумовуючи різні підходи, можна зробити висновки, що національна пам'ять як важлива складова національної безпеки виконує ряд функцій: виправдовує історичне право спільноти на визнання окремішності та виключності власної ідентичності; виступає потужним чинником легітимації політичних амбіцій спільнот на власну державність, цілісність, неподільність і суверенність у межах кордонів державних утворень; виступає фактичним засобом мобілізації у вирішальні для держав-націй періоди, коли перед нами постають складні завдання, або виникає загроза самому існуванню; виконує функцію солідаризації, оскільки глибока і безперервна історична пам'ять наділяє членів національної спільноти відчуттям братерства, внутрішньої пов'язаності, взаємної відповідальності; виконує функцію соціалізації, наділяє членів спільноти набором ціннісних категорій та

сміслових кодів, за допомогою яких вони адаптуються та орієнтуються у соціумі; виконує безпекову функцію. Монолітна пам'ять убезпечує націю від культурного, світоглядного, політичного розшарування, підсилює децентрові настрої у суспільстві. Отже, історична пам'ять як важливий чинник національної безпеки (у її національному форматі) виконує низку важливих функцій (ідентифікуючу, легітимуючу, мобілізуючу, солідаризуючу, аксіологічну). Водночас, за певних обставин, історична пам'ять може стати середовищем внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці. З огляду на хронічну розщепленість історичної пам'яті українського суспільства між національною та провінційною мнемонічними моделями, вартує особливу увагу приділяти деструктивній ролі історичної пам'яті в контексті національної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про основи національної безпеки України». *Урядовий кур'єр*. 2003. 30 липня.
2. Веденєєв Д. В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу. Державо-творчі та цивілізаційні здобутки українського народу. *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. Вип. 1. Київ: Стилос, 2011. С. 38–52.
3. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2009. 221 с.
4. Медвідь Ф. М., Димарчук О. Л., Курчина Т. О. Глобалізація засобів масової інформації: концептуальні засади. *Наукові праці МАУП*. Київ: МАУП, 2001. Вип. 4 (31). К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. С. 88–92.
5. Медвідь Ф. М. Забезпечення національної безпеки України як функція сучасної держави: філософсько-правові засади. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIII Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 24–25 червня 2016 р.)* / Уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 46–48.
6. Медвідь Ф. М., Курчина Т. О., Чорна М. Ф. Інформаційна безпека України в нових умовах господарювання. *International Scientific Conference Modernization of socio-economic systems: Conference Proceedings, Part I, September 28, 2016*. Kielce, Poland: Baltija Publishing, 2016. С. 7–11.
7. Медвідь Ф. М., Мельниченко Я. Б., Твердохліб А. І. Гуманітарна безпека як сучасний фундамент українського суспільства. *International Scientific Conference Economy and Society: modern foundation for human development: Conference Proceedings, Part I, October 31, 2016*. Leipzig, Germany: Baltija Publishing, 2016. С. 12–15.

8. Розумний О. М. Політика пам'яті як складова політики національної безпеки України. Автореф. дис. канд. політ. наук. Київ, 2017. 19 с.
9. Шацька Б. Минуле–пам'ять–міт. Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011. 248 с.

Шкільний підручник як відбиток та інструмент історичної пам'яті

ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ ХОЛОКОСТА В УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ УКРАИНЫ И БЕЛАРУСИ КАК ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

Безручко Леонид

Took part in discussion groups organized by the Ukrainian Center for the Holocaust History, trained at the International School at the National Memorial Museum «Yad Vashem». The purpose of the report is the analysis of information materials related to the History of the Holocaust represented in school books on the history of Ukraine and history of Belarus.

Key words: *Holocaust, textbook on history, historical memory.*

Культура исторической памяти предполагает прочное понимание того, что более 600 000 жертв Холокоста на белорусской земле – это не только физическое уничтожение ни в чем не повинных людей по причине их еврейского происхождения. Беларусь постфактум недополучила много тысяч талантливых людей, которые могли бы принести немалую пользу нашему Отечеству.

В памяти всех поколений должно также отложиться то, что в годы военного лихолетья основная масса белорусов выдержала тест на толерантное отношение к евреям. Более 800 белорусам присвоено звание «Праведник народов мира». Наш соотечественник просто обязан знать о том, что коммунистическому руководству БССР с конца 1940-х гг. до горбачевской перестройки явно не хватало культуры исторической памяти в той части, которая касалась Холокоста. Всё это отражалось и в школьных учебниках по истории [6]. В ходе данного доклада были отобраны двенадцать учебников и учебных пособий по отечественной истории, затрагивающих тему истории Второй мировой войны, по которым осуществляется обучение в средних учебных заведениях Украины и Беларуси.

Целью доклада является изучение материалов по истории Холокоста, представленных в современных украинских и белорусских учебниках отечественной истории: анализ их достоинств и недостатков, допущенных при изложении темы истории Холокоста, выявление специфики отражения истории Холокоста.

Об актуальности проблемы отражения темы Холокоста в учебниках по истории Украины и Беларуси свидетельствует ряд публикаций учёных.

Среди украинских исследователей следует выделить С. Баханову, И. Кабанчика, Е. Иванову, Ю. Комарова, А. Подольского, А. Портнова, И. Щупака и др.

Проблемы изучения Холокоста в контексте Великой Отечественной войны рассматривают белорусские историки Я. З. Басин, В. И. Никитенков А. Ф. Смолянчук.

Отражение темы истории Холокоста в учебниках по истории Украины.

В отличие от учебников советских времен, авторы первых учебников по истории Украины, наряду с устоявшимся в то время характером подачи материала, по которому жертвами нацистского «нового порядка» считались «советские люди» или «женщины, дети, старики», стали обращать внимание и на национальную принадлежность жертв. Это отчётливо видно во время анализа учебников 1991–1992 гг.

Так, в учебном пособии по истории Украины 1992 г. в параграфе «Полоса поражений и неудач (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.)», подчёркивая масштабность трагедии в Бабьем Яру, авторы обращают внимание на то, что там «было уничтожено более 100 тысяч граждан еврейской, украинской, русской и других национальностей», «за годы оккупации в Украине погибло 4 млн гражданского населения, одну четвёртую часть их них составляли люди еврейской национальности, остальные – украинцы, россияне, поляки и др.» [3, 338; 2, 140].

Более объективно информация о Холокосте подаётся в учебнике для 11 класса Е. Пометун и Н. Гупана «История Украины» (2011 г.). Так, в учебнике вводится само понятие «Холокост». Авторы называют общее число жертв Холокоста – 6 млн человек, четвёртая часть жертв приходилась на Украину.

Далее авторами указывается количество евреев, расстрелянных в Бабьем Яру, уточняя при этом, что в дальнейшем там уничтожалось не только еврейское население: «Только 29 и 30 сентября 1941 года нацисты убили в Бабьем Яру 33 731 еврея. Позже массовые расстрелы здесь снова возобновились. Оккупанты уничтожали в Бабьем Яру цыган, военнопленных, коммунистов, украинских националистов и тех, кого считали лишними на этом свете» [10, 31].

Также авторами вводится понятие гетто: «Планируя акции массового уничтожения евреев, гитлеровцы создавали специальные места их концентрации – гетто. В Украине таких гетто насчитывалось несколько десятков, самые большие из них были в Каменец-Подольском, Львове, Харькове. Население гетто нацисты постепенно уничтожали, объясняя это недостатком продуктов питания и угрозой эпидемий» [10, 31].

Приведён в учебнике выразительный фрагмент свидетельств немецкого инженера Германа Греббе о массовом расстреле евреев 5 октября 1942 г. в г. Дубно, где описывается взаимное прощание (непосредственно перед расстрелом) членов большой семьи: отец, мать и пятеро детей от года до двадцати с лишним лет. Истоки немецкого антисемитизма здесь не раскрываются, упор делается на эмоциональное переживание школьника в связи с массовым уничтожением людей, в том числе детей. [9]

Тему истории Холокоста на оккупированных нацистами территориях затрагивают все исследованные нами учебники по истории Украины, различия лишь объём материала (от нескольких строк до нескольких абзацев). В учебниках последних лет вводится понятие Холокост. Основной упор в большинстве учебников сделан на трагедию Бабьего Яра. Отсутствует информация о еврейском сопротивлении на оккупированной территории, о «Праведниках народов мира». Также, по мнению директора Украинского центра изучения истории Холокоста А. Подольского, в большинстве новых украинских учебников, которые являются обязательными согласно грифам Министерства образования и науки, упоминания о Холокосте никак не связаны с национальной историей [7].

История Холокоста в учебниках по истории Беларуси

Трагедия еврейского населения впервые отражена в учебном пособии В. Н. Сидорцова, В. М. Фомина «История Беларуси» для 9 класса, изданном в 1993 г. В данное учебное пособие включена информация о создании гетто, указывается их количество и перечислены наиболее крупные из них на территории Беларуси, указано число евреев – жертв Минского гетто и лагеря смерти «Малый Тростенец» – 100 тыс. человек [4, 116].

Проанализировав четыре поколения белорусских учебников с 1993 по 2002 г., можно прийти к выводу: авторами выразительно описана политика геноцида, но, за исключением учебного пособия 2006 г. для 9 класса под редакцией М. С. Сташкевича, ни разу не использованы понятия «Холокост», «Праведники народов мира», даже приблизительное количество уничтоженных евреев. Во всех учебных пособиях ничего не говорится о еврейском сопротивлении на оккупированной территории, еврейских партизанских отрядах. Большинство учебных пособий ограничилось буквально одним (большим или меньшим по объёму) абзацем с информацией о том, что в ряде городов республики были созданы гетто, и называлось их общее количество (от 70 до 110 – по данным разных

авторов), указывалось число согнанных в Минское гетто евреев и говорилось об их массовой гибели.

Так, только в учебное пособие 2006 г. для 9 класса под редакцией М. С. Сташкевича вводятся понятия «Холокост», «гетто», «Праведники народов мира». Понятие «Холокост» определяется как систематическое и планомерное уничтожение еврейского населения Европы в годы Второй мировой войны [5, 203]. Эмоциональное восприятие материала усиливает иллюстрация скульптурной композиции Мемориала Памяти в честь погибших узников Минского гетто «Яма», созданного по проекту архитектора Л. М. Левина в 2000 г. [5, 155]. В учебном пособии приводится карта «Наиболее крупные концентрационные лагеря и места массового уничтожения советских граждан на оккупированной территории Беларуси», на которой отмечено восемь городов, в которых размещались наиболее крупные гетто [5, 156].

Впервые авторами приводятся данные о количестве жертв Холокоста в Беларуси: «Всего за годы Великой Отечественной войны жертвами Холокоста стали свыше 600 тысяч евреев. На белорусской земле также погибли около 90 тысяч евреев из стран Европы» [5].

Анализируя изложение истории Холокоста в школьных учебниках Беларуси историк В. И. Никитенков замечает: «Многие учебники по истории Беларуси, новейшей истории на протяжении 90-х – начала 2000-х гг. написаны одними и теми же авторами. Из учебника в учебник кочуют одни и те же факты, их оценки мало чем отличаются от оценок 1980-х гг. Создается впечатление, что над авторами по-прежнему довлеют стереотипы и догмы прошлого» [1].

Таким образом, анализ школьных учебников по истории Украины и Беларуси показал, что:

– теме истории Холокоста в учебниках по отечественной истории для средней школы не уделено должного внимания, она представлена кратко, в рамках характеристики оккупационного режима;

– в подавляющем большинстве учебников не подчеркивается беспрецедентный характер политики преследования и уничтожения еврейского народа;

– отсутствует в учебниках трактовка Холокоста на территориях бывших республик СССР (Украины, Беларуси) как составной части истории этих стран в годы Второй мировой войны [8];

– отсутствует информация о тех, кто, рискуя собственной жизнью и жизнью своих близких, спасал евреев;

– во всех учебниках и учебных пособиях отсутствует тема еврейского сопротивления в годы Холокоста;

– ввиду недостаточного освещения истории Холокоста в учебниках по отечественной истории, огромная роль в информированности учащихся об истории Холокоста принадлежит учителю.

ІСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Басин Я. Холокост как предмет научного исследования. Уроки Холокоста: история и современность – 2010. URL: <http://mb.s5x.org/homoliber.org/ru/uh/uh030401.shtml> – Дата доступа: 06.01.2016.
2. Баханова С. С. Висвітлення проблеми голокосту у сучасних вітчизняних шкільних підручниках. Голокост в Україні у регіональному і загальнолюдському вимірі: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Збірник наукових праць. Львів: «Львівська політехніка», 2005.
3. Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України: матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи. Київ: Райдуга, 1992.
4. Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі. 1917–1992: вучэб. дапам. для 9 кл. сярэд. шк. Мінск, 1993.
5. Сідарцоў У. Н., Паноў С. В. Гісторыя Беларусі, 1917–1945 гг.: вучэб. дапам. для 9-га кл. Пад рэд. М. С. Сташкевіча. Мінск.: выд. цэнтр БДУ, 2006.
6. Стрелец М. Холокост и формирование исторической памяти: поучительный опыт Республики Беларусь. Брестская газета. 18.04.2017. URL: <http://www.b-g.by/society/holokost-i-formirovanie-istoricheskoy-ratunaty-pouchitelnyiy-opyit-respubliki-belarus/> – Дата доступа: 10.12.2017.
7. Подольский А. Украинское общество и память о холокосте: попытки анализа некоторых аспектов. Сайт Евроазиатского еврейского конгресса. URL: <http://eajc.org> – Дата доступа: 14.01.2016.
8. Полторац Д. И. Учебники и методические пособия о холокосте. Тема Холокоста в школьных учебниках. Пособие для учителя. Сост. И. А. Альтман. Москва: Центр и Фонд «Холокост», 2010. 96 с.
9. Полякова М. Учебники истории Украины конца 2000 – начала 2010-х гг. Опыт анализа. URL: <http://urokiistorii.ru/learning/manual/51764> – Дата доступа: 13.01.2016.
10. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Освіта, 2011.

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ПРОТИСТОЯННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ ТА
ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ**

Струкевич Олексій

In the article are considered questions of the functioning of the historical memory in the context of the interaction of the civil society and state: demolition of the negative vision of Ukrainians; the objective summing-up of

the relations with neighbours; inclusion to the schoolbooks state-ideological substantiations of the interesses of the Ukrainians.

Key words: *historical memory, Ukrainian textbook creation.*

Історичну пам'ять ми розглядаємо як складову свідомості, суспільного повсякдення і доленосних суспільних діянь. Її носієм виступають конкретні соціальні суб'єкти. Вона завжди конкретноісторична, оскільки соціум шукає у ній відповіді на актуальні питання свого сьогодення. Водночас ці питання завжди перебувають у центрі й такого соціального явища як «громадська думка». Таким чином історична пам'ять та громадська думка взаємно переплітаються і стають складовими впливу / участі громадянського суспільства на / в політику держави.

Їх взаємозв'язок настільки міцний, що історичну пам'ять цілком допустимо розглядати складовою громадської думки, яка у пошуках першопричин і уроків спрямовується у минуле. Саме формулювання «історична пам'ять» вибудоване мовниками на семантичній пов'язаності понять «історія» і «пам'ять». Якщо ж брати до уваги соціально-політичний сенс історичної пам'яті як історичного явища, то логічніше було б сформулювати: «історична пам'ять – це громадська думка щодо історичного прояву, історичного уроку, актуалізованого сьогоденням». Користуючись загальноприйнятим термінологічним словосполученням «історична пам'ять», ми дали б йому таке визначення. «Спосіб існування, формування і вияву масової свідомості, що полягає у вираженні ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів історичного минулого». Щоб сконструювати це визначення, нам довелося до визначення громадської думки з Юридичної енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка додати лише два останніх слова «історичного минулого» [3].

У цьому впливі / участі (партисипітації) історична пам'ять виконує ряд життєво вагомих суспільних функцій: збереження індивідуального і колективного досвіду міжлюдських взаємин [4, 855]; формування цілісного уявлення про національну історію та визначення власного місця у ній; збереження оптимізму та віри у кінцеву перемогу добра над злом [7, 318]; інструментальної цінності, необхідної для модернізації української нації [2, 30], у сучасній конкретноісторичній ситуації, інструменту подолання відчуття меншовартості, безперспективності, духовного дискомфорту як в окремої людини, так і в цілої нації [5, 483]; інструменту формування історичної культури [1, 153]; фундаменту національної ідентичності [12]; основи формування національної свідомості [6, 61].

Головною перешкодою на шляху формування історичної пам'яті, здатної виконувати названі функції, маємо спаплюжений образ українця в історичному минулому. Формування негативного образу українства було зумовлене цілеспрямованою політикою народів-колонізаторів. Показовим прикладом такої політики є «Проект знищення Русі», що з'явився

наприкінці другого десятиліття XVIII ст. Його автор радив польським економам і адміністраторам на підвладних Речі Посполитій українських землях: «З метою швидшого осудження, а з часом винищення русинів, потрібно буде обов'язково записувати в окремий реєстр усі непристойності цього обряду, зокрема образливі слова й поведінку щодо римокатоликів, часті скандали попів, що їх не важко підшукати серед такої великої кількості священників. Адже ж, коли цей проект здійснюватиметься, треба, щоб світ знав правдиві причини дій поляків. Якби, однак, не вистачало справжніх закидів, які принижували б русинів (що неможливо серед найкращого і найрозумнішого народу), то для успішного здійснення наших задумів слід розповсюджувати «гарно» складені на них вигадки...» [10, 241].

Ось так, щоб позбавити українця його історичної пам'яті – основи етно-національної ідентичності, потрібно підмінити його справжню пам'ять «вправно складеними вигадками» про його непристойності, образливі слова й поведінку, скандали – всілякі прояви нікчемності, щоб українці самі себе соромилися, відмовлялися від власної ідентичності та переймали ідентичність колонізатора.

На сьогодні, доведеться визнати, ми маємо прояви відтворення принизливих міфів самими ж українцями, включаючи політичну та культурну квазі-еліти. Наприклад, класичне: «Где два хахла, там три гетмана», «українці один одному не допомагають, а нищать» і т. п.

Працюючи над формуванням історичної пам'яті, усі причетні до цієї справи українські історики мають чітко пам'ятати ту тривіальну соціологічну закономірність, що ідеальних народів і націй не існує. Що кожний народ у кожному поколінні має своїх героїв і боягузів, щирих і жадібних, незламних і зрадливих, тих, хто пив кров власного народу і тих, хто «навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності» [8, 6]. Загалом, кожне суспільство складається з різних соціальних типів. У кожному суспільстві можна знайти модальні соціальні типи як з конструктивною, так і деструктивною поведінкою. І колонізатор працює за дуже простим алгоритмом. Щоб звеличити свій народ, від добирає історичні приклади з життя соціальних типів із конструктивною поведінкою, а щоб принизити народ приречений на колонізацію, добирає прояви деструктивної поведінки, нерідко зумовлені чи й спровоковані цією ж колонізаторською політикою.

На шкоду формуванню української історичної пам'яті працювали й обставини, пов'язані з історичними умовами функціонування як народницької, так і радянської української історіографії. Позбавлені можливості займатися проблемами українського державотворення, українські історики мусили зосереджуватися на соціально-економічній історії, а джерелами до її вивчення були здебільшого різноманітні судові та

адміністративні документи, які фіксували справи не кращих, а гірших представників українства. Знання і враження від справ гірших представників нерідко екстраполювалися ними на всю українську верхівку, а з нею – і на все українство. Пошуки альтернативи негідним вчинкам вели їх до захоплення деклараціями та діями російської імперської влади, яка була єдиним чинником обмеження українських глитаїв. Настав час це чітко усвідомити і не потрапляти у цей імперський капкан.

До речі, про двох «хахлов» і трьох гетьманів. Дозволимо собі висловити припущення, що ця нісенітниця виникла у 1654 р. і саме з неї розпочалася психологічна війна Московії проти України, яка сьогодні набула характеристик гібридної війни. У першому пункті переяславських статей чітко сформульовано ідею окремішності Української козацької держави – Гетьманщини від Московської держави: «Спочатку будь ласкавим, твоя королівська величносте, підтвердити права і вольності наші військові, як віками були у Війську Запорозькому, що своїми правами судилися, і вольності свої мали у добрах і в судах; щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник в суди військові не вступалися, але від старших своїх щоб товариство суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити» [9, 366].

Ось так, український принцип незалежності політико-правової системи, висловлений у формулі «Де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити», московською владою, що зазіхала на підпорядкування України, одразу був переінакшений у зневажливе «где трі хакла...».

Не менш вагомою перешкодою на шляху формування гідної історичної пам'яті є слабкість українського громадянського суспільства, спроби держави домінувати у справі відтворення історичної пам'яті.

Говорячи про історичну пам'ять як складову громадської думки, ми маємо на увазі ідеал повноцінного соціуму, у якому громадянське суспільство на рівних взаємодіє із державою. Якщо ж зважати на наш сучасний соціум, у якому громадянське суспільство репрезентує менше 3% умовно незалежних суб'єктів господарювання, то доводиться визнати, що у ньому держава намагається підпорядкувати історичну пам'ять принципу політичної, дипломатичної доцільності. Ми схильні вважати, що історична пам'ять є атрибутом насамперед громадянського суспільства.

Історична пам'ять містить багато інформації про минуле протистояння, боротьбу, ворожнечу з сусідами. У суспільстві з домінуванням держави над незрілим громадянським суспільством, політики намагаються перетворити громадську думку у політичний, дипломатичний інструмент. Намагаючись маніпулювати й історичною пам'яттю, політики домагаються вихолощення підручничового матеріалу на угоду принципу політкоректності чи якоїсь дипломатичної доцільності.

Ми вважаємо, що дотримання названих принципів передбачає не відмову від висвітлення минулих, навіть ворожих, взаємин, а їх об'єктивну оцінку з погляду загальнолюдських цінностей та норм природних прав людини і народу. У цьому контексті, пишучи підручник для 8-го класу ми не могли не навести слів познанського воєводи Яна Лещинського, сказаних ним у ході дискусії польських шляхтичів щодо укладення Гадяцького договору: «Що досі з ними не прийшли до згоди, не козаки а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей – не то що, як на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! То Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани – що так завзято стояли за свої вольності, що годилися радше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування... Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами тримаються державами, а вивищення одного народу над другим приносить безлад» [11, 148].

Наскільки згубною є практика замовчування історичної правди під приводом політкоректності, засвідчує історія висвітлення взаємин між українським та російським народами за царської та радянської доби. Вона позбавляла українську політичну еліту пильності і готовності до опору російському агресорові у часи Української національної революції. Так само згубно вона працює у сучасній незалежній Україні. Тому молодому поколінню потрібно закласти ті історичні знання, які б допомагали, а не перешкоджали захищати свої життєві інтереси у конфліктах та конкуренції.

«Світ у ХХІ ст. перестав бути ідеологічно конфронтаційним» – не втомлюються стверджувати аналітики. Вважаємо, що у цьому сенсі потрібні уточнення: у минуле відійшла лише ідеологія класова; світ залишається конфліктним і конкурентним. Водночас, за передбаченням І. Берліна світ ХХІ ст. є світом «культурного націоналізму», а націоналізм, поряд із тим, що це світогляд і політична практика, ще й обов'язково ідеологія. До того ж на Сході України російський націоналізм повернувся своїми потворними проявами: шовінізмом і нацизмом. Тому відсутність у сучасних підручниках елементів теоретичного обґрунтування потреб та інтересів українського народу, обеззброює, загрожує майбутніми поразками у цьому конкурентному, а з боку Росії – ворожому світі.

Так, наприклад, сучасна програма з історії України для десятого класу вимагає викласти учням зміст геополітичних планів учасників Першої світової війни щодо України. На цьому ґрунті вимагається розуміння учнем сутності «українського питання» на початку ХХ ст. Чи зможе учень, аналізуючи названі геополітичні плани, усвідомити, що українське питання, поставало у таких контекстах як розділеність, пограбування ресурсів, позбавлення українців власної ідентичності і

протистояння українців цьому... Нарешті, чи зможе учень прийти самостійно до думки, що будь-яке «національне питання виникає там, де у кордонах однієї держави (імперії) жили різні народи, один з яких посідав панівне становище і, користуючись ним, примножував свої здобутки не лише завдяки власній праці, але й за рахунок експлуатації пригноблених народів». А в цьому формулюванні міститься обґрунтування ідеї права народу звільнитися від експлуатації. Це формулювання пов'язує думку учня з такими загальнолюдськими цінностями як рівність, справедливість, свобода. Вважаємо, що подібні речі треба вводити до тексту обов'язково, щоб дати молодій особистості систему чітких ідеологічних орієнтирів у відстоюванні власної гідності, моральних принципів, громадянської позиції і Батьківщини.

Ми намагалися зрозуміти функції історичної пам'яті у контексті взаємодії держави та громадянського суспільства, боротьби державницької української та імперської російської ідеологій. Але чи матимуть успіх наші теоретизування за умови ігнорування сучасною українською владою проросійських проімперських бульварних видань, які вільно лежать на вуличних розкладках і продовжують експлуатувати історичні стереотипи царської, радянської і путінської російської історіографії. Наприклад, «Загадки истории» № 43, 2016 р. «роз'яснюють» українському читачеві «как запорожские казаки стали русскими дворянами», «зачем кочевники поступали на службу к русским князьям», як «русская троица» издала первую в Галиции книгу на украинском языке» (маються на увазі М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) і т. д. і т. п.

Тому сьогодні поряд з академічним з'ясуванням сутності феномену «історичної пам'яті» не менш вагаючою справою є звільнення України від засилля російських і проросійських видань, які цілеспрямовано перешкоджають виконанню українською історичною пам'яттю своїх функцій щодо українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. INTERMARUM: історія, політика, культура. 2015. Вип. 2. С. 143–155.
2. Грицак Я. Й. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.
3. Громадська думка. URL: http://leksika.com.ua/13590422/legal/gromadska_dumka
4. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 15/2006-2007. С. 855–862.
5. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

6. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 49–62.
7. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
8. Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен, 1959. 328 с.
9. Переяславсько-Московський договір 1654 року: а) «Прохання по пунктах Богдана Хмельницького про підтвердження колишніх їх прав і вольностей і про суди і про інше» 1654, лютого 17. Чигирин. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Додатки. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 366–372.
10. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. 368 с.
11. Струкевич О. К. Історія України: підручник для 8 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Грамота, 2016. 272 с.
12. Яковенко Н. М. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України. URL: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>.

КОНЦЕПЦІЯ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ: ПОШУКИ І ДОСЯГНЕННЯ

Мартинчук Інна

The author considers the reflection of such a phenomenon as historical memory in the school textbook of history. Formation of the historical consciousness of youth occurs in the process of systematic study of history, therefore, the significant influence on historical memory is the knowledge gained in the general education school. The concept of a school textbook should reflect national priorities, be a means of integrating historical science and education, and have a patriotic orientation.

Key words: *historical memory, historical consciousness, school textbook of history, textbook creation.*

Історична пам'ять, частіше за все, розглядається як культурна спадкоємність поколінь і чинник формування національної ідентичності. За словами історика І. Гирича, історична пам'ять «є вираженням суспільного уявлення про своє минуле, коли суспільство виробляє певний узагальнений стереотип ставлення до історичних подій, персонажів історії, усталену галерею позитивних і негативних героїв минулого. Історична пам'ять є однією зі складових частин національної свідомості. Тільки за наявності спільної історичної колективної пам'яті є підстави

твердити про належність тієї чи іншої людини до однієї національної спільноти. Ні територія, ні етнічна належність, ні спільність господарського інтересу не є визначальними для категорії «нація». Саме спільність історичної долі й національного почуття, яка ґрунтується на спільній історичній пам'яті, – головний чинник формування нації» [1].

Зрозуміло, що історична пам'ять – як індивідуальна, так і колективна – це свідомий вибір особистості і суспільства, це, передусім, певне бачення зв'язку між минулим, сьогоденням і майбутнім. Як слушно висловила Л. Нагорна: «Головне – не збитися на манівці цинізму й нігілізму, пропускати через розум і серце усю доступну інформацію, протистояти навіюванню й оманливим чарам. І завжди пам'ятати – майбутнє народжується сьогодні, і воно за нашого бажання буде таким, яким ми спочатку, використовуючи певні матриці минулого, намалюємо його у своїй уяві» [4, 318].

Серед факторів, що впливають на формування історичної пам'яті, дослідники виділяють соціально-економічні умови розвитку суспільства, ідеологічні установки, ставлення до історичної науки, а також – державні вимоги до викладання історії в середній та вищій школі. На процес формування історичної свідомості сучасної молоді впливають всі перераховані фактори. Однак формування історичної пам'яті на науковій основі відбувається в процесі систематичного вивчення історії. І тут, в першу чергу, необхідно відзначити вплив знань, отриманих на уроках історії. Адже шкільна історична освіта є основою формування і розвитку національної самосвідомості та історичної пам'яті підростаючого покоління.

Акцентуючи увагу на історичній пам'яті як чинника формування національної свідомості, процитуємо відомого українського історика Я. Грицака: «Для сучасного українського історика – а надто того, який творить нові синтети і пише нові підручники, найважливішою метою є редефініція старої та творення нової української ідентичності» [5].

Підручник історії як предмет дослідження залишається на сьогоднішній день пріоритетною проблемою для обговорення педагогічної громадськості в першу чергу тому, що він залишається домінуючим засобом навчання сучасної шкільної освіти. Проблеми змісту та структури шкільних підручників історії розглядали в своїх працях Н. Яковенко, Л. Нагорна, К. Баханов, П. Вербицька, І. Гирич, Л. Зашкільняк, О. Пометун та ін. Однак різні погляди на принципи відбору навчального матеріалу, ступінь ідеологічної складової та структурування змісту шкільних підручників залишають проблему підручникотворення відкритою.

Зрозуміло, що зміст шкільних підручників повинен бути спрямований на формування в учнів ціннісних орієнтацій, ключових компетенцій, критичного мислення, виховання патріотизму, громадянськості та міжнаціональної толерантності. При цьому необхідно посилити акцент багатонаціонального та поліконфесійного складу населення країни як

найважливішої особливості національної історії, а сам процес формування історичної пам'яті на уроках історії повинен відрізнятися системністю, цілеспрямованістю і послідовністю.

Але тут виникає проблема достовірності та об'єктивності знань, які в свою чергу залежать від концепції шкільної історичної освіти, погляду авторів підручників на історичні події і від позиції самого вчителя як носія інформації.

Шкільні підручники історії, видані за період незалежності, умовно можна поділити на три «покоління», кожне з яких має свої специфічні риси, пріоритети і недоліки.

Повноцінне викладання вітчизняної історії як самостійного навчального курсу починається з 1991/92 навчального року. Історія викладалась з 5-го по 11-й класи. Так зване «перше покоління» українських підручників з історії надійшло до середніх шкіл у 1994–1996 рр. Авторами підручників, як правило, були найвидатніші історики, тому змістовна частина віддзеркалювала наукові досягнення, точку зору вченого на історичне минуле. Крім цього, велике значення відігравав регіональний фактор. За твердженням І. Гирича, Україна першою серед країн СНД створила повний комплект власних підручників із всесвітньої історії та історії України, що викладаються у загальноосвітніх навчальних закладах [2, 382].

Пріоритетами відбору змістовної частини підручників цього періоду було доведення самостійності історичного розвитку України, формування її державності, проведення своєрідного духовного кордону між Україною та сусідніми державами [3, 53]. Тому, в аналітичній записці, розробленій українськими і європейськими фахівцями – учасниками Міжнародного діалогу, недоліками змістовної частини українських підручників зазначені певна ідеологізація, політизація, нетерпимість та схематизація історичного процесу [6, 343–344].

У підручниках другого покоління розв'язувалися вже інші завдання. І річ не в тому, що попередні завдання вважалися виконаними, навпаки, для їх успішної реалізації та для досягнення задекларованої державою мети – крокування до спільного європейського дому – необхідно було шукати точки дотику, відкритості, бачити спільні як з Європою, так і з Росією моменти історичного розвитку, а отже, долати непорозуміння національної свідомості.

Після вступу України у 1995 р. до Ради Європи розпочався активний процес співробітництва з європейськими фахівцями в галузі підручничотворення. Це, зокрема, виявилось у проведенні ряду міжнародних семінарів та конференцій, присвячених процесам реформування української шкільної освіти та питанням створення нової «європейської» концепції шкільного підручника історії України.

Грунтовний аналіз шкільних підручників історії України здійснила група університетських викладачів-істориків під керівництвом Н. Яковенко у 2008 р. За підсумками Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії «Шкільна історія очима істориків-науковців» було зроблено висновок про те, що шкільні підручники в цілому відповідають чинній навчальній програмі, однак, на жаль, не відповідають ні державному стандарту, ні сучасному стану історичної науки, ні потребам суспільства. Відсутність концепції історичної освіти в Україні та недостатній зв'язок учених з авторами підручників призвели до низки суттєвих недоліків концептуального та методологічного характеру [7, 42].

У сучасних умовах до шкільних підручників історії «нового покоління» висуваються конкретні вимоги, які акумулюють досягнення й недоліки попередніх років. У першу чергу шкільний підручник повинен бути толерантним, об'єктивним, нейтральним та відкритим. Навколишній світ різноманітний і багатогранний, тому неможливий повний опис його під одним кутом зору та створення єдиної і вичерпної теорії. Відповідно і підручник з історії, щоб більш точно відображати історичну реальність, не може спиратися на єдину теорію, а повинен відображати її з різних сторін. Потрібно уникати закритого викладення минулого, а показувати різнобічні аспекти, аналізуючи їх. Підручник повинен бути не стільки ретранслятором історичних знань, скільки повинен бути спрямований на формування учнівських компетенцій, які конкретизуються у контексті певного курсу історії, певної навчальної теми.

Висвітлюючи історію нашої країни потрібно також враховувати і відображати історію етнічних груп, що проживали чи проживають на території України і всіх земель, що входять до складу України, не протиставляти і таким чином написати історію держави, де акцент робиться на спільності історичного розвитку різних регіонів, вказуючи при цьому на їхні соціальні, історико-культурні особливості.

Слід відзначити, що останнім часом спостерігається активізація взаємодії українських і європейських педагогів та істориків. Питаннями оновлення змісту шкільної історичної освіти активно займаються як історики-науковці, так і вчительство. Всеукраїнська Асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» за сприяння Міністерства освіти і науки, державних, громадських організацій, Фонду «Пам'ять, Відповідальність і Майбутнє» («EVZ»), європейської Асоціації викладачів історії EUROCLIO проводить семінари, конференції, метою яких є обговорення змін до викладання історії у середніх навчальних закладах, зокрема – інтеграції курсів у новій українській школі (наприклад, семінар «Виклики викладання та досвід апробації курсу «Історія: Україна і світ» (10–11 класи), який відбувся 28–29 листопада 2017 р., м. Львів). Саме ідея інтеграції навчальних курсів історії стає все більш актуальним напрямом розробки підручників «нового покоління».

Сучасний шкільний підручник з історії повинен стати засобом інтеграції історичної науки і освіти, виконання державних вимог щодо сприяння формуванню історичної свідомості української нації.

Отже, важливим результатом роботи науковців і вчительства є те, що українська громада нарешті усвідомлює важливість трансформації історичної пам'яті та формування національно-громадянської ідентичності у сучасній молоді. Цим і пояснюється підвищений інтерес до питань розвитку шкільної історичної освіти, ідеї її реформування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гирич І. Історична і колективна пам'ять: що це? URL: <http://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html>.
2. Гирич І. Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІПЕНД, 2013. С. 326–392.
3. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Збірник наукових статей. Київ: Генеза, 2000. 368 с.
4. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
5. Грицак Я. Нація створюється з досвіду співіснування. Парадокси національної ідентичності. День. 2007. № 178. URL: <http://www.day.kiev.ua/189810/>.
6. Гунеке Фр. Деякі підсумки міжнародного практичного семінару по шкільних підручниках. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Збірник наукових статей. Київ: Генеза, 2000. 368 с.
7. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Упоряд. та ред. Н. Яковенко. Київ, 2008. 121 с.

Відомості про авторів

- Аваліані Ека* – доктор історичних наук, професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Тбілісі, Грузія)
- Бабка Володимир* – кандидат політичних наук, співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Безручко Леонід* – кандидат політичних наук, співробітник Державної установи додаткової освіти «Осіповицький районний центр творчості дітей і молоді» (Осіповічі, Білорусь)
- Богінська Ірина* – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Богуненко Валерій* – зберігач фондів Часівоярського промислового історико-краєзнавчого музею (Донецька область)
- Бут Олександр* – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Васянович Олександр* – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
- Ганаба Світлана* – доктор філософських наук, доцент кафедри філософських дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Гонтарська Ольга* – аспірант Інституту історії ім. Тадеуша Мантейфеля Польської академії наук (Варшава, Польща)
- Гордієнко Михайло* – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології Університету державної фіскальної служби України
- Городня Наталія* – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Добржанський Олександр* – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Докашенко Віктор* – доктор історичних наук, професор Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
- Дубяга Андрій* – завідувач відділу національного виховання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти,
- Задунайський Вадим* – доктор історичних наук, професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету

- Зубко Ольга* – кандидат історичних наук, співробітник Центру міжнародних зв'язків та діяльності Вінницького національного аграрного університету
- Киридон Алла* – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- Кондратюк Олена* – кандидат історичних наук, завідувач відділу етнології Державного наукового центру захисту культурної спадщини ід техногенних катастроф
- Курзенкова Алла* – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Курчина Тамара* – доктор філософії в галузі політології, докторант кафедри політології Міжрегіональної академії управління персоналом
- Кучеренко Світлана* – заступник голови правління Благодійного Фонду ім. Івана та Юрія Лип
- Литвиненко Роман* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Медвідь Федір* – доктор наук в галузі політології, доцент кафедри теорії та історії права Юридичного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана»
- Маргулов Артур* – доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.
- Мартинчук Інна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Маховська Світлана* – кандидат історичних наук, заступник директора, завідувач Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
- Мачітідзе Іванна* – кандидат політичних наук, асоц. професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Тбілісі)
- Надтока Олександр* – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Орлова Тетяна* – доктор історичних наук, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Отземко Олена* – кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

- Останчук Олена* – здобувач кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Петренко Анаталій* – доктор історичних наук, директор Інституту соціальної історії «ProMemoria» при Державному університеті Молдови (Кішінеу, Молдова)
- Петрович Валентина* – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
- Скакальська Ірина* – доктор історичних наук, доцент кафедри української філології та суспільних дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка
- Слесаренко Андрій В'ячеславович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
- Смоленчук Александр* – доктор історичних наук, доктор габілітований, Інститут славістики Польської академії наук (Варшава)
- Стрільчук Людмила* – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
- Струкевич Олексій* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філології та гуманітарних наук КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»
- Твердохліб Анатолій* – аспірант Міжрегіональної академії управління персоналом
- Теміров Юрій* – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, декан історичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Темірова Надія* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Троян Сергій* – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету
- Усатенко Ігор* – кандидат історичних наук, завідувач відділу роботи з обдарованими дітьми КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»
- Христан Назар* – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Шандра Ірина* – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України і всесвітньої історії Харківської державної академії культури
- Шульга Світлана* – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Запрошення до публікації

Редакційна колегія приймає до розгляду оригінальні статі, які раніше не були опубліковані. За достовірність викладеного відповідальність несе автор, думка якого може не збігатися з позицією редакційної колегії журналу.

Структура статті:

• Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

• Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор.

• Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується запропонована стаття.

• Формулювання мети статті.

• Характеристика джерел.

• Виклад суті дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

• Висновки з дослідження

• Окреслення перспектив подальшого опрацювання проблеми.

Структурні елементи публікації:

• УДК (ліворуч).

• Прізвище та ім'я автора (авторів) (ліворуч, курсив).

• Назва статті (симетрично тексту, великі літери, напівжирний шрифт).

• Анотація українською мовою (обсяг – близько 200 слів (1200–1500 знаків), структура: завдання – цілі наукового дослідження; методологія та наукові підходи; висновки - які основні результати дослідницької наукової роботи; рамки дослідження, можливість використання результатів, напрямок подальших досліджень; практичне значення; оригінальність / цінність)

• Ключові слова українською (3–8).

• Текст статті

• Англomовний і російськомовний варіанти анотації та ключових слів.

• Список залучених джерел інформації подається в алфавітному порядку під рубрикою ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА. Бібліографічний опис здійснюється згідно з Національним стандартом «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. ДСТУ 8302:2015».

• References – транслітерованій латиницею з англomовним варіантом назв праць список опрацьованих джерел і літератури. Транслітерація здійснюється залежно від мови оригіналу відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26 (для російської мови).

Посилання фіксуються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер позиції з прикінцевого списку джерел і літератури, через кому – номер сторінки чи аркуша, звідки запозичена інформація.

Технічні вимоги до оформлення рукопису: обсяг – 0,5 др. арк., шрифт – Times New Roman, кегль 12, інтервал – 1, абзац – 1,25 см; параметри сторінки: ліве поле – 30 мм, праве – 20 мм, верхнє – 20 мм, нижнє – 25 мм. Формат розділових знаків: лапки: «... ..»; апостроф ...'.... . Прохання розрізняти тире та дефіс.

Мова: українська, англійська, російська.

Рукописи приймаються до 15 квітня та до 15 жовтня щороку на електронну адресу: istordoslidzhennya@gmail.com

Для нотаток

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Науковий журнал

Спеціальний випуск:
доповіді на міжнародній науково-практичній
конференції «Трансформації історичної пам'яті»

Редактори	І. М. Колесникова; Л. О. Серікова
Технічний редактор	Д. К. Островський

Підписано до друку 16.02.2018
Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 34,41
Тираж 100 прим. Зам. № 4

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.